

17A116

III 87

Illygove

BIIIY

T. IX, en. 2

u

1971-72.

7
ТРУДОВЕ
НА ВЕЛИКО
ТЪРНОВСКИЯ
УНИВЕРСИТЕТ
·КИРИЛ 20
И МЕТОДИЙ·
TRAVAUX
DE L'UNIVERSITE
DE V. TIRNOVO
·CYRILL
ET METHODE·

ТОМ IX

КНИГА 2

TRAVAUX
DE L'UNIVERSITE
DE
V. TIRNOVO
CYRILL
ET METHODE.

TOME IX
LIVRE 2, FACULTE D'HISTOIRE
ANNEE 1971—1972

ТРУДОВЕ
НА ВЕЛИКО-
ТЪРНОВСКИЯ
УНИВЕРСИТЕТ
·КИРИЛ
И МЕТОДИЙ·

ТОМ IX
КНИГА ВТОРА, ФАКУЛТЕТ ЗА ИСТОРИЯ
ГОДИНА 1971—1972

СЪДЪРЖАНИЕ

Владимир Попов, Няколко бележки около собствеността на земята в хетското общество	1
Христо Коларов, Къде през 1443 г. е проведена Златишката битка	25
Николай Колев, Колата по нашите земи по археологически и исторически данни	43
<u>Георги Плетнъв, Произход и социална принадлежност на чорбаджиите от Търновско</u>	<u>67</u>
Христо Глушков, Търговията на Англия с българските земи от 30-те години на XIX век до Освобождението	<u>109</u>
Ахмед Ахмедов, Борбата на буржоазните политически партии за власт и етатизмът в Турция (1945—1948)	135
Стоян Попов, Език и стил на Страшимировите разкази	<u>173</u>
Георги Ценков, Научна организация на педагогическия труд в отделите „Народна просвета“	211

TABLES DES MATIERES

Vladimir Popov — Formes fondamentales de propriété dans la société hittite. (Selon mes données des lois hittites)	1
Christo Kolarov — Wo hat im 1443 die Schlacht bei Slatiza genau stattgefunden?	25
Nikolai Kolev — Der Wagen in unseren Gebieten nach archäologischen und historischen Angaben	43
Georgi Pletnöff — Herkunft und soziale Zugehörigkeit der Tschorbadschi in Tirnovoer Bezirk	67
Hristo Glushkov — The Trade of England with the Bulgarian lands in the nineteenth thirties before the Liberation (according to reports made by foreign consuls)	101
Ahmed Ahmedov — The struggle of the bourgeois Political Parties for power and Etatism in Turkey (1945—1948)	135
Stoian Popov — Sprach und Stil in den Erzählungen von A. Strachimirov	173
Georgi Cenkov — Organisation scientifique du travail pédagogique dans les sections „Education nationale“	211

ТРУДОВЕ НА ВЕЛИКОТЪРНОВСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „КИРИЛ И МЕТОДИЙ“
Том IX, кн. 2 Факултет за история 1971—1972

TRAVAUX DE L'UNIVERSITE DE „CIRILE ET METHODE“
DE VELIKO TIRNOVO

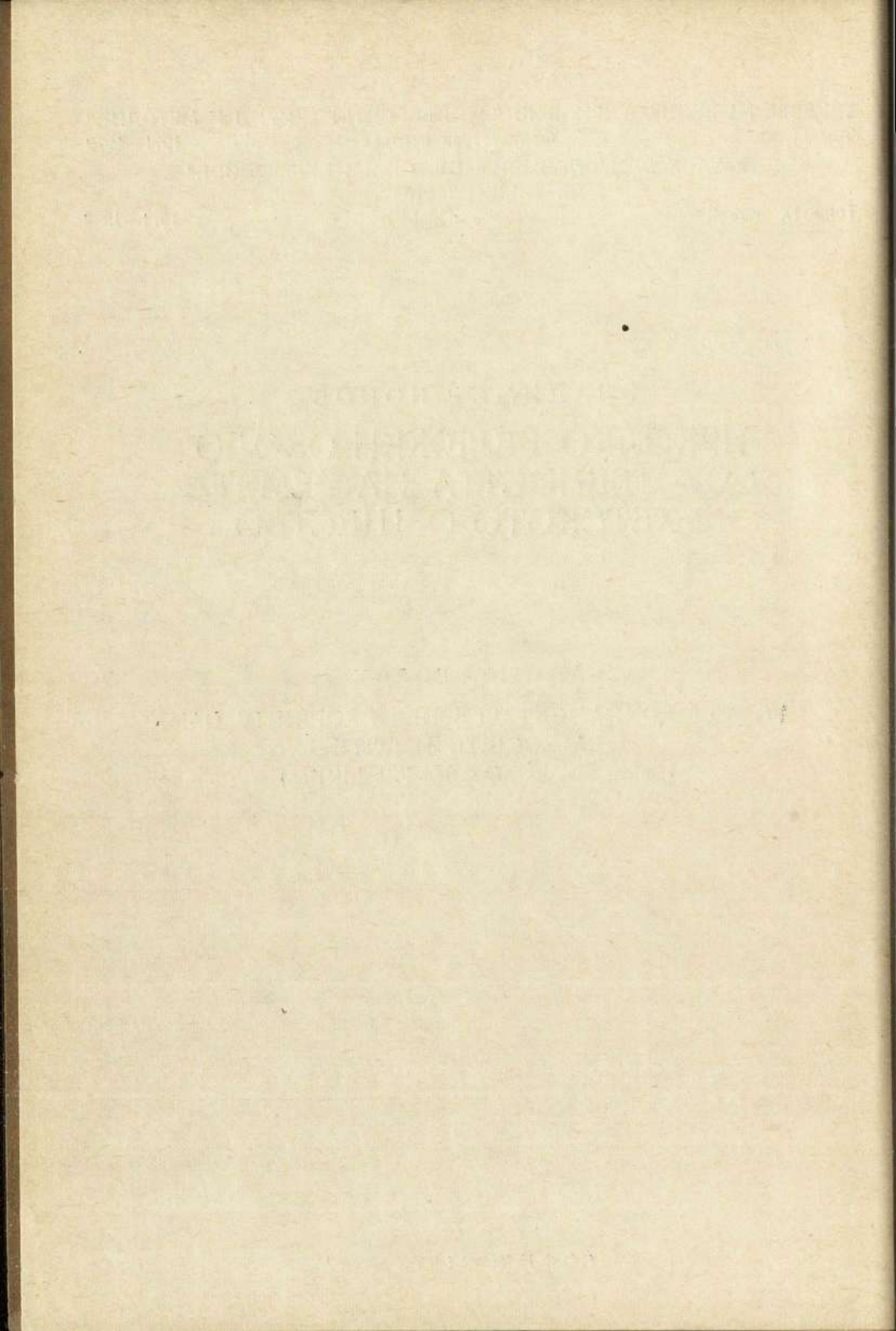
Tome IX, livre 2

Faculte d'histoire

1971—1972

ВЛАДИМИР ПОПОВ
НЯКОЛКО БЕЛЕЖКИ ОКОЛО
СОБСТВЕНОСТТА НА ЗЕМЯТА
В ХЕТСКОТО ОБЩЕСТВО

VLADIMIR POPOV
FORMES FONDAMENTALES DE PROPRIÉTÉ DANS
LA SOCIÉTÉ HITTITE
(Selon les données des lois hittites)

НЯКОЛКО БЕЛЕЖКИ ОКОЛО СОБСТВЕНОСТТА НА ЗЕМЯТА В ХЕТСКОТО ОБЩЕСТВО

(По данни от хетските закони)

Формите и системата на собственост в хетското общество са предизвикали интереса на малцина специалисти в областта на хетологията. Пръв обръща внимание на тези въпроси К. Фабрициус, който разглежда някои особености на ползуването на земя срещу повинностите „сахан“ и „луци“, за които се говори в законите. По мнение на автора земите, които били свързани с този тип на земе-ползуване, били феодални владения.¹

В голямото си изследване на вавилонското, асирийското и хетското право внимание на въпросите на собствеността обръща и Е. Кюк.² Той изтъква категорично, че режимът на собственост при хетите е този на частната собственост.³ По отношение на земята ня-мало почти никакви следи от колективни форми на собственост с изключение на параграф 6, поради което земята се явявала индивидуализирана частна собственост, която можела неограничено да се придобива и отчуждава.⁴ Наред с това Е. Кюк приема наличието на феодални форми на земевладение, като разглежда „режима на феодите“, които според него биват два вида: военни и феоди на жреци и други лица.⁵

Л. Делапорт отбелязва в книгата си за хетите, че собствеността в хетската държава се явява в две форми: колективна и частна. Колективната собственост съществувала, за да обезпечава общи-ната като колективно ведомство да отговаря за деянията на своите граждани. Частната собственост била индивидуална. Нейните раз-мери не се ограничавали и в хетската държава се наблюдавали многобройни обширни домени.⁶ По-късно Л. Делапорт пише, че освен колективна и частна собственост в хетското общество се наблюдава и собственост на царя и на храмовете, чиито домени били по-обширни.⁷

¹ K. Fabricius, *The Hittite System of Land Tenure in the Second Millennium B. C. (sahhan and luzzi)*, *Acta Orientalia*, 1929, p. 275—292.

² E. C. uq, *Etudes sur le droit babylonien, les lois assyriennes et lois hittite*, Paris, 1929, p. 474—477.

³ Пак там, стр. 474.

⁴ Пак там, стр. 475.

⁵ Пак там, стр. 477—484.

⁶ L. Delaporte, *Les Hittites*, Paris, 1936, p. 106.

⁷ L. Delaporte, *Le Proche-Orient asiatique*, („Clio“, *Les peuples de l'Orient méditerranéen*, vol. I), Paris, 1938, p. 201.

В специално проучване В. Коросец изследва подробно въпросите на колективната отговорност на хетските общини и колективните форми на собственост.⁸ Въпросите за собствеността авторът засяга и в някои други изследвания.⁹

По-подробно се спира на разглежданите проблеми Е. Нюфелд в книгата си за хетските закони. Авторът изтъква, че в хетското общество се наблюдават елементи на родова земя (т. е. родова собственост — В. П.), формиране на частна собственост върху земята и система на военно феодално земевладение и земеползуване.¹⁰ Към това мнение се придържа и О. Р. Гърни.¹¹

В коментара към първия руски превод на законите И. М. Дяконов отбелязва наличието едновременно на няколко вида собственост. Според автора царят и храмовете притежавали големи землени фондове. Цялата останала производствено използвана земя била разделена между териториалните общини. Авторът е на мнение, че хетските закони ясно отразяват частната собственост.¹²

Въпроса за собствеността И. М. Дяконов разглежда и по-късно, като обръща внимание на повинностното земевладение и задълженията „сахан“ и „луци“.¹³ Някои въпроси около собствеността И. М. Дяконов засяга в последно време и в едно изследване на общите проблеми на собствеността и структурата на обществата в Близкия Изток.¹⁴ Той стига до извода, че земята могла да бъде собственост както на царя, така и на отделните свободни общинници.¹⁵ При това той отбелязва, че до средата на второто хилядолетие пр. н. е., в нито една страна на Предния Изток включително и в хетското общество, царят не е нито върховен, нито непосредствен собственик на цялата земя.¹⁶ И. М. Дяконов изказва мнение, че царското и храмовото стопанство не се покривали с понятието държавно стопанство и между тях съществувала определена разлика.¹⁷ Особен интерес предизвиква постановката на автора, че в Западна Азия през второто хилядолетие пр. н. е. осъществяването на правото на соб-

⁸ V. Korosec, Die Kollektivhaftung im hethitischen Recht, Mélanges Hrozný, IV, Ar. Or., XVIII, 1950, S. 187—209.

⁹ V. Korosec Nekaj problemov iz hetitskega prava, Zbornik Znanstvenih Razprav, Ljubljana, 1955, p. 1—19, с резюме: Some Problems of the Hittite Laws, p. 20—25.

¹⁰ E. Neufeld, The Hittite Laws, London, 1951, p. 154—155, 182—183.

¹¹ O. R. Gurney, The Hittites, Harmondsworth, 1964, p. 80—87, 99, 150 и др.

¹² И. М. Дяконов, Законы Вавилонии, Ассирии и Хеттского царства, ВДИ, 1952, 4, стр. 286—288.

¹³ I. M. Diakonoff, Die Hethitische Gesellschaft, Mitteilungen des Instituts für Orientforschung, XIII, 3, Berlin, 1967, S. 313—366.

¹⁴ И. М. Дяконов, Проблемы собственности. О структуре общества Ближнего Востока до середины II тыс. до н. э., ВДИ, 1967, 4, стр. 13—35; Проблемы экономики. О структуре общества Ближнего Востока до середины II тыс. до н. э., ВДИ, 1968, 3, стр. 3—27; 4, стр. 3—40.

¹⁵ И. М. Дяконов, Проблемы собственности. . . , ВДИ, 1967, 4, стр. 21 и др.

¹⁶ Пак там, стр. 22, 27 и др.

¹⁷ Пак там, стр. 27, заб. 39.

ственост на земя било практически възможно само в пределите на териториалната община.¹⁸

В голямата си книга за Мала Азия А. Гьотце приема, че правото на частна собственост в хетското общество съществувало във всички области. За земята авторът приема три форми на собственост. Той пише: „Земята, доколкото не е царска или храмова собственост, може да бъде придобита чрез покупка“¹⁹, с което фактически признава наличието на царски, храмови и частни земи. Според автора земите, които могат да се придобият чрез покупка, не са свързани с царското или с храмовото земевладение. Най-голям собственик на земя бил царят (т. е. дворецът). Част от земите били собственост на храмовите стопанства, които съществували при големите светилища. По-малките храмове също имали земя. В мащабите на частното земевладение се наблюдавали едри земевладелски стопанства.²⁰

Най-голямо внимание на въпросите за собствеността е отделено в книгата на Е. А. Менабде за хетското общество. Авторът е озаглавил глава трета „Основни видове собственост“ и в нея разглежда системата на царското земевладение, царските дарения, общинните, храмовите и частните стопанства.²¹ Е. А. Менабде изказва мнение, че цялата земя в хетското общество се владее от царя, който бил номинален и фактически собственик. Поради тази причина нямало рязко разграничение на собствеността на държавна, царска, общинна и частна. Тези форми тясно се преплитали помежду си, което затруднява да се изяснят съществуващите между тях различия.²²

Освен в посочените произведения въпросите за собствеността в хетското общество са застъпени накратко и в други изследвания.²³

При разглеждането на собствеността в хетското общество

¹⁸ Н. М. Дьяконов, Проблемы экономики. . ., ВДИ, 1968, 3, стр. 4.

¹⁹ A. Goetze, Kleinasien, München, 1957, стр. 113—118.

²⁰ Пак там, стр. 114.

²¹ Э. А. Менабде, Хетское общество, Тбилиси, 1965, стр. 83—157.

²² Пак там, стр. 83—85.

²³ Вж. напр. В. В. Струве, Очерки социально-экономической истории Древнего Востока, ИГАИМК, вып. 97, М. — Л., 1934; от него: История Древнего Востока, М. — Л., 1941; от него: Община, храм, дворец, ВДИ, 1963, 3, стр. 11—34. G. Conteneau, La civilization des Hittites et des Mittaniens, Paris, 1936, 1934, p. 170; E. Cavaignac, Le problème hittite, Paris, 1936, p. 106; Н. М. Никольский, Частное земевладение и землепользование в Древнем Двуречье, Минск, 1948; И. М. Дьяконов, Развитие земельных отношений в Ассирии, Ленинград, 1949; от него: Общественный и государственный строй Древнего Двуречья, Шумер, Москва, 1959; от него: Купля — продажа земель в древнейшем Шумере и вопрос о шумерской общине, ВДИ, 1955, 4, стр. 10—40; F. Sommer, Hethiter und Hethitisch, Stuttgart, 1947, S. 5; В. Грозну, Histoire de l'Asie Antérieure, de l'Inde de la Crète, Paris, 1947, p. 202; а така също и К. К. Riem schneider, Die hethitischen Landschenkungsurkunden, MIO, VI, 3, 1958, S. 321—381; от него Zum Lehnswesen bei den Hethitern Ar. Or., XXXIII, 1965, S. 333—340 и др.

трябва да се имат пред вид ред особености с голямо значение. На първо място трябва да се отчита общият характер на древноизточните общества и разглеждането на хетското общество като част от тези общества. В този смисъл трябва да се има пред вид, че характерът на древноизточните общества и по-специално формите на собственост в тях засега са все още дискуссионни въпроси. Ето защо използването им като основа за разглеждане на характера на дадено общество — в случая хетското — би било методически и методологически неправилно и би довело до сериозни грешки и заблуждения от предварителна предубеденост. На второ място трябва да се има пред вид, че разглеждането на въпросите за собствеността на базата на хетските закони има едностранчив характер, тъй като законите, колкото и важен източник да са, не могат да задоволят със сведения във всички аспекти. В основното си предназначение законите разглеждат делата между отделните граждани, т. е. делата на населението, с цел да се регулира редът в страната. Поради тези обстоятелства законите съдържат сведения предимно за сферата на частните стопанства, като почти не засягат държавната, храмовата и общинната сфера. Независимо от всичко това при разглеждане на въпросите за собствеността трябва да се отчитат и сведенията, които съдържат законите.

Ако се разгледат внимателно хетските закони, прави впечатление, че твърде много параграфи дават сведения за системата на земеползуването и различните поземлени отношения. Тези сведения са от различно естество, което дава основание да се мисли, че държането и ползуването на земята имало различен характер както за различните категории население, така и за населението от една и съща категория.

Първият факт, който се налага от законите, е, че общината раздава землени участъци срещу изпълнението на различни повинности. Според параграф 39 определен участък земя може да бъде използван от различни членове на общината срещу задължението да изпълняват повинността „сахан“. Връзките на такъв общинник със земята траят само докато той изпълнява повинността си. От текста ясно се вижда, че отказът от земята означава ликвидация и на повинността и обратно, при което участъкът може да се даде на друг общинник при същите задължения. Съвсем ясно е, че в случая става въпрос за форма на владение на земя, като нейната собственост юридически се крие зад института на общината. Подобни сведения съдържа и параграф 40, според който владението на земен участък е свързано с повинността „сахан“, на която тук е подчертано военното значение. В текста се отбелязва, че отказът от повинността довежда до загуба на участъка, т. е. до загуба на правото на владение на земята, която е чужда собственост. Подобни въпроси третират и параграфи 46, 47 и 48, като параграф 46 подчертава зависимостта на лицето, което ползува земята от общината на базата на споменатата повинност. Цитираните три случая зася-

гат само свободни общинници, жители на съответното селище-община, докато параграф 48 установява същите отношения за лице, което не е общинник, а се разглежда като военнопленник, който се оземлява. Параграф 41 дава сведения, че земи срещу повинности можел да раздава и дворецът, като в случая става въпрос за същата повинност „сахан“. Ако се съди по параграф 52, повинности заради земя изпълнявали и някои категории роби и различни други лица.²⁴

Посочените параграфи показват наличието на система общинната, дворецът и евентуално някои други ведомства да раздават землени участъци на общинници и други лица срещу задължения с различни повинности, от които най-голямо значение има повинността „сахан“. Тази практика означава, че земята се отдава на въпросните лица временно, под формата на владение, като собствеността остава за ведомството, което разполага със земята. Голям интерес предизвиква обстоятелството, че от разгледаните няколко случая и общината, и дворецът като ведомства отдават земя срещу една и съща повинност, на еквивалентна основа, от което може да се съди за явяването им като еднакви по форма собственици на земя или като две тясно свързани ведомства в системата на определена държавно-царска форма на собственост, в която общината играе ролята на административно звено.

Оземляването на различните лица в някои случаи било тясно свързано с временното им освобождаване от повинност. Тази практика може да се разглежда като отсрочка на изпълнението на повинността поради икономическата несъстоятелност на новооземлените лица. От параграф 112 се вижда, че временното освобождаване на повинностните земевладелци от техните задължения е свързано само с допълнителното им подпомагане от ведомството-разпоредител. Въпреки че началото на текста на този параграф е фрагментирано, няма основания да се смята, че той засяга специална категория лица, които например да са в известна степен облагодетелствувани при наемането на земя.

Няколко параграфа от законите отбелязват, че някои категории лица били освобождавани от повинности. Според параграф 50 лицата от градовете Нерик и Арина и жреците от град Ципаланта се освобождавали от изпълнението на повинности. Особено интересно в случая е обстоятелството, че освобождаването на тези лица не означава, че повинността срещу ползуваната от тях общинна или дворцова земя се ликвидира. В текста се казва, че при такива случаи тя се изпълнява вместо от споменатите лица от други лица, които са, така да се каже, патриархално зависими от тях. Подобни сведения дава и параграф 51, който се отнася за категория, чието значение не е напълно ясно.²⁵ И в този случай обаче освобождаването

²⁴ Вж. също и параграф 56 от законите.

²⁵ В текста има основания да се чете като LU. US. BAR (?) — „тъкач“ или LU. US. MAS (?) — „заклинател“.

става за сметка на изпълнението на повинността от патриархално зависимите лица. В текста се посочва, че в миналото тази категория ползувала земя без повинности задължения, т. е. нито нейните представители, нито техните патриархално зависими лица били задължени с повинности, но впоследствие това задължение се появило и както вече бе отбелязано, се осъществявало от патриархално зависимите лица. Този факт може да се обясни с това, че в миналото поради слабите форми на развитие на обществените отношения и неразвитостта на общественно-политическия и военен апарат хетското общество нямало нужда от широко развита система на военни повинности. Развитието на тази система се осъществявало постепенно и конкретно най-вече с развитието на военно-завоевателната политика на хетската държава, което довело до нужда от по-голям брой военно-зависими лица. Лицата, които получавали общинни или някакви други земи, постепенно били задължавани с военни повинности, макар и в някои случаи поради общественото си или друго някакво положение те да не се занимавали лично с тези задължения. В този смисъл поради големите военни нужди по времето, когато са кодифицирани законите, може да се обясни и фактът, че исканията на някои граждани да бъдат освобождавани били отхвърлени. Така например в параграф 55 се казва, че подобно искане на жителите на столицата Хатушаш било отхвърлено. Трудно е да се установи защо населението от столицата не било освободено от повинности за разлика от населението от градовете Нерик и Аринна. По всяка вероятност обяснението на този въпрос трябва да се търси в особената роля и положение на Нерик и Аринна като религиозни центрове. Трябва да се има пред вид, че военното население от някои гранични райони, което, изглежда, било постоянно военно ангажирано, било освобождавано от други повинности, като например повинността „луци“.

Разгледаните по-горе случаи показват, че освобождаването от повинности на някои лица срещу ползуването на общинни или дворцови земи не означава, че повинностите, свързани с тези земи, се премахвали. При тези случаи те се изпълнявали от патриархално зависимите лица, които юридически се разглеждали като съвладельци.²⁶

Законите съдържат и други данни, които представят системата на земеползуването от по-различно естество. Докато в първия случай законите подчертават, че земята се дава като временно владение срещу повинностната ангажираност, в други случаи има основания да се мисли, че земята е трайно свързана с хората, които я обработват, и системата на земеползуването няма временен и условен характер. В този смисъл на първо място най-голямо значение имат сведенията, които показват, че земята се явява обект на покупко-продажба. За покупко-продажба на земя, която се мери спо-

²⁶ Вж. напр. параграф 53.

ред площта си, се говори в параграф 183. Параграф 185 също дава сведения, че землени участъци и участъци с трайни насаждения са обект на покупко-продажба. Проблеми на покупко-продажба на земя третира и параграф 169. Съвсем очевидно е, че покупко-продажбата на земя представлява по същество форма на придобиване и отчуждаване. В споменатите параграфи не се отбелязва намесата на друго лице или ведомство, което да се разглежда евентуално като собственик. Покупко-продажбата не се разрешава от странични фактори, а зависи от лицето, което до момента на отчуждаването е разполагало със земята. Текстът на цитираните параграфи не дава основание да се смята, че става въпрос за повинностно земевладение, тъй като не се отбелязва, че отчуждаването на земите довежда съответно до ликвидация и прехвърляне на повинността на лицето, което купува земята. Ако тези параграфи засягат повинностното земевладение, в текста щеше да бъде отбелязано, че преминаването на земята от едни ръце в други означава и смяна на повинностните задължения, на което обстоятелство законите обръщат особено голямо внимание. В този смисъл са например посочените по-горе параграфи 40, 41, 47 и др. Особено показателен е параграф 47, който разрешава отчуждаването на повинностни земи под формата на покупко-продажба. От това може да се направи извод, че и повинностните земи могли да бъдат продавани и купувани, но при такива случаи законите винаги изисквали прехвърляне на повинностните задължения. Тези актове, изглежда, ставали само в пределите на общината или ведомството, което отдавало земята, като то практически не се намесвало в тях, тъй като действащите закони (§ 47) гарантирали изпълнението на съответната повинност от страна на купувача, на който в случай на отказ земята могла да бъде отнета. Отчуждаването на повинностните земи под формата на покупко-продажба не било общо правило и широко разпространено явление в системата на повинностното земевладение. Параграф 39 отбелязва категорично, че участък в рамките на общината (селището), нает срещу изпълнението на военната повинност „сахан“, не може да бъде продаван. Наличието на сведения, че участъците в сферата на повинностното земевладение в едни случаи могат, а в други случаи не могат да бъдат продавани, означава, че тази система на земеползуване била свързана с ред конкретни условия и специфичности от различно естество. На тази основа отделните владетели не се намирали на еднаква степен на ангажираност и нямали едно и също положение на базата на един общ статут.

Всички тези особености категорично отричат възможността посочените в параграф 183, 185 и 169 случаи на свободно и неограничено отчуждаване на земя под формата на покупко-продажба да се разглеждат в сферата на повинностното земевладение. Без съмнение тези данни показват наличието на друга система на земеползуване и земевладение, при която отделното лице е свързано със земята в по-голяма степен и притежава определена юридическа и

стопанска независимост, изразяваща се с неограниченото му право да придобива и да отчуждава земя. Ето защо поради тези съображения законодателят се принудил да определи в текста на законите цената на земята по подобие на всички тези блага, които били обект на свободна търговия. Така за землени парцели от различно естество се определяли и различни цени. В параграф 183 например се казва, че 1 GAN земя, означена в текста като *sissuras*²⁷, струва 3 сикли сребро, а 1 GAN земя, владението на която е свързано с т. нар. патриархално зависими лица, струва 2 сикли сребро. Последният факт означава, че законите обръщали специално внимание на земята, свързана с патриархално-зависимите лица, и определяли относително по-ниска цена в сравнение например със земите от типа *sissuras*. Цената на 1 GAN земя в съседство със земите на купувача струвала 1 сикъл сребро. Квалификацията на тези, така да се каже, съседски земи може да се обясни с това, че те се разглеждали като обикновена, т. е. като основна земя, поради което се определяла и стандартна цена за разлика от по-горните случаи.

При разглеждането на цената на земята особен интерес предизвиква параграф 184, който, за съжаление, е силно фрагментиран. Ако се съди по запазения текст, той се отнася непосредствено за параграф 183, като се явява негово допълнение и пояснение. Текстът може да бъде интерпретиран в смисъл, че установява споменатите в параграф 183 цени за землени участъци само в границите на поселиението, т. е. общината, където се извършва покупко-продажбата. С други думи, законът регулира търговията със земя между отделните жители на едно и също селище-община. На тази основа може да се смята, че цената на земята, изглежда, е била различна за отделните общини. От постановките на параграф 183 може да се заключи, че една и съща земя имала различна цена в зависимост от това, дали купувачът бил жител на същото селище-община, тъй като в текста категорично се казва: „... такива са цените само за неговото селище. . .“ Ако се приеме, че общината (или членството в нея) играе определена роля в установяването на цените на земите, трябва да се стигне до извода, че посочената по-горе юридическа и стопанска независимост имала относителен характер и се обуславяла от принадлежността към една или друга община. Независимо от тези обстоятелства от законите се вижда, че принадлежността към дадена община не била единственото и дори задължителното условие, за да може един човек да владее или да притежава земя, както например в древната Вавилонска държава по време на управлението на Първата вавилонска династия или пък в обществата от полисен тип. Хетските закони съдържат и други данни, които показват, че свободните лица могли да имат земя и в селищата, където не живеели и на които не били жители. Вариантът на параграф 6 от т. н. Трета таблица от законите отбелязва, че ако някой умре в

²⁷ Точното значение на този термин не е напълно ясно.

чужда земя (или чуждо селище), стопанинът на земята, на която той е умрял, трябва да даде земен участък и да плати известна парична сума. По същество този параграф третира случай на отделияне на участък земя за убийство на човек от друга община, която земя отива за компенсация, т. е. отива в полза на наследниците на убития от другата община. Тъй като в случая става въпрос за недвижима собственост, наследникът или наследниците получавали право на владение или собственост на тази земя в пределите на чуждата за тях община. Всичко това означава, че отделният човек можел да има земя в различни общини, като членството в тях не било нито обуславящ фактор, нито пречка за това.

Що се отнася до самия параграф 6 от Първа таблица на законите, той разглежда същия случай, но с по-малко подробности. И двата варианта на този параграф представляват твърде голям интерес в полза на тезата, че някои свободни лица били по-здраво свързани със земята и имали определена юридическа и стопанска самостоятелност спрямо нея. Ако земята в тези случаи е колективна форма на собственост или пък е собственост на определено ведомство, съответният участък земя ще се отдели от това ведомство. Фактът, че това се прави по задължение от отделно частно лице, означава, че то има твърде големи права да се разпорежда със земята.

Наред с всичко това на някои места в законите се говори, че отделният човек се явява *ishas*, т. е. господар по отношение на земените участъци. В параграф 72 и 79 се говори за *ishas* на обработваема нива. За *ishas* на земя се говори и в параграф 106. От подобно естество е и параграф 86, където се споменава за *ishas* на ливада, нива или градина. Преводът на фонетично написания термин *ishas* обикновено се свежда до „господар“, „господин“, „стопанин“ и т. н.²⁸ От наличните данни не може да се твърди със сигурност, че понятието *ishas* означава собственик, но до голяма степен тези данни дават такива основания. Би могло да се смята, че конкретно приложен към земята, този термин означава, че земята се явява собственост на някого, тъй като по отношение на нея този някой се квалифицира като *ishas*.

От порядъка на тези данни интерес предизвиква и параграф 106, в който се говори, че човек има „свой“ земен участък, т. е. на лице са аргументи, които могат да се изтъкват в смисъл, че земята се явява по отношение на някого притежание или собственост.

На трето място системата на земеползуване се пояснява от друг аспект и от параграф 47. В него се отбелязва, че човек може да притежава земя като подарък от царя, без да бъде заангажиран със задължението да носи повинност. Този случай се отнася до дарения от страна на царя за сметка на фондовете, които са под негов контрол, като не се споменава ролята на никаква община. Евентуалната роля на общината се изключва, като се има пред вид, че

лицето е освободено от повинности, независимо дали тяхното изпълнение се контролира във всички или само в някои случаи от общината. По наше мнение даренията от този тип представляват специфична форма на земевладение. Фактът, че при този тип земевладение липсва повинностният и условният характер, може да се изтъква като възможност тези земи да се разглеждат като своеобразна частна собственост извън рамките на някоя община или макар и в нейни рамки, без всякаква зависимост и връзка с нея като ведомство. При разглеждането на тези въпроси не трябва да се взема под внимание обстоятелството, че царят можел да отнема и да конфискува подобни земи, тъй като в случая това би имало частен характер. Освен това трябва да се има пред вид, че в качеството си на неограничен разпоредител в страната царят като древноизточен деспот можел да извършва подобни актове, които по същество не променяли същността на съществуващите форми и системи на собственост.

При изясняването на въпроса за собствеността на земята по данни от законите трябва да се имат пред вид редица специфични и характерни особености, които не могли да намерят отражение в текста.

Съществува широко разпространено мнение, че царят притежавал огромни землени фондове, които се използвали за издръжка на администрацията, на царските занаятчии, на войската и т. н.²⁹ Относно тази земя Е. А. Менабде пише, че тя заемала очевидно основната част от територията на страната. Наред с това царят се разглеждал като номинален и фактически владетел и върховен собственик на всички богатства в страната, включително и на цялата обработваема земя.³⁰ Е. А. Менабде стига до извода, че не можело да има пряко противопоставяне и рязко разграничаване на собствеността на държавна, царска, общинна и частна, тъй като тези форми се преплитали тясно помежду си.³¹ Трябва да се има пред вид и обстоятелството, че грамадни землени райони били във владение на храмовете. Цялата останала производствено използвана земя според И. М. Дяконов била разделена между териториалните общини.³²

Известна светлина върху землените отношения в Древния Изток дават и някои други изследвания от по-общ характер. Отделни постановки от тях биха могли да намерят приложение и при изясняването на системата на собственост и ползуване на земя.³³ Някои от тези постановки в една или друга степен са валидни и за хетското общество. Приведените по-горе данни от законите позволяват

²⁸ J. Friedrich, *Hethitisches Wörterbuch*, Heidelberg, 1952—1954, S. 85.

²⁹ И. М. Дяконов, ЗВАХ II, стр. 286.

³⁰ Э. А. Менабде, Хетское общество, стр. 83.

³¹ Пак там, стр. 83—84.

³² И. М. Дяконов, ЗВАХ II, стр. 286.

³³ Вж. напр. В. В. Струве, *Очерки...*, стр. 14—17; от него: *История Древнего Востока*, стр. 69; И. М. Дяконов, *Общественный и государственный строй...*, стр. 81—82 и др.

да се твърди категорично, че земята била собственост на селяните, които я обработвали, на общината или на двореца. Както посочва Е. А. Менабде, тези форми тясно се преплитали. При това обаче не можем да се съгласим напълно с мисълта на автора, че рязко разграничение между тях не съществувало, макар че по-нататък той пише, че пълна ликвидация на границите между различните видове собственост не съществувала, като взаимната зависимост и тясната връзка не означавали тъждество.³⁴

Наличието на царски земи в хетското общество е факт, който не буди никакво съмнение. Преки сведения за това дава параграф 47 от законите, в който се говори за подаряване на земя от царя на различни частни лица. Обстоятелството, че царят можел да прави дарения на земя, предполага, че той разполагал със землени фондове, които юридически се явяват негова собственост. Възможността царят да се разпорежда със земята под тази форма изключва правото на собственост да се поделя между него и някое друго ведомство, например дадена община. Тази земя, която царят притежавал и която можел неограничено да раздава, в действителност се явява като дворцова форма на собственост.³⁵

Пътищата на възникването и развитието на царската собственост върху земята в исторически смисъл са твърде сложни. Обикновено се смята, че царската собственост на земята, както и царската собственост въобще, възникнала в обстановка на разлагане на старите форми на родовата община, под действието на целия комплекс от обстоятелства, които довели до разлагането на старата родово обществено-икономическа формация и до прехода към нова. Поради това може да се смята, че царските земи в Древния Изток и конкретно в хетското общество, възникнали върху основата на старите родово-общинни земи, т. е. на основата на земята, която принадлежала на рода и родовообщинния колектив. По този повод Е. А. Менабде пише, че възглавявайки даден род и дадена община, царят присвоявал и тяхната собственост.³⁶ В. В. Струве изказва мнение, че дворецът като ведомство провеждал политика на изземване на земите на общините и техните храмове, като тази тенденция била непрекъснато налице.³⁷

Без съмнение царският земен фонд не се формирал и разширявал само за сметка на земите на общините и храмовете им. Известно е, че една от главните функции на държавите от Древния Изток, осъществявана чрез военните ведомства, бил грабежът на съседните народи чрез войни и завоевания. Успешната военнозавоевателна политика на хетите от началото на втората половина на Второто хилядолетие пр. н. е. довела в количествено отношение до

³⁴ Э. А. Менабде, Хеттское общество, стр. 85.

³⁵ Вж. напр. Э. А. Менабде, Хеттское общество, стр. 85; а така също и текстовете, които К. Римшнайдер привежда в *Die hethitischen Landschenkunsurkunden*.

³⁶ Э. А. Менабде, Хеттское общество, стр. 85.

³⁷ В. В. Струве, Община, храм, дворец, стр. 33 и др.

голямо разширение на завоюваната земя, която обикновено се превръщала в царска или дворцова собственост.³⁸

Царската или дворцовата собственост обуславяла и характера на царските или дворцови стопанства. В параграф 52 се отбелязва наличието на ведомство (в текста E.ZA), което без съмнение осъществява стопански функции под контрола на царя, т. е. представлява организатор на стопанския живот върху царските земи. Най-широко е известно обаче ведомството E.NA₄, което може да се смята като основно стопанско ведомство или като главен организатор на стопанския живот в царските земи. На важноста на това ведомство Е. А. Менабде обръща внимание в статията си за робството в хетската държава³⁹, а по-късно и в книгата си за хетското общество.⁴⁰ На основата на различни писмени източници Е. А. Менабде стига до извода, че ведомството E.NA₄, което той превежда като „Каменен дом“, водело обширно стопанство, в състава на което влизали даже отделни селища. Върховната власт включвала в държавните стопанства цели общини, като ги лишавала от външната им независимост, но запазвала вътрешната им структура. „Каменният дом“ разполагал със специални полицейски сили, които трябвало да осигуряват необходимият вътрешен порядък. Най-последно, авторът добавя, че земите в пределите на „камения дом“ се разделяли на надели и се обработвали от повинностно задължени лица, като държателите не могли да продават участъците си и да извършват сделки на отчуждаване и придобиване.⁴¹ Охраната на тези земи и контрола на работите в тях царят осъществявал чрез административния апарат в страната. Запазени с ред инструкции — т. нар. инструкции BEL. MADGALTI, — с които на областните и провинциалните управители се възлагали задачи да контролират работите в царските стопанства, като следят за обработката на земята, да се грижат за добитъка, за събирането на реколтата, да контролират робите и т. н.⁴²

От всичко това се вижда, че царските владения се намирали под разпорежданията на различни държавни ведомства, чиято дейност се ръководела непосредствено от царя. В тези ведомства многоброен административен персонал, който, ако се съди по запазените се документи, е водел писмена фиксация на стопанските работи. Засега обаче науката разполага с твърде малко писмени документи от стопанско естество за хетите.⁴³

Тясно свързани с дворцовата форма на собственост са и някои

³⁸ Вж. напр. по този въпрос K. Fabricius, *The Hittite System of Land Tenure*, р. 289; E. Sicq, *Etudes*, . . . , р. 518.

³⁹ Э. А. Менабде, *О работе в хетском государстве*, *Переднеазиатский сборник*, Москва, 1961, стр. 37—39.

⁴⁰ Э. А. Менабде, *Хетское общество*, стр. 87—99.

⁴¹ *Пак там*, стр. 89—90.

⁴² Вж. напр. текстовете в KUB XIII, 2, 5—25; XXXI, 84, II, 1—4; XXXI, 86, II, 5—28.

⁴³ Вж. напр. E. Laroche, *Catalogue des Textes hittites*, RAN, 58, 59.

от земите, които били под разпореждането на общината. За това дават сведения параграфите, които третират повинностното земевладение. При тези случаи общината се явява ведомството, което отдава земя и което следи за изпълнението на повинностите. На пръв поглед законите създават впечатление, че земите са на общината. В такъв случай трудно би могло да се обясни защо общинните земи се раздават на общинниците срещу такива сложни, тежки и отговорни повинности като „сахан“ и „луци“. Същността на повинността „сахан“ е определено военна и чрез нея, осигурявайки изпълнението на военна служба от част от населението си, общината се ангажира към централното ведомство, към царя и към държавата. В рамките на съществуването на една община като град-държава, т. е. на община от полисен тип, тази военна функция и задължението на гражданите в качеството им на общинници, които притежават земя, биха били лесно разбираеми. В случая обаче не се касае за общини от такъв тип, а за общини-селища в пределите на хетската държава, която нито за момент не може да бъде разглеждана като държава от полисен тип, както например, въпреки огромните си размери, бил Рим до края на републиканската епоха.⁴⁴

Гаранцията на общината да осигурява военните задължения на държателите на земя не може да се свързва с някакви военни нужди на самата община, нито пък може да се разглежда като функция на общината в цялостното военно дело. Задълженията на общината обаче като междинна връзка между военното ведомство и държавата като институт, от една страна, и военнотзадълженото население, от друга страна, не будят никакво съмнение. Не би могло да се смята, че посочените гаранции на общината се осъществявали за сметка на общинните земи чрез т. нар. общинна форма на собственост. Явявайки се междинно звено, общината осигурявала военна повинност на населението срещу земи, които били не нейна собственост, а собственост на самата държава, т. е. царска или дворцова собственост. По такъв начин общината изпълнявала административни функции в осигуряването на повинностното земевладение.

Обяснението на тази особеност би могло да се свърже с посочения по-горе процес на развитие на царската форма на собственост и създаване на царски земен фонд за сметка на бившите общинни земи. Сборникът от закони не съдържа данни за историческото развитие на хетските родови и териториални общини, поради което само на тази основа трудно може да се говори за системата на поземлените отношения и формите на собственост в общините до времето на включването им в сферата на царските стопанства. За хетското общество не се знае доколко този процес на включване на общините в царския земен фонд се е развил последователно до-

⁴⁴ Вж. напр. С. Л. Утченко, Кризис и падение римской республики, Москва, 1956, стр. 3—30 и др.

⁴⁵ Вж. напр. Э. А. Менабде, Хетское общество, стр. 85; В. В. Струве, Община, храм, дворец, стр. 33 и др.

край. Неговото наличие и развитие обаче не буди съмнение.⁴⁶ Явно е, че по време на кодификацията на законите, системата на земеползуването и формите на собственост се били променили значително в сравнение с предишните епохи. Това изменение в исторически смисъл е напълно закономерно и е свързано не само с изменението, които настъпили поради включването на общините в царския земен фонд, но и с общите промени, обусловени от развитието на производителните сили и на производствените отношения. По такъв начин общината престанала да осигурява правото на владение на земя на своите жители-общинници, както било например в Месопотамия по времето на Хамурапи. От законите на Хамурапи се вижда, че само принадлежността към дадена община давала възможност да се ползува земя и друга собственост, като извън общината това право не било гарантирано.⁴⁶ Хетските закони отразяват един нов период от време, за който мисълта на К. Маркс, че „... всеки човек се проявява като звено от колектива (общинния колектив — ВП), като член на този колектив той е собственик или владеец. . .“⁴⁷, означавала изживян етап на развитие. Ето защо в крайна сметка преминаването на общинната земя в царския или в дворцово-държавния фонд довело до промяна и на функциите на общината, която вече започнала да играе роля на посредник между собственика на земята и нейните държатели. На пръв поглед това създава представа за комбинирана форма на собственост, в която се преплитат страните цар — община. Възможността държателите на земята да могат да извършват актове на отчуждаване и придобиване със задължение да прехвърлят и повинността, довежда до положението, че в представите за комбинираната форма на собственост се включва и свободният общинник — държател на земята. Така се стига до тройната представа за собственост на земята: цар — община — общинник, която представа по наше мнение юридически и фактически е неправилна.

Като се имат пред вид посочените особености, лесно може да се разбере защо в хетското общество членството в една община не било нито условие, нито пречка за придобиване и владеење на земя, както например било в Месопотамия при Хамурапи.

Действително общинните земи не са засвидетелствувани категорично в законите. Някои изследователи смятат, че за такива земи се отнася например параграф 109, но интерпретацията на текста в този смисъл не е много сигурна.⁴⁸ Независимо от това има сериозни основания да се смята, че селската община в хетската държава притежавала свой земен фонд. Земята от този фонд се поделяли на надели и се предоставяли за обработка на общинниците от

⁴⁶ Вж. напр. Законите на Хамурапи, параграф 136 и др. Вж. също и И. М. Дьяконов, ЗВАХ I, стр. 267.

⁴⁷ К. Маркс, *Формы предшествующие капиталистическому производству*, ВДИ, 1940, стр. 10.

⁴⁸ И. М. Дьяконов, ЗВАХ II, стр. 272, заб. 8; стр. 286 и др.

съответната община. Срещу получената от общината земя общинниците били задължени с изпълнението на повинността „луци“. За такава практика свидетелствува параграф 46. От подобно естество са и параграф 47 и 48. Ако се съди от параграф 46, землият участък, който човек имал в общината, се наричал „ивару“. И. М. Дяконов пише, че всяка семейна община получавала определен по големинна участък. Той предполага, че тези семейни надели често се преразпределяли, както например това ставало през ранните етапи от историята на Асирия и Палестина.⁴⁹ Общинният земен фонд не се раздавал срещу военна повинност „сахан“, както е например с царските земи, за които се грижела общината. В параграф 46 ясно се прави разлика между земите като „ивару“ и земите, свързани с повинността „сахан“. От всичко това се вижда, че между двете повинности „сахан“ и „луци“ имало голяма разлика.

Въпросът за същността на повинностите „сахан“ и „луци“, които са тясно свързани с формите на собственост в хетското общество, е твърде сложен и неясен поради липса на достатъчно писмени източници. Засега в историческата наука съществуват няколко различни изказвания, които не изясняват достатъчно тези повинности.⁵⁰ Като се изключат постановките на някои автори за военно-феодалния характер на земеползуването в хетското общество, които са дълбоко неправилни, по наше мнение най-правдоподобно разглежда двете повинности Е. А. Менабде. Ако се приеме неговият извод, че повинността „луци“ била свързана с участъците на общинното земевладение, в такъв случай трябва да се приеме и фактът, че е съществувало и общинно земевладение. В посочения смисъл според нас интерпретацията на параграф 46, 47 и 48 напълно доказва наличието на фонд земи, с които общината разполага и които могат да се нарекат общинни.

По-горе бе засегнат въпросът за постепенното включване на хетските териториални общини в системата на царското (или дворцово) земевладение. Бе отбелязано също, че повинността „сахан“ се изпълнява срещу получаване на земен надел от общината, която в случая се разпореждала с бивши свои земи, включени постепенно в сферата на царския земен фонд. Как тогава, след като общината с цялата си територия се включила в царския земен фонд, било възможно наличие на общинна земя, която да се отдава срещу други повинности? По наше мнение този дуализъм може да бъде обяснен по два начина. Първо, може да се приеме, че процесът на

⁴⁹ Пак там, стр. 287.

⁵⁰ Вж. напр. K. Fabricius, *The Hittite System of Land Tenure*. . . p. 280—286; E. Cuq, *Etudes*. . . p. 477—484; G. Contenau, *La civilisation des Hittites*. . . p. 170; E. Cavaignac, *Le problème hittites*, p. 106; L. Delaporte, *Les Hittites*, p. 183—186; L. Delaporte, *Le Proche — Orient asiatique*, p. 198; И. М. Дяконов, *ЗВАХ II*, стр. 293—295; от него: *Проблеми економики*. . . ВДИ, 1968, 3, стр. 7; A. Goetze, *Kleinasien*, S. 104; E. Neufeld, *The Hittite Laws*, p. 154; O. R. Gurney, *The Hittites*, p. 70, 103; В. В. Иванов, *Хетский язык*, Москва, 1963, стр. 206; Э. А. Менабде, *Хетское общество*, стр. 113—131 и др.

включването на хетските териториални общини в системата на царския земен фонд не бил проведен последователно докрай, поради което дворецът (или царят) контролирал само част от общинните земи, докато другата част все още оставала собственост и владение на общината. На тази основа може да се обясни и съществуването на двата вида повинности, между които законите правят разлика. Трябва да се добави, че в такъв случай повинността „сахан“ възникнала по-късно, т. е. възникнала от момента, когато дворецът започнал да иззема част от земите на общината. При това положение може да се говори за тенденция цялата земя на общината постепенно да се превърне в царска, като на тази основа ще изчезне и повинността „луци“ или пък ще се слее с повинностите към царя и двореца.⁵¹ Второ, може да се приеме, че превръщането на общинните земи в царски имало условен характер. В такъв случай не трябва да се разбира, че общинните земи частично или в някои случаи наведижд се превръщали в царски, т. е. не трябва да се приема, че общината се включвала на части или изцяло в сферата на царския земен фонд, като извън него оставали чисто общинни земи. Фактът, че царят контролирал голяма част от земите на общините, би могъл да се обясни с обстоятелството, че непрекъснатото нарастване и засилване на царската власт довели до разпространението ѝ върху общините. По такъв начин царят и дворецът започнали да се разглеждат като собственици на всички общинни земи, без да се извършва частично или по-широко присъединяване на общинските земи към царския домен. В качеството си на владетел и господар на общините царят започнал да ги задължава с осигуряването на военната повинност на свободното население поради постоянните военни нужди на страната. Това довело до положението, че общината отделила част от земите си и образувала фонд, който раздавала на общинниците си срещу военна повинност. Така се появила повинността „сахан“. Тясната връзка на военната служба с царя, двореца и в по-широк план с дворцово-държавните ведомства, довела до положението, че земите, с които се осигурявали военнотзадължените лица, започнали постепенно да се разглеждат като царски, а не като общински, каквито били дотогава. Това довело до дуализма в системата на общинното земевладение — т. е. до смесването на понятията общински и царски земи. Наличните данни не показват абсолютността на посочените два пътя на свързване на общинното и царското земевладение, поради което те имат засега хипотетичен характер.

При разглеждането на общинните земи интересно е да се знае, че някои автори приемат, че за Древния Изток общинното земевла-

⁵¹ Э. А. Менабде пише, че дори и при съставянето на Трета таблица от законите няма основание да се мисли, че повинността „сахан“ изместила изцяло „луци“ и станала основна повинност. Хетское общество, стр. 120.

дение било тясно свързано с храмовото.⁵² В хетските закони обаче няма никакви данни за храмовото стопанство, поради което храмовите земи не могат да се разглеждат на тази основа.

Особено голям интерес предизвиква въпросът за частното земевладение в хетското общество. Е. Кюк допуска напълно съществуването на частна собственост върху земята. Като разсъждава дали в законите става въпрос за фамилна или индивидуална собственост, той отбелязва, че мълчанието на законите по този въпрос може да предполага, че земята е обикновено индивидуална собственост.⁵³ Е. Кавеняк е на мнение, че покрай всичко друго свободният хет можел да притежава и своя нива,⁵⁴ с което признава правото на частна собственост. Това право признава и Л. Делапорт, който изтъква, че частната собственост върху земята била индивидуална и се намирала под протекцията на боговете. Всеки терен, който е изоставен от своя собственик, става - ничия земя (*res nullius*) и може да бъде зает от който и да е. Така един участък земя може неограничено да мени собственика си, като принадлежи на този, който го обработва.⁵⁵ По наше мнение авторът неправилно е интерпретирал параграф 39, който се отнася не за свободни, а за повинни земи. Л. Делапорт пише, че като частна собственост могли да бъдат притежавани многобройни „ферми“ и обширни землени терени. Някои от тях били подарък от царя.⁵⁶ Идеята за частна собственост Л. Делапорт поддържа и в книгата си за Предна Азия.⁵⁷ На друго становище е Е. Нюфелд, който говори за лични участъци в рамките на родовата земя.⁵⁸ Тези участъци могли да се разглеждат като индивидуализирани парцели с право на собственост и владение. Частната собственост върху земята признава и А. Гьотце, за когото земята представлява част от общата недвижима собственост, с която разполагали хетите.⁵⁹ Е. А. Менабде пише, че частната собственост на земята съществувала главно във вид на крупно земевладение, макар че индивидуализацията на землените надели вътре в рода и в селските общини започнала много рано и към времето на кодификацията на законите достигнала високи размери.⁶⁰

Обикновено се приема, че съществували няколко начина за придобиване на земя — чрез разчистване на незаети земи, чрез наследяване, купуване, дарения и т. н.⁶¹ Твърде вероятно е параграф 166

⁵² Вж. напр. В. В. Струве, *Очерки...*, стр. 14; от него: *История Древнего Востока*, стр. 69 и др.

⁵³ E. Cuyq, *Etudes...* 474—477.

⁵⁴ E. Cavaignac, *Le problème hittite*, p. 106.

⁵⁵ L. Delaporte, *Les Hittites*, p. 232.

⁵⁶ Пак там, стр. 233.

⁵⁷ L. Delaporte, *Le Proche — Orient...*, p. 201.

⁵⁸ E. Neufeld, *The Hittite Laws*, p. 182—183.

⁵⁹ A. Goetze, *Kleinasiens*, S. 113—114.

⁶⁰ Э. А. Менабде, *Хеттское общество*, стр. 154.

⁶¹ Вж. напр. А. А. Goetze, *Kleinasiens*, S. 105; Э. А. Менабде, *Хеттское общество*, стр. 154 и др.; E. Neufeld в този смисъл пише само за покупка и разделяне на земи, *The Hittite Laws*, p. 163—164, 182.

и 167 да се отнасят за усвояване на незаети земи, като в случая законът гарантира правата на този, който пръв завладее участъка.

Правото на свободните лица да отчуждават неограничено землени участъци под формата на покупко-продажби доказва в най-голяма степен правото на частна собственост върху земята. При това трябва да се има пред вид, че според параграф 47 могли да се купуват и продават и участъците, които били свързани с повинността „сахан“. В такъв случай е много трудно да се направи разлика между формите на собственост от факта, че земята могла да бъде обект на покупко-продажба, но все пак при продажбата на повинностните земи се осъществявало прехвърляне на повинностите, което безспорно доказва съществуването на два вида собственост и дава основание да се приема наличието на частната собственост.

Като се имат пред вид тези обстоятелства, би могло да се твърди, че развитието на частната собственост се осъществявало на базата на родовите, общинските и царските земи. Някои историци пишат, че участъците от общинни и царски земи като правило били неотчуждаеми, но развитието на социалните и икономическите отношения довеждало постепенно до преодоляването на това правило първоначално чрез системата на осиновяването, а по-късно и чрез покупко-продажби.⁶² Според Е. А. Менабде параграф 166 и 167 дават сведения за тенденцията земените участъци, които се намирили в лично ползуване и владение, да се превръщат в частна собственост. На първо време търговията със земя се намирала под контрола на местните общини и централната царска власт, но постепенно тя ставала все по-свободна и неконтролирана.⁶³

Със системата на частната собственост на земята Е. А. Менабде обяснява и същността на категорията на т. нар. патриархално-зависими лица, които според него се явявали съвладельци и съсобственици на основния собственик на даден земен участък.⁶⁴

Частната собственост на земята в мащабите на дребното земевладение не играла особено голяма роля в социално-икономическия живот на страната. Независимо от това процесът на развитието на частната собственост върху земята си пробивал път, макар че останал незавършен към момента на загиването на хетската държава.⁶⁵

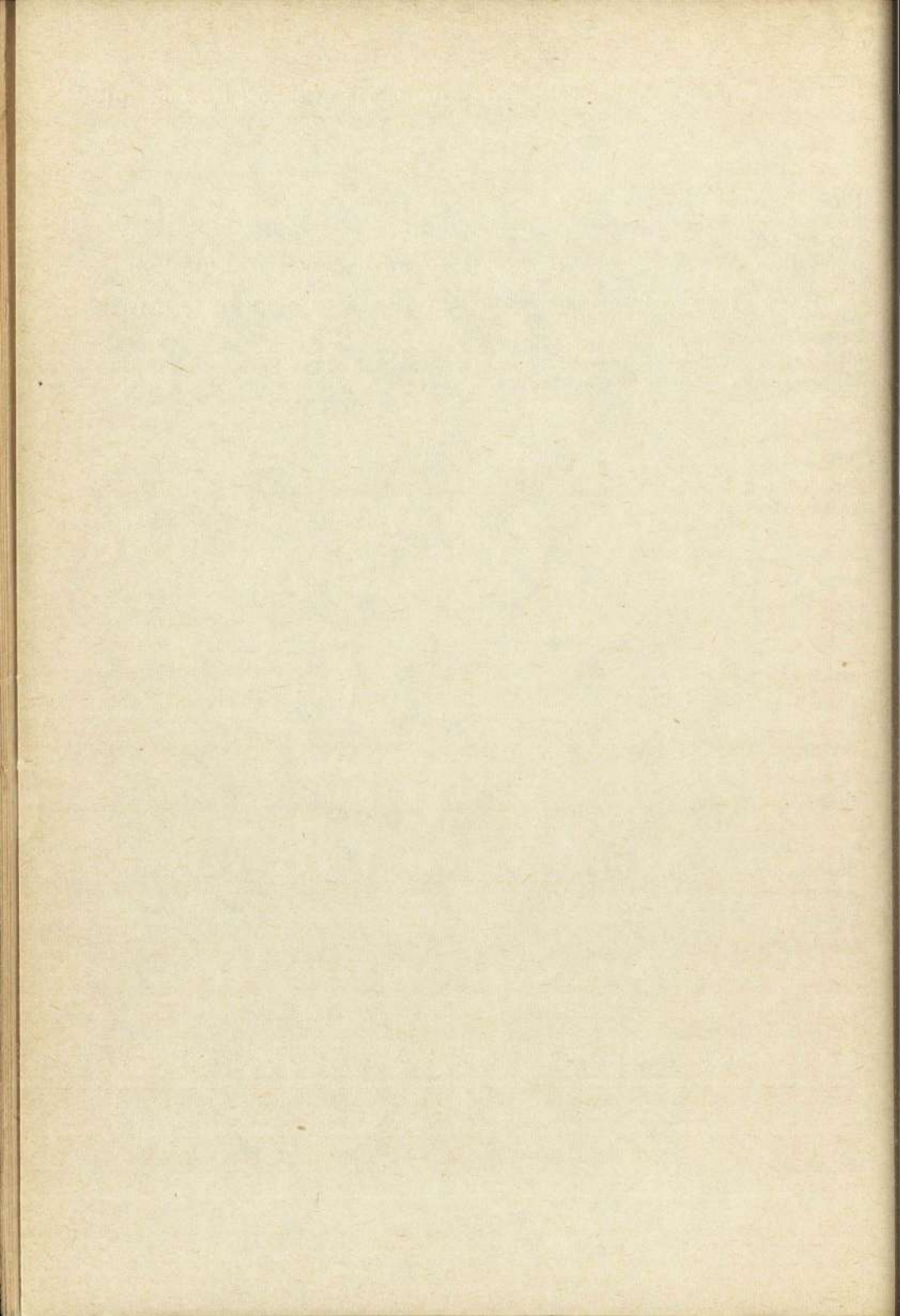
⁶² Вж. напр. L. Delaporte, *Les Hittites*, p. 184; A. Goetze, *Kleinasiens*, S. 9. А. Менабде, *Хеттское общество*, стр. 155.

⁶³ Э. А. Менабде, *Хеттское общество*, стр. 155—156.

⁶⁴ Пак там, стр. 156.

⁶⁵ Пак там, стр. 157.

- ВДИ — Вестник древней истории
ЗВАХ I — Законы Вавилонии, Ассирии и Хетского царства, ВДИ, 1952, 3,
стр. 196—303.
ЗВАХ II — Законы Вавилонии, Ассирии и Хетского царства, ВДИ, 1952, 4,
стр. 203—321.
ИГАИМК — Известия Государственной Академии истории материальной культуры
Ар. Ор. — Archiv Orientalny, Praha.
KUB — Keilschrifturkunden aus Bogazköi.
MIO — Mitteilungen des Instituts für Orientforschung, Berlin.
RHA — Revue hittite et asianique, Paris.

ОСНОВНЫЕ ФОРМЫ СОБСТВЕННОСТИ
В ХЕТТСКОМ ОБЩЕСТВЕ
(По данным хеттских законов)

Резюме

Формы собственности в хеттском обществе вызывают особый интерес в современной хеттологии. В этом отношении существует много и различных мнений, но все еще нельзя считать, что эти вопросы выяснены до конца. При их исследовании надо иметь в виду и сведения, содержащиеся в хеттских законах. В этом отношении законы дают больше всего данных о частных хозяйствах, затрагивая проблемы землевладения и землепользования и утверждения частной собственности в сфере движимого имущества. Хеттские законы дают нам основание разграничивать три вида собственности на землю — царскую, общинную и частную, причем ко времени записи хеттских законов особенно важное значение имел процесс утверждения частной собственности. Царская и общинная собственности были связаны с системой повинностного землепользования, главным образом через исполнение повинностей „сахан“ и „луци“.

Что касается собственности на движимое имущество, то утверждение частной собственности не вызывает никакого сомнения. Ее наличие безусловно доказывается теми неограниченными правами, которые законы обеспечивали отдельным свободным лицам, именам — распоряжаться в частно-правном аспекте с различными видами имущества.

FORMES FONDAMENTALES DE PROPRIÉTÉ DANS LA SOCIÉTÉ HITTITE

(Selon les données des lois hittites)

Vladimir Popov

Résumé

Les formes de propriété dans la société hittite suscitent un intérêt particulier dans la hittitologie moderne. Bien qu'il existe des avis différents là-dessus, on ne peut considérer ces problèmes comme complètement éclaircis. En les étudiant on ne doit pas sous-estimer les données fournies par des lois hittites. Ces lois fournissent le plus de données sur la propriété; elles traitent des problèmes de la propriété foncière, de l'usage de la terre et de la légalisation de la propriété mobilière. Se basant sur les lois hittites, on peut distinguer trois espèces de propriété foncière: royale, communale et privée. A l'époque de la codification des lois hittites, le processus de la légalisation de la propriété avait une importance particulière. L'usage des terres royales et communales était lié à un système de services, en particulier ceux de „sahan“ et de „luzi“.

Dans la société hittite les biens mobiliers et les moyens de travail sont propriété privée. Les lois hittites garantissent aux différentes personnes de disposer librement de leurs biens.

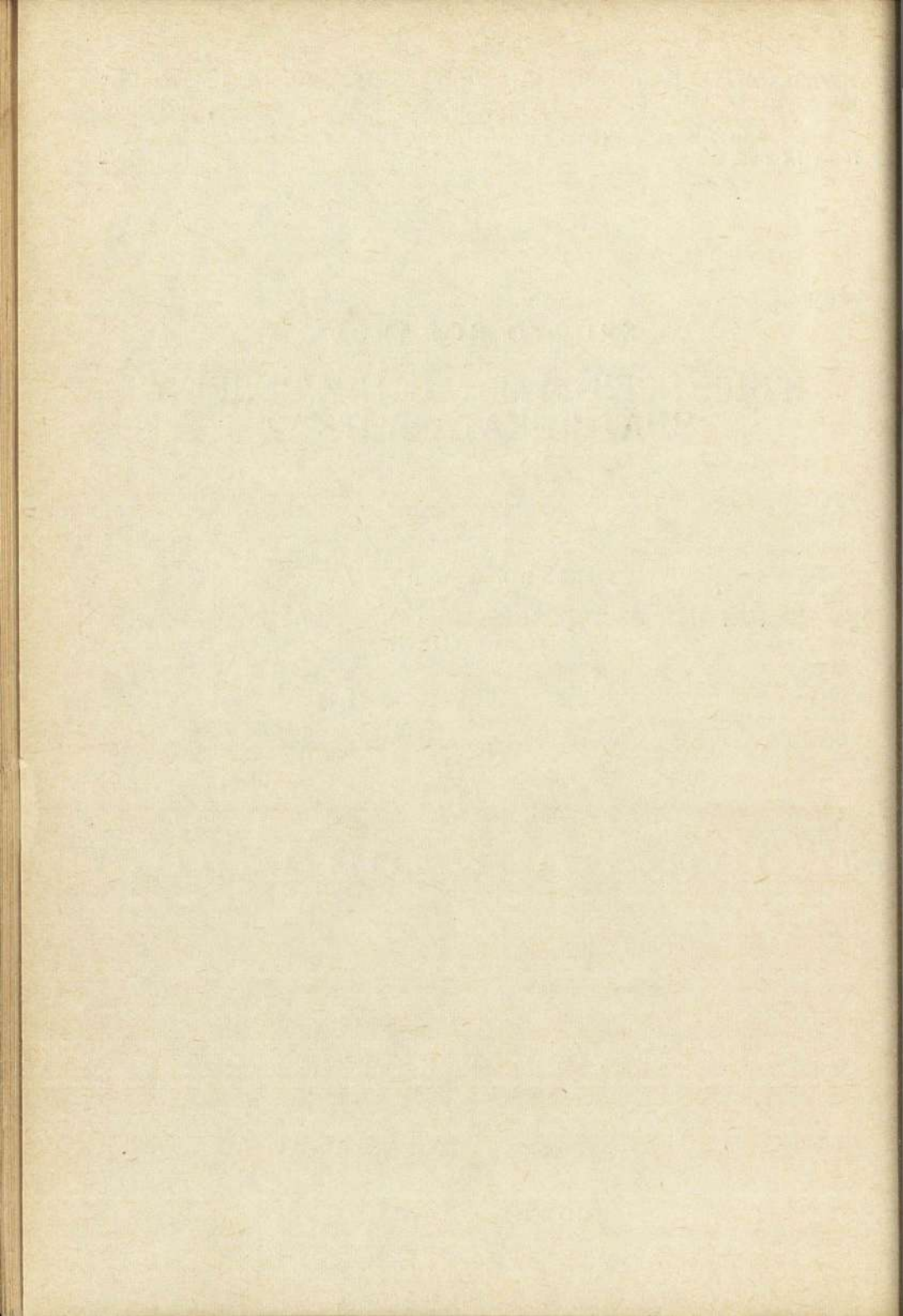
ТРУДОВЕ НА ВЕЛИКОТЪРНОВСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „КИРИЛ И МЕТОДИИ“
Том IX, кн. 2 Факултет за история 1971—1972
TRAVAUX DE L'UNIVERSITE DE „CIRILE ET METHODE“
Tome IX livre 2 Faculte d'histoire 1971—1972

ХРИСТО КОЛАРОВ

КЪДЕ ПРЕЗ 1443 г. Е ПРОВЕДЕНА
ЗЛАТИШКАТА БИТКА?

CHRISTO KOLAROV

WO HAT IM 1443 DIE SCHLACHT BEI SLATIZA GENAU
STATTGEFUNDEN?

През 40-те години на XV в. феодална Европа организираше по-редната си грандиозна по замисъл и мащаби антиосманска кампания. След продължителна подготовка и многократни отлагания най-сетне през есента на 1443 г. една пъстра в народностно отношение армия, съставена от унгарци, сърби, поляци, власи и немци, възглавена от полско-унгарския крал Владислав III Ягело и командувана от трансилванския воевода Ян Хуниади, минала Дунава и навлязла в покорените от турците балкански земи. В изпълнение на плана за овладяване на тогавашната столица на Османската империя Адрианопол след превземането на София съюзническата армия се отправила към Тракия. Но предварително укрепените от турците планински проходи и настъпилите зимни студове я принудили да се върне обратно в Буда.

Въпреки че походът не постигнал крайната си цел — изгонването на османските завоеватели от Европа, той повдигнал духа на европейските владетели и народи. Само след няколко месеца бил предприет втори поход — през есента на 1444 г. съюзническата армия отново навлязла в балканските земи. Движението ѝ през Северна България отново било триумфално: постигнати са нови победи над турските войски. Но много скоро папските интриги, излишната самоувереност и прибързаност на организаторите на похода, подценяването на турския военен потенциал и редица други причини довели до естествените печални последици. На 10 ноември 1444 г. в битката при Варна християнската армия претърпяла пълно поражение от спахиите и еничарите на султан Мурад II. Крал Владислав загинал в битката, а Хуниади с остатъците от разбитите войски едва успял да се спаси с бягство във Влашко.

В историческата наука все още съществуват неизяснени факти и проблеми, свързани с кръстоносните походи от 1443—1444 г. Отдавна между изследвачите е възникнал и спорът относно определянето на мястото, където по време на първия поход на полско-унгарския крал Владислав III Ягело* султанските войски преграднали

* В историческата литература твърде уместно и правилно първият поход на Владислав Варненчик е наречен „Дългият поход“. С това понятие се обозначава продължителността на времетраенето (пет месеца кръстоносната армия е под оръжие и води боеве с турците). Интересно е друго: всички изследвачи без изключение датират похода само през 1443 година. Именно тук се натъкваме на една традиция на недоглеждане. Знае се, че съюзническата армия преминала Дунава и достигнала проходите на Балкана за времето от октомври до средата на декември 1443 г. Последвалото оттегляне на армията започнало от средата на декември 1443 г. и продължило през целия месец януари 1444 г. При това отстъплението било извършено не само при тежки природни условия, но

Балкана и спрели победния път на християнската армия. Към точния и пълен отговор на този въпрос се прибавят и редица уточнявания във връзка с броя на битките между двете неприятелски войски, с техния развой и датиране. С настоящата работа се прави опит да се даде отговор на тези въпроси. Необходимо е още тук да се посочи, че не претендираме, че даваме най-сетне търсеното разрешение на проблема. Задачата ни е по-скромна: чрез съпоставяне на сведения и мнения и чрез привеждане на нови изворови данни да се възстанови картината на онези събития.

Всички извори без изключение отбелязват неуспешния опит на Владиславовите войски да преодолеят проходите на Балкана. „В този победен поход армията накрая достигнала до Тракия“ — пише полският хронист Калимах, пояснявайки по-долу, че тя не успяла да навлезе в равнината.¹ Сръбският хронист Константин Михайлович е по-подробен: „Преминаха тогава заедно през цялата Рашка земя и през България, а близо до мястото Пловдив турският цар Мурад ги спрял и задържал сред бърдата, като не им дал да минат към Пловдив. . .“² Рагузанската хроника на Юлио Рести ни известява, че кръстоносците „проникнали чак до планината Хем“³.

Ако на базата на изворовия материал у историците не съществува съмнение, че кралят и Хуниади са успели само да достигнат до Балкана, няма единодушие при търсенето на отговора на въпроса по кой път са минали. Без да се спираме подробно на доводите и контрадоводите в полза на едно или друго мнение по този въпрос, считаме, че правилният отговор трябва да се ръководи от две обстоятелства: кои са били наличните и използвани през XV в. пътища от София към Пловдив и Тракийската равнина (разбира се пътищата, удобни за движение на войските и обозите, и се изключват многобройните пътеки⁴), и къде е най-логично да очакваме, че турците са извършили преграждането на планината. Най-добър отговор на първия въпрос можем да дадем, като се позовем на думите на унгарския хронист от XV век Бонфиний: „Които пътуват от София в Македония или Тракия, имат двоен проход за преминаване през Хемус: единият е направен от римляните, от Траяна — както

било свързано с нови непрекъсващи битки с турските войски, които преследвали кръстоносната армия. Едва на 2 февруари 1444 г. крал Владислав влязъл тържествено в Буда. Това кратко хронологическо проследяване явно посочва несъвместимостта на датирането на похода само през 1443 г., защото при този случай се отчита само времето за навлизането на войските във владенията и бултан и неоправдано се изключва времето на завръщането им от Балкана към Буда. С една дума, считаме че е крайно време да се извършва датирането на „Дългия поход“ през 1443—1444 година.

¹ Ph. Callimachi, *Historia de rege Vladislao*, edit. Jr. Lichonska, Varsoviae, 1961, с. 139.

² Константин Михайлович из Островице, Ганичарове успомене или турска хроника, изд. Б. Живановић, Београд, 1966, стр. 114.

³ *Chronica Ragussina Junii, Restii Monumenta Spectantia historiam slavorum meridionalium*, Scriptores, vol. 25, Zagrebiae, 1893, p. 288.

⁴ Срв. П. Мутафчиев, Стари градища и друмове из долината на Стрема и Тополинца С., 1915.

казват мнозина — там досега се вижда много голяма порта от квадратни камъни, с които могъл да се затваря проходът; другият се отварял при малка река, която българите сега наричат Златица.⁵ Първият път е предполагал задължително изкачване на Вакрелската височина, като след достигането на Ихтиман се налагало да се върви към долината на Марица или през познатия още от предишните кръстоносни походи път (през който сега минава ж. п. линията София — Пловдив), през около 700 м високия проход „Кара баир“ или пък през построения и използван от римляните на около 800 м височина Траянов проход, през Ихтиманска Средна гора.⁶ Изборът на втория път е предполагал придвижване по южните склонове на Балкана, преодоляване на Гълъбец и навлизане в Златишкото поле. Оттук пътят предлагал две възможности: да се завие рязко на юг и по долината на Тополница да се достигне Пазарджик или пък да се продължи от Златица още на изток и едва след преминаването и на Козница да се свърне на юг по долината на Стрема към Пловдив.

Непознаването на географията на тези области на България, както и сляпото и безгранично доверяване на писаното в изворовия материал е подвело учени като Хаммер, Цинкайзен и Ами Буае⁷ да отстояват становището, че кръстоносната армия е предпочела пътя през Траянови врата, където в прохода е и била спряна от султанските войски. Логично е да се очаква, че кръстоносците ще изберат най-близкия от София път (ако сме съгласни, че пътят през Траянови врата е най-близкият, имаме резерви по отношение на това, че е бил тогава най-прекият и удобен път). Очевидно е и друго: преминаването през него е било планирано още при съставянето в началото на похода на евентуалния маршрут на войските.

Но всички тези съображения веднага ще загубят значението си поради настъпилите промени. Освен това логично е да се очаква, че и турците, следейки с тревога победния марш на неприятеля, ще вземат предварително предохранителни мерки със завардването именно на този най-близък от София за Тракия път.

За съжаление и изворовият материал не посочва конкретно къде султанските войски са направили своите укрепления. Поради това ние ще отдадем голямо значение на един друг факт, който поне в общи линии може да ни подсказва това така търсено от изследвачите място на турските укрепления: всички извори посочват, че кръстоносната армия се отправила, достигнала, сражавала и пр. при Златица. Това именно ни дава правото категорично да се обявим

⁵ Ant. Bonfini, *Hungaricarum rerum decades IV, Coloniae Agrippinae*, 1690, p. 323.

⁶ До втората четвърт на XIX в. Ихтиманска Средна гора неправилно се считала за част от Стара планина, а пък Софийското поле за част от Северна България. Срв. А. Иширков, *Западните краища на българската земя*, София, 1915, с. 126—127.

⁷ Срв. по този въпрос А. Иширков, *Де е станала Златишката битка през 1443 година*, Списание на БАН, кн. XXIV, 1922, с. 13 и сл.

против почти утвърдилото се в науката становище, че сраженията между две неприятелски войски станали в планинските проходи по пътя през Траянови врата.⁸

Разрешаването на задачата значително би се улеснило, ако се даде правилин отговор на въпроса: какво са обозначили хронистите с името Златица? От сръбските източници не можем да добием точна представа за това: „В годината 6952 изведе деспотът унгарците на Златица.“⁹ От известието на византийския хронист Дукас разбираме, че при употребата на това име той е имал пред вид селище: „Унгарците обаче с деспота дойдоха до мястото, наречено Излати на български език, което ще рече златно (аурне); и това село беше на половината път от София и Филипопол.“¹⁰ Всички останали хронисти са обозначили със Златица (Излади) проход или планина. Така например османските хронисти Пашазаде, Нешри, Анонимния, Сеадедин пишат за „Излади дербенди.“¹¹ Също така и Бонфиний разбира под Златица проход: „quem Slatiza subfluit.“¹² Хуниади подразбира под Златица гора: „silvia Zlatica vocati“¹³ К. Михайлович пише: „тази планина се нарича Златица, а други я наричат Желязна капия.“¹⁴ Немският майстерзингер от XV век Бехайм говори в поемата си за планина, която назовава с имената и на различните езици: на турски Алтън даг, на сръбски — Злата гора, на немски — Голденберг.¹⁵

Това привеждане на сведенията в изворовия материал ни убеждава, че единствен между всички само византийският хронист Дукас подразбира под наименованието Златица селище. Всички други

⁸ В последно време Б. Цветкова не е категорична при посочването на мястото на преминаването от кръстоносната армия: веднъж говори за Златишки проход (срв. Б. Цветкова, Обзор на основните османски източници от XV в. за походите на Владислав Варненчик и Ян Хуниади през 1443—1444 г., Сборник „Варна 1444“, С., 1969, с. 176), а на друго място — за Траянови врата (срв. Б. Цветкова, Паметна битка на народите, Варна, 1969, с. 212). При втория случай се обосновава с посочването на „второто наименование“ на прохода Железни врата. Но това наименование е посочено единствено от К. Михайлович. То не може да бъде довод, защото противоречи на известието в грамотата на Хуниади, дадена на рода Кендефи, където срещаме „Златна врата“. Срв. L. Elekes, Hunyadi, Budapest, 1952, p. 203.

⁹ St. Novaković, Odlomak srpskoga ljetopisa, Starine, kn. VI, Zagreb, 1874, с. 22. „В лято ІІІІІ изведе деспод гпрать крал аладислав Гюнкала на златица“ — Ръкописи на Патриаршеската библиотека в Сърбия, Рс. 233, л. 289а. Почти във всички сръбски летописи от XV в. е отбелязан този факт. Срв. Л. Стојанович, Стари сръбски родослови и летописи, Сремски Карловци, 1927, стр. 234 и сл.

¹⁰ Ducas, Jstoria Turco-Bizantina, edit. V. Grecu, Scriptorum Byzantini, t. I, Bucuresti, 1958, p. 270—272.

¹¹ Сб. „Варна 1444“, София, 1969, с. 406, 415, 421, 443.

¹² Ant. Bonfini, op. cit., p. 323.

¹³ В писмото си от Прокупле до град Брашов, писано на 6 януари 1444 г. — L. Hurmuzaki, Documente privitoare la Jstoria Romanilor, vol. XV, part. I, Bucuresti, 1911, p. 30.

¹⁴ К. Михайлович, пос. съч., с. 114.

¹⁵ M. Beheim y Th. v. Karajan, Quellen und Forschungen zur vaterlandischen Geschichte, Literatur und Kunst, Wien, 1849, s. 36.

обозначават с името Златица проход или планина. Все пак именно сведението на Дукас дало правото на достатъчно основание на Каниц, Иречек, Шкорпил и Мутафчиев¹⁶ твърдо да отстояват становището, че край град Златица е бил преграден пътят на християнските войски. Заслужава да отбележим, че и по времето, когато тези учени са отстоявали неубедителното си становище, не липсвали и трезви критики, които посочвали очевидните слаби черти на тази хипотеза. Така например след разбор и сравняване на изворовите сведения Иширков достигнал до правилния извод, че „не само не личи, че сражението е станало до град Златица, а в един дол, клисура или планина, които носят името Златица и се намират близо до Траянови или Железни врата“¹⁷.

Тук се налага да направим още едно пояснение. Внимателното съпоставяне на изворовия материал ни дава правото смело да твърдим, че се касае не за една битка между двете неприятелски войски както се приема от мнозинството от изследвачите, а за две битки по тези места. Това, че описанието на едната битка се губи и в описанието на хронистите, съвсем не трябва да ни озадачава и смущава. Тъй като от основно значение за кръстоносците бил опитът им да преминат планините, където в проходите султанските войски организирали и оказали отчаяна, но ефикасна съпротива, това събитие останало във фокуса на вниманието на хронистите. Затова и първото сражение — станало някъде край град Златица, останало в сянката на втората, решителна битка — тази при проходите на Златишката планина. Трябва да се каже, че може би единствен Дукас разграничил двете битки: след като говори за боя при село Златица, добавя следното: „а оттук-нататък близо до Филипопол планините и буковите гори бяха трудни за овладяване и имаха да минат през тези планини.“¹⁸

Преди да направим описание на двете битки, ще приведем още едно писмено сведение, което потвърждава правотата на становището ни, че кръстоносните войски не са предприемали опити да преминат през прохода Траянови врата, а още от София са се насочили по пътя към Златица. Става въпрос за един пасаж от грамотата на Хуннади, дадена на рода Темешели: „Армията ни настъпи по турските краища към числящата се към прада Филипополис планина Златица, върховете на която и теснините турският император ги

¹⁶ Срв. за това А. Иширков, Де е станала. . . , стр. 15.

¹⁷ А. Иширков, Де е станала. . . , стр. 15. Разбира се, ние приемаме само първата част на твърдението му. Освен това не можем да се съгласим и с другото му определение, че „сражението е станало в полето Костенец баня пред силно укрепената Момина клисура, през която са мислили християнските войски да избиколят укрепения от турците проход през Траянови врата. Василица можем така да отъждествим със Злата планина, а Солу Дервент с река Златица.“ (стр. 18). Последното отъждествяване на имената е неправилно. Достатъчно е да посочим, че Бонфиний не споменава за този път.

¹⁸ D u s a s, op. cit., p. 272.

укрепи, боейки се, че иначе армията на нашия крал и на нашата държава ще вземе връх над неговата.¹⁹

Следователно военният съвет на християнската армия е избрал пътя през Златица, ръководейки се от няколко съображения: несъмнено вече им е било известно, че пътят през Ихтиман е бил предварително заварден от турците; освен това един обход от изток винаги е можел да изненада турския султан и евентуално да гарантира на християнските войски едно по-удачно и безболезнено изпълнение на замисъла им да навлязат час по-скоро в Тракия. Разполагаме и с писмени известия, които потвърждават логическото предположение, че маршрутът е бил предначертан именно в тази посока, предварително, още по времето на пребиваването на съюзническите войски в София. Османският хронист Хюсеин ни съобщава: „намерението му (на краля — бел. моя) беше през прохода Излади да стигне Фелибе и отиде в Едирне“²⁰. Неговият сънародник Солакзаде е още по-ясен: „Намеренията им бяха да преминат през Излади дербенди във Фелибе, оттам да стигнат в Едирне и да завладеят напълно тази страна.“²¹ За това предварително очертаване на маршрута през Златица е изиграло роля и едно друго съображение: пътят през прохода Железни врата не е нито по-достъпен, нито по-пряк от този през Златица. Последното съображение на ръководителите на похода предполага налагането мнението на човек, комуто напълно са се доверили, защото той най-добре е познавал местните пътища. И този път логическите ни предположения намират подкрепа от оскъдните сведения на изворовия материал. Защото османският хронист Оруч бин Адил изрично ни посочва, че не някой друг, а сръбският деспот Бранкович бил този, който предложил и повел кръстоносците по пътя от София към Пловдив през Златица. „И кралят предостави тежка войска на Янку Проклетника, изкара оръдейни коли и като застана пред него Лаз оглъ (т. е. деспотът — бел. моя), достигна с голяма войска Излади дербенди.“²²

Явно е, че озоваването на кръстоносната армия при Златица съвсем не е станало инцидентно, примерно след осуетяване опита ѝ да навлезе в Тракия през Траянския проход. Някои учени считат, че кръстоносците са правили такъв опит.²³ В последно време този погрешен път е възприет и от унгарския историк Лайош Елекеш²⁴, един от най-добрите изследвачи на кръстоносните походи от 1443—1444 г. След като повтаря казаното дотогава от Секей и Купелвицер²⁵, той дори прави опит да пресъздаде картината на начина, по

¹⁹ L. Elekes, op. cit., p. 203.

²⁰ Хюсеин, Беда'и ул века'и (Удивителни събития), изд. А. Творитиновой, Памятники литературы народов Востока, Тексты, т. XIV, ч. I, Москва, 1961, стр. 177

²¹ Сб. „Варна 1444“, София, 1969, стр. 472.

²² Сб. „Варна 1444“, София, 1969, с. 390.

²³ Ив. Кинов и др., Въоръжената борба на българския народ срещу османското господство, София, 1961, стр. 12.

²⁴ L. Elekes, op. cit., p. 202.

²⁵ Ibidem, заб. 59.

който турците организирали преграждането на прохода при Траянови врата. Те отсекли големи дървета, залели пътя с вода и т. н. Фактически Елекеш, използвайки описанието за подобни действия на турците, които се съдържат в изворовия материал, ги пренася за преграждането на Траяновия проход, докато, както ще видим, те се отнасят за преграждането на проход в Златишката планина. Освен това логично ли е да приемем, че кръстоносната армия е направила най-напред опит да премине през прохода Железни врата и чак след неуспеха си е поела по втория път през Златица. Подобно експериментирание е свързано с излишни жертви и най-вече с прехвърляне на драгоценно време. Много по-естествено би било да се направи от тях опит, и при това единствен, да се излезе в Тракия през Златица, отколкото да се изминават огромни разстояния — армията да се връща много километри назад, след като е преодолела веднъж Вакарелската височина, да ѝ се налага да прехвърля и Гълъбец.

И по-нататъшното проследяване пътя на кръстоносната армия е свързано с нови трудности. След упоменаването на Златица писмените извори не говорят нищо друго, а се задоволяват да споменат мимоходом и мъгляво, че кръстоносците направили опит да преминат през проход на планината, където се натъкнали и на турското укрепление. Можем само да предполагаме къде точно е направен този опит за преодоляване на турската съпротива. Хубер, Иречек и други изследвачи²⁶ са на мнение, че кръстоносната армия е направила опит да се придвижи по пътя през долината на Тополница. В науката това мнение се е утвърдило като най-правдоподобно, въпреки че не се подкрепя с конкретен изворов материал. Освен това то е и логически неиздържано. След прехвърлянето на възвишението Гълъбец, което съединява старопланинския хребет с Ихтиманска Средна гора, кръстоносната армия се озовала в Златишкото поле. Много по-естествено за нея е да продължи пътя си през удобно разкриващата се на изток равнина и едва след прехвърлянето на другото възвишение Козница, заграждащо от изток Златишкото поле и много по-леснодостъпно за преминаване от Гълъбец, да свърне рязко на юг. Този маршрут разкривал пред армията широкия и удобен път по долината на Стрема, лишен от гъстите гори и планинските възвишения, теснотията и неудобствата, които така щедро изобилствуват по пътя през долината на Тополница. Това наше предположение се потвърждава и от редица други доводи. Според плановете си кръстоносците трябвало възможно най-бързо и безопасно да се озоват от София пред стените на турската столица Одрин. Именно преминаването през долината на Стрема давало възможност да се спечели време — то извеждало армията направо при Пловдив, докато при преминаването по пътя през долината на Тополница — към не-

²⁶ А. Huber, Die Kriege zwischen Ungarn und den Turken 1440—1443, Archiv für österreichische Geschichte, LXLIII, Bl. 1, Wien, S. 189; К. Иречек, История на българите, Търново, 1889, стр. 464.

населеното тогава и осеяно с блато място край Марица, където след няколко десетилетия ще възникне град Пазарджик. Наистина за достигналата най-бързо и пряко при Пловдив армия било вече лесно да се отпрати към осъществяване на заключителния етап в плановете на съюзниците: по долината на Марица към Адрианопол.²⁷

Нашето отхвърляне на тезата в историческата наука за придвижването на кръстоносната армия по долината на Тополница не е самоцелно. Още Блейер²⁸ правилно изтъква сведенията на Бехайм за „slada guga“, „guldin perg“, „altintach“ и оборвайки Хубер, стигна до извода, че немският поет с тези наименования е искал да обозначи не Средна гора, а „Златна планина“. И К. Михайлович е оставил в хрониката си сведението, че боевете с турците се водили около Златна планина.²⁹ Следователно касае се за преграждането от турците на проход в Средна гора, но не по долината на Тополница, а в простиращата се от град Златица на изток до долината на Стрема Златишка планина.

Все пак изворовият материал не ни дава правото да абсолютизираме това заключение, което си остава само наше предположение.³⁰ Налага се да направим и едно доуточняване: преди всичко не може да се твърди категорично, че кръстоносната армия е спряна именно в долината на Стрема, защото не знаем докъде е успяла да се предвижи на изток. Но ако мълчанието на изворите по този въпрос свързва ръцете на изследвачите, съвсем не дава правото на някои от тях да правят необосновани предположения и дори да се стремят да докажат, че са единствено верни и установени. При липсата на конкретни сведения в изворите по-добре е да се поставим в положението на кръстоносната армия, за да потърсим най-възможния и евентуален път, отколкото да се строят немотивирани предположения, едното от които е и това, че армията се е насочила непременно, едва ли не задължително, веднага на юг по долината на Тополница.³¹

От всичко казано досега, считаме че кръстоносните войски, след като са достигнали до Златица, не са свърнали веднага на юг, за да продължат пътя си по долината на Тополница, а са продължили на изток, насочвайки се към долината на Стрема. Решителните битки с турците са станали някъде в югоизточните разклонения

²⁷ Така предава плана на краля и Хюсейн: „намерението му беше през прохода Излади да стигне Фелибе и отиде в Едирне.“ Хюсейн, пос. съч., стр. 177.

²⁸ Срв. за него J. Dabrowski, Wladyslaw I Jagiellonczyk na Wegrzech, Warszawa, 1922, с. 126.

²⁹ М. Константинович, пос. съч., стр. 91.

³⁰ Още полският историк Ян Домбровский е подхвърлил идеята за корекция на маршрута на кръстоносците: „Чудно би било вместо удобната долина на Стрема да се избере мъчителната и тясна долина на планинския поток, през зимата невъзможна за движение, по-лесна за преграждане от турците и изобщо не по-къса.“ — J. Dabrowski, op. cit., p. 126.

³¹ В поемата си М. Бехайм говори за река, която минава край Златица планина. Макар че погрешно я назовава Марица, а не Стрема, това доказателство е в полза на становището ни. — M. Behaims u Th. v. Karajan, op. cit., S. 36.

ния на Златишката планина, в долината на Горна Стрема, където султанските войски се укрепили и задържали проходите. Изворите са единодушни, че пътят на кръстоносната армия е преграден не от остатъците от битите от Хуниади до овладяването на София турски отряди, но от турски войски, прехвърлени от Мала Азия и ръководени лично от султан Мурад II. Това е напълно естествено, като се има пред вид, че след редицата злополучни битки европейските турски сили са били дезорганизирани. За да излезе от затруднено положение, на султана са му били необходими пресни сили и най-вече войски, които не са имали нещастие да са участвували в боевете с авангарда на кръстоносната армия, воден от Ян Хуниади. Дори османските хронисти били принудени да признаят смута и уплахата, които обхванали султанския двор в Одрин. Мурад II побързал да сключи примирие с воюващия с него още от лятото на 1443 г. карамански емир Ибрахим бег, свикал държавния съвет в столицата, призовал всички боеспособни мюсюлмани под знамената. Тревожната ситуация, създадена се в европейските му владения, най-вече безпокояла султана заради реално оформящата се заплаха за отхвърлянето на османската власт в тези земи. Били взети мерки и за укрепяването на столицата Одрин. Към края на ноември султанът се отправил с войските си към Пловдив, едновременно изпращайки заповед до Турахан бей и Касъм паша да съединят силите си и да направят всичко възможно, за да дадат решителен отпор на Хуниади при крепостта София. Но неразбирателството между турските командувачи, а, от друга страна, енергичните и бързи действия на Хуниади провалили тези планове. Само два месеца след навлизането на кръстоносната армия на Балканите пред султана се изправила с цялата си сериозност и актуалност задачата да намери път за спиране на победния ѝ марш. За тези последни контрамерки на султана ни известяват не само османските, но и християнските хронисти.

Несъмнено турците са следели движението на християнската армия след отправянето ѝ от София. Трябвало да се пресече пътят ѝ към Тракия. Главните турски сили начело със султана заели проходите на Златишката планина, а част от войските продължили на север, за да посрещнат и задържат кръстоносните. Тази втора армия имала за задача да спечели време, необходимо на главните сили на султана за подготвянето на стабилни укрепления в проходите на Балкана.

Османските хронисти посочват, че султанските войски достигнали по-рано от християнските в проходите, че се подготвили добре за срещата с тях и завардили пътя с дървоземлени укрепления. „Щом научи за това — пише Мюнеджимбашъ³², — негово величество господарят веднага заедно с мюсюлманските гаази стигна в Излади дербеиди, преди да пристигнат неварниците.“ Мустафа бин Ахмед допълва тези известия: след като султанът достигнал до „Из-

³² Сб. „Варна 1444“, София, 1969, стр. 492, 459.

лади дербенди и понеже беше страшна зима, най-напред няколко дни преди, се занима с мерки за защитата на този район“.

Планът на турците, макар и основан на дефанзивна тактика, се увенчал с успех. Кръстоносната армия била посрещната в Златишкото поле и тук някъде се разrazil първият бой. Провеждането на сражение между неприятелите при Златица преди голямата битка в проходите на Златишката планина се потвърждава от Бехайм, Длугош и Калимах.³³ Всеки от тези хронисти различава две отделни военни стълкновения, които свързва с името Златица. Последното не означава, че непременно се отнасят за битки, които са се разразили при проходите. Интересно е, че някои други писмени източници изрично отбелязват, че първата битка е станала на открито поле. Това ни дава правото да считаме, че тази битка е могла да се разрази единствено в Златишкото поле, вероятно при Златица. Ето например какво пише К. Михайлович: „А когато са влезнали между тези планини в една долина, тук са ги срещнали царски еничари, не давайки им да минат към Пловдив, понеже там е чиста равнина.“³⁴ Бехайм доуточнява обстоятелствата, пишейки, че при Златица християнската армия била разположена до един поток.³⁵ Турската войска била командувана от шурея на султана Махмуд Челеби. За него Длугош, Бехайм, Калимах и Хуниади (в писмото си от 6 януари 1444 г. до град Брашов) погрешно смятат, че в битката бил заловен в плен.³⁶ Участиа на Махмуд Челеби е действително такава, но това станало в друга битка и по-късно — при прохода Куновица по време на обратното движение на кръстоносната армия от Балкана към Буда. Тъй като при сраженията при проходите на Златишката планина не срещаме името на Махмуд Челеби³⁷, а името му е свързано със Златица, явно е, че той е ръководил тази турска армия, която трябвало при Златица да задържи кръстоносците и да спечели време за укрепяването на проходите от главните сили, командувани от самия султан.

Известни подробности за развоя на това сражение в равнината намираме в писмото на Хуниади до град Брашов и в хрониката на Калимах. Хуниади построил конницата си на една „благоприятна равнина“, а пехотата била оставена в резерв, прикрита в храсталациите. Именно поради внезапната поява на оставените в резерв пехотинци, които с устрема и с дългите си копия създали паника сред спахийите в завързалия се ръкопашен бой спахийската конница не успяла да се разгърне и дори била принудена да се спеша. След

³³ M. Beheims, op. cit., S. 36—37; J. Dlugossi, op. cit., p. 688; Ph. Calimachi, op. cit., p. 147—149.

³⁴ М. Константинович, пос. съч., стр. 91.

³⁵ Този поток Бехайм нарича „visch“ — M. Beheims, op. cit., S. 37.

³⁶ Калимах например говори за пленяването на турски паша с името Карамбус (!).

³⁷ Халкокондилас пише, че в съвещанието на турците преди боя при проходите участввали Касъм паша, Иса, Исхак бей, Турхан бей. — L. Chalcondylas Atheniensis, Historiarum libri decem, Bonnae, 1843, S. 311.

три часа напрежение турците били пръснати. Преследването им продължило до настъпването на нощта. Хуниади постигнал новата си поредна победа.

В някои извори тази битка е датирана погрешно — на 24 декември 1443 г., в навечерието на Коледа. За съжаление, тази дата се приема безкритично от голям брой учени като достоверна.³⁸ Точната дата на битката при Златица откриваме в многократно цитираното писмо на Хуниади до град Брашов. Битката е станала на 12 декември 1443 г. Това датiranje се потвърждава и от писмото на крал Владислав от 14 декември 1443 г., и от писмото на майка му, кралица София, от 25 декември 1443 г. Датата на последното писмо фактически най-категорично показва погрешността на датиранието на битката при Златица на 24 декември, защото то не може да бъде написано в Полша и да предава сведения за битка, която се е провела едва предишната нощ, и то чак на Балканите. Що се касае до датата 24 декември, тя действително е свързана с военните действия по време на „Дългия поход“, но се отнася за битката при Мелщица, при оттеглянето на кръстоносната армия от Балканите. С една дума, още един пример, и то прекалено убедителен, за безразборното и безотговорно спрямо историческата правда смесване на събитията от похода от страна на част от хронистите.

Остатъците от разгромените при Златица турски войски побързали да се оттеглят към укрепения лагер на султана в Златишката планина. Предстояло главното сражение: при успех за кръстоносците, т. е. при пробив на турските укрепени позиции, пред тях се откривал свободен път към Адрианопол; при успех на султанската войска, т. е. при задържане на проходите, пред турците се разкривала възможност да запазят столицата си и дори отчасти да възстановят значително накърнения им вече военен престиж.

Халкокондилас ни съобщава, че султан Мурад II свикал военния съвет, който трябвало да определи тактиката в предстоящия бой. Султанът, подкрепен от Касъм паша, се изказал в полза на открития бой, мотивирайки се с численото превъзходство на силите си. Турхан бей, подкрепен от останалите военачалници, се изказал в полза на позиционно сражение. Иса бей застъпвал становището да се укрепи здраво проходът, за да се попречи на неприятеля да премине в Тракия. Предимствата на последното предложение били отчетени и то било възприето. Имаме пълното право да се съмняваме в достоверността на така предадените от Халкокондилас сведения за дебатите в турския военен съвет. И не само за това, че другите извори запазват пълно мълчание относно провеждането на съвещание в турския военен съвет, колкото поради установения вече факт, че укрепяването на проходите е извършено много преди взетото решение на съвета. Завардването на проходите е било в осно-

³⁸ Наприимер Ч. Мзатовић, Деспот Ђураћ Бранковић господар Сбрима Подунавље и Зетском Приморју, књ. I, Београд, 1880, с. 353; Jg. Fessler — E. Klein, Geschichte von Ungarns + H. Leisinger, 1896, S. 499.

вата на официалната тактика на турците за противодействие. Иначе не бихме могли да си обясним защо е било необходимо да се вложат толкова усилия за укрепяването на проходите, за да възникне по-късно мнение, че настъплението на кръстоносната армия може да бъде спряно чрез открито стълкновение на бойното поле. Върху предварителната подготовка на укрепленията в прохода изчерпателно се спира в хрониката си Сеадедин: „достигнаха и спряха пред дербента Излади. . . И застанаха пред тъпата на неверниците като планинска стена. Издигнаха знамето на джихад и засвири тъпанът на мъжеството. . . Но понеже нямаше възможност да се осъществи защитата им успешно, положили усилия да запазят гореказания дербент. И понеже беше зимно време, по пътищата, по които ще се преминава, пуснаха вода. От страшния зимен студ те се заледиха, пътищата на долните неверници станаха също негодни.“³⁹ Сънародникът му Хюсеин съобщава, че освен че пунали вода по пътищата, турците „превърнаха гореспоменатия дербент в окопи“^{39a}.

Един-два дни след битката при Златица християнската армия се приближила до укрепените турски позиции. Без да губи излишно драгоценно време, Хуниади дал заповед за първата атака. Той правилно преценил, че турците няма да напуснат никога укрепените си позиции, за да влязат в открит бой. „Те да слязат от планината на пътя ни беше страх“ — пише Дукас.⁴⁰ „Затова пък — продължава той своя разказ — унгарците с голяма смелост се изкачиха до средата на планината.“ Въпреки че турците понесли тежки загуби, християнските войници не успели да пречупят отчаяната им съпротива. На определен интервал от време се подновявали атаките, но накрая войниците се завърнали в лагера си. Калимах твърди, че още същата вечер в ръководните среди на съюзническата армия се заговорило за връщане.⁴¹ Действително при такова стечение на обстоятелствата подобно решение не би било изненада. Главномандуващият съюзническите армии Ян Хуниади по принцип споделял предложението за отстъпление, но преди започването му предложил да се направи на другия ден последен опит за преодоляване на турските укрепления в прохода.

Изчерпателни подробности за този последен опит да се сломи отчаяната съпротива на турците в прохода намираме в хрониката на Калимах.⁴² В тази операция взел непосредствено участие и крал Владислав, чиито войсковы части имали за задача да ангажират вниманието и част от силите на турците по фронта. Отбрани части от седмиградските отряди на Хуниади се приближили в непосредствена близост до турските позиции. „Изправял се тук, над урвата, отвесен и висок скален връх, който прикривал пред турците нашите войници, намиращи се под планината, с което им улеснявал

³⁹ ^{39a} Сб. „Варна 1444“, София, 1969, стр. 443, 482.

⁴⁰ Ducas, op. cit., p. 272.

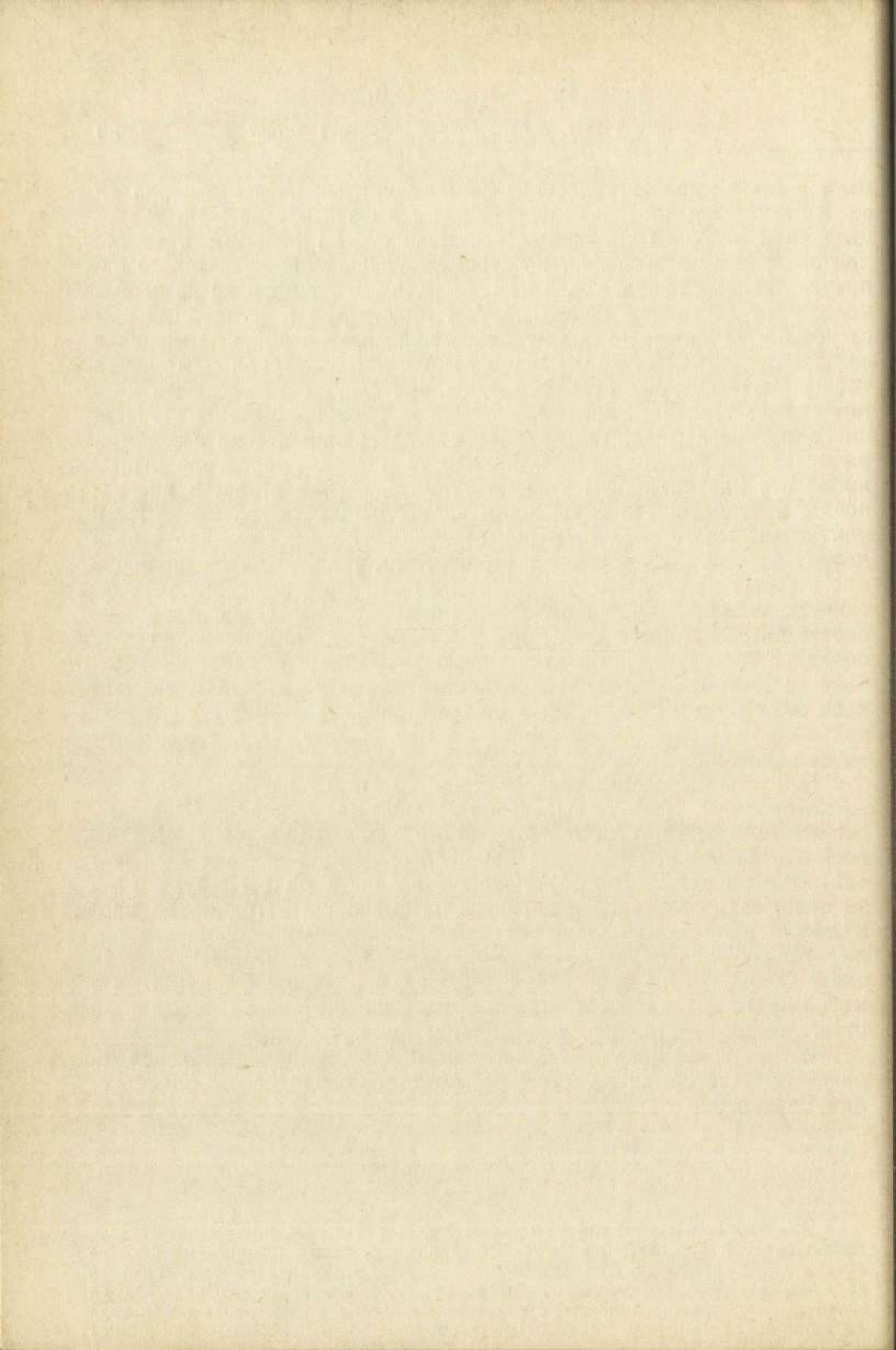
⁴¹ Ph. Callimachi, op. cit., c. 149.

пътя и осигурявал сигурността. Хуниади мислел, че е възможно да се достигне този връх, и изпроводил там цялата войска.“ Но войниците били възпрепятствувани в изпълнението на този умело замислен план, защото в близост до турските укрепления пред тях се изпречила голяма скала, която нямало възможност нито да се заобиколи, нито да се преодолее. . . „Там пристигнал и Хуниади и сам се убедил, че пропастта била толкова голяма, че с нищо не може да се попълни, нито пък мост през нея може да се прокара — и всичко това не повече от два стадиума от неприятеля.“ Този природен каприз спасил турските укрепени позиции — Хуниади успял да „насоочи срещу врага машини и хвърлял от тях скални късове с огромни размери. Зловещото свистене, с което те летели, пронизвало неприкналите на такъв шум уши на турците, сеейки страх, а внезапността и чудовищната сила, която изхвърляла тези големи камъни, притиснала много хора от първите редици.“ Малко останало създаденият безпорядък в първите позиции на турците да се превърне във всеобща паника. Но фактът, че не се показвали отникъде християнски войници, задържал турците по местата им. Пред невъзможността да се срещне лице с лице с неприятеля Хуниади издал заповед за прекратяване на атаката. „В това време — завършва разказа си Калимах — и конете, и хората едвам се държали на краката си от глад и студ, и то до такава степен, че дори загубили всякаква сигурна вяра, че ще минат през планините, на което дотогава се радвали.“

Най-естествено следствие от неуспешната атака било решението за връщане. За него гласували Владислав, Хуниади, Чезарини. Единствен сръбският деспот бил противник на прекратяването на военните действия. Предлагал пари, обещавал да достави и провизии, само да се заповяда християнската войска да презимува в тези земи, за да може през пролетта на следващата година да продължи марша си към Одрин. Тази настойчивост на Бранкович била продиктувана от неуреденото положение на сръбските земи, за чието освобождение той се бил включил в похода.⁴³ Вероятно най-късно на 16 декември 1443 г. било взето окончателното решение за оттегляне на християнската армия към Буда.

С това започнал последният период от военните действия на съюзническата армия по време на „Дългия поход“ на крал Владислав Варненчик.

⁴³ J. Bartoszewicz, Pogląd na stosunki Polski z Turcyą i tatarami, Warszawa, 1860, стр. 46. В хрониката на Рагуза Рести посочва, че и кардинал Чезарини се обявил против оттеглянето на войските: „Това било направено въпреки мнението на кардинала-легат и молбите на деспот Георги, който предлагал пари, за да може да се притече на помощ, и с провизии, твърдейки, че не трябва преди края да се изостави победата, спечелена с толкова лишения и умора.“ — Chronica Ragusina, 1443.

ГДЕ В 1443 Г. ПРОИЗОШЛА ЗЛАТИЦКАЯ БИТВА?

Христо Коларов

(Резюме)

В своей работе автор останавливается на определении места и значения Златицкой битвы — весьма существенной и актуальной проблеме, связанной с крестовыми походами Владислава Варненчика и Яна Хуняди в 1443—1444 гг. Эта проблема имеет давнюю историю. Она вызвала интерес и привела многих исследователей к различным мнениям и спорам. В исторической науке почти утвердилось мнение, что зимой 1443 г. армия крестоносцев была остановлена отчаянным сопротивлением турецких войск, перекрывших и укрепивших горные перевалы дороги, проходящей по долине реки Тополница.

Внимательно сравнивая отрывочные сведения, сопоставляя мнения и приводя данные новых источников, автор отбрасывает утвердившееся мнение и приходит к выводу, что армия крестоносцев попыталась прорвать укрепленные турецкие позиции в Златицких горах, стремясь проложить путь к долине реки Стрема. Кроме того, он указывает, что произошло две битвы с турецкими войсками: одна в равнине под городом Златица и другая, решительная — в юго-западных отрогах Златицких гор. Новые данные, приводимые автором, позволяют ему дать подробное описание хода второй битвы, ее продолжительности и значения.

Самым естественным следствием поражения армии крестоносцев в Златицкой битве было решение о возвращении в Буду. Это непредвиденное обстоятельство помешало крестоносцам выполнить вполне реально намеченный ими план — окончательное изгнание османских нашествеников с балканских земель.

WO HAT IM JAHRE 1443 DIE SCHLACHT BEI SLATIZA GENAU STATTGEFUNDEN?

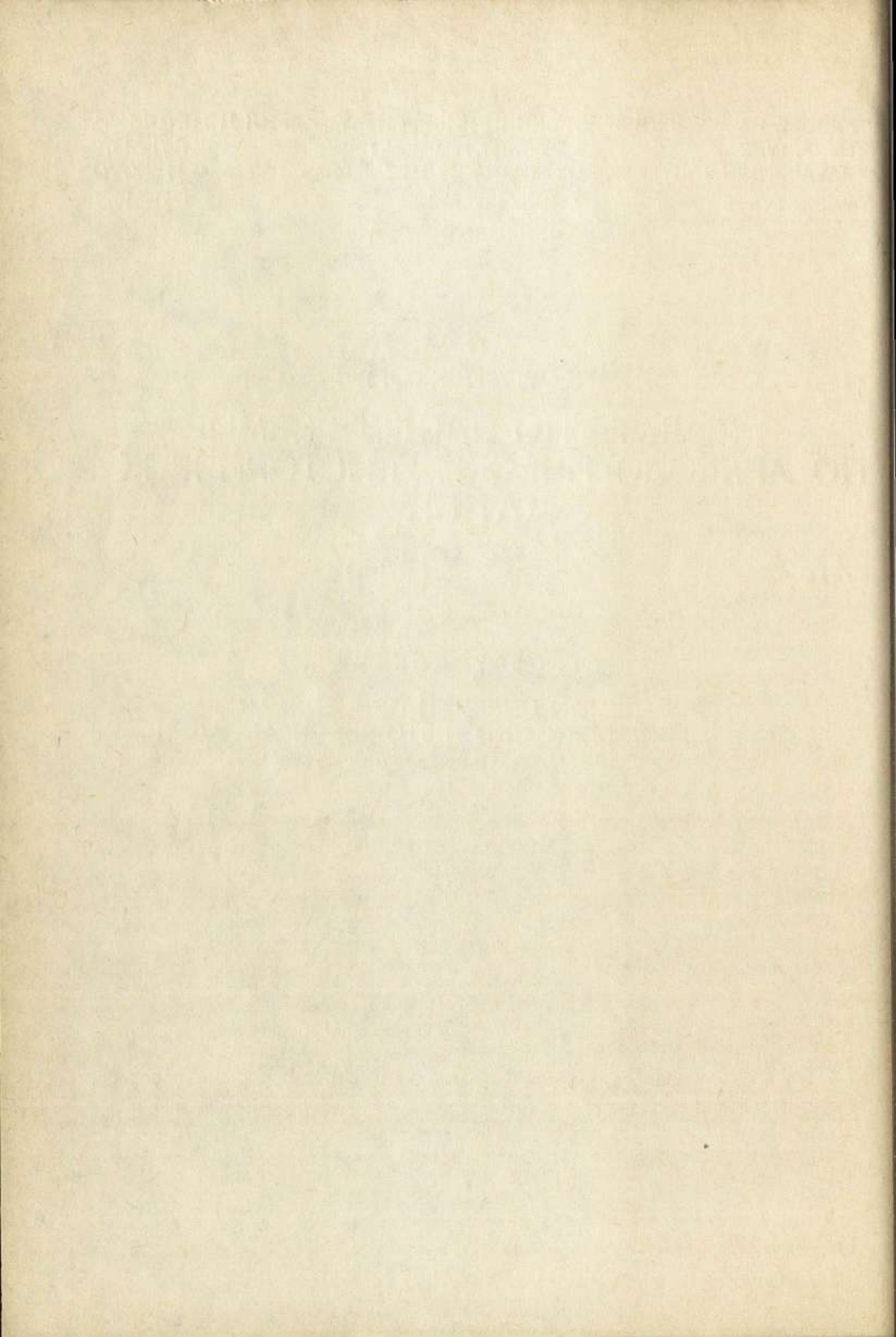
Christo Kolarov

Zusammenfassung

Der Verfasser richtet seine Aufmerksamkeit auf die Bestimmung des Ortes der Schlacht bei Slatiza und deren Bedeutung — ein wesentliches und aktuelles Problem, das mit den Kreuzzügen 1443—44 unter der Führung von Wladislaw Warnantschik und Janos Hunyadi zusammenhängt. Dieses Problem hat schon eine lange Geschichte, es hat das Interesse vieler Forscher erweckt und zu verschiedenen Auffassungen und Streitigkeiten geführt. In der Geschichtswissenschaft hat sich fast die Auffassung durchgesetzt, daß im Winter des Jahres 1443 die Armee der Kreuzritter durch die verzweifelte Abwehr türkischer Heerestruppen zurückgehalten wurde, welche die Gebirgspässe das Tal des Flusses Topolniza entlang besetzt und befestigt hatten.

Durch sorgfältiges Vergleichen der zusammenhanglosen Angaben und durch Gegenüberstellung der verschiedenen Auffassungen und auf Grund der neu angeführten Quellenangaben lehnt der Verfasser die oben erwähnte Auffassung ab und kommt zu der Schlußfolgerung, daß die Armee der Kreuzritter den Versuche hat, die befestigten türkischen Stellungen im Gebirge bei Slatiza zu durchbrechen, um sich den Weg zum Tal des Flusses Strema frei zu machen. Der Verfasser vermerkt außerdem, daß zwei Schlachten mit den türkischen Heerestruppen stattgefunden haben: die eine in der Ebene bei der Stadt Slatiza und die zweite, die entscheidende — in den südöstlichen Ausläufern des Gebirges bei Slatiza. Die neu angeführten Quellenangaben ermöglichen dem Autor, die Entwicklung der zweiten Schlacht ausführlich zu beschreiben und ihre Dauer und Bedeutung zu bestimmen.

Als Konsequenz aus dem erfolglosen Ausgang der Schlacht ergab sich der Abzug der Armee der Kreuzritter nach Buda. Dieser unvorhergesehene Umstand hinderte die Kreuzritter daran, ihren vollkommen real aufgestellten Plan auszuführen, nämlich die osmanischen Eindringlinge endgültig von der Balkanhalbinsel zu vertreiben.

Едно сравнително-историческо проучване на колата ще допринесе за изучаване генезиса и развоя на колата в България. Такова едно изследване ще се опира преди всичко на данните от археологията и историята.

Преди да се занимаем със сведенията, отнасящи се за България, ще трябва да се запознаем с данните, отнасящи се до възникването на колата. А това става много преди образуването на българската държава през VII в. По този начин ще проследим пътищата на заемането на колата у прабългари, славяни и траки.

Историята на културата познава редица проблеми, на пръв поглед прости и лесно разрешими, които обаче при подробната им генетична разработка се оказват доста трудни и сложни. Такъв е проблемът и за възникването на колата като превозно средство. Кога е изначерена колата? Изведнъж ли е конструирана тя или състоянието, в което я разглеждаме, е резултат от дълъг процес на усъвършенствуване? Има ли един изобретател на колата, когото бихме могли да назовем поименно? На кое място от земното кълбо е приведено за пръв път в движение това превозно средство? По какви пътища е станало достояние на толкова народи: чрез заемане или чрез повторно и самостоятелно изнамиране, чрез независимо попадане на еднакви идеи и еднакви технически конструкции? Как е изглеждала първата приведена в движение кола?

Това са въпроси около възникването и историята на колата, които принадлежат към важните в историята на културата и цивилизацията на човека въпроси и чието разрешение е свързано с отговора на други въпроси.

Колата се състои от една или повече оси, има една част за теглене, а също така и платформа или друго приспособление за закрепване на говари. Тя се придвижва от някаква сила, била тя човешка или животинска. Използването на животни като теглещи сила изисква употребата на приспособления за впрягането им. За движението на колата са необходими пътища.

Всяка една част на колата има своя собствена история: както колелото, така и оста, както теглещата сила, така и начинът на впрягането. Но всяка от тези части получава своя пълен смисъл едва чрез съществуването на цялата кола. По този начин разрешаването на проблема за възникването на колата е свързано с разглеждането на други проблеми, не по-малко важни по своето значение. Без колелото не би имало превозно средство, без оси не би имало координирано движение на колелата, без теглещата сила и без по-

строяването на специални пътища колата би стояла на едно и също място.

С въпроса как е изиамерена колата, дали тя води съществуването си от едно начало или е възникнала в различни времена и при различни обстоятелства, дали еднаквостта на първоначалната ѝ форма (макар че по-късно се появяват местни варианти) се дължи на естествения начин на свързването на мислите у човека — с всички тези въпроси науката се занимава твърде късно.¹ Като отбележим случайните бележки на Йохан Шефер² от XVII в., в които преобладават повече описания на колата, отколкото техническо проучване на последната в исторически аспект, първата книга върху колата като транспортно средство се появява едва в началото на XX в.³ Тук намираме и първите опити за установяване на историческото място на колата като появила се от усъвършенствуването на друго превозно средство в случая „влак“ (нем. Sch'eife). За леки товари били използвани няколко естествено съединени пръти, които се влачели по земята и върху тях се поставяли превозваните стоки, но при по-тежки товари под тези „влакове“ поставяли обли предмети, валяци или обикновени стъбла на дърветата, като по тоя начин улеснявали превозването им. Даже и днес в България при транспортиране на тежки воденични камъни се използват валяци с изсечена средна част.⁴

Този начин на транспортиране навел хората на мисълта да използват пълните колела, получени от напречното рязане на стъблото на дебело дърво. Тези „пълни“ колела се смятат за първи колела и от редица други автори.⁵ По този начин проблемът за колата е изместен от проблема за колелото, което се смята за изобретено преди колата и не върви във връзка с нея.

Следват проучвания, които се опитват да обяснят подбудите, нуждите, които предизвикват изобретяването на колата. Философът Вилхелм Вундт⁶ смята, че човек идва до мисълта за направата на колелото, наблюдавайки в небето слънчевия диск, а Едуард Хан⁷ свързва появата на колата с религиозни подбуди и нужди —

¹ Срв. Hugo MÖTEFINDT, Die Entstehung des Wagens und des Wagentrades, Leipzig, 1918, S. 31.

² Срв. Johannis SCHEFFERI, Die re vehicularia veterum libri, Frankfurt, 1673, S. 15 ff.

³ Срв. Johann Chr. GINZROT, Die Wagen und die Fuhrwerke der Griechen und Römer, München, 1817, S. 3 ff.

⁴ По устно съобщение на Христо Вакарелски.

⁵ Срв. Ed. TYLOR, Einleitung in das Studium der Anthropologie und Ziviliation, 1867, S. 37.

⁶ Срв. Wilhelm TREUE, Achse, Rad und Wagen, 5000 Jahre Kultur — und Technikgeschichte, München, 1881, S. 112.

⁷ Пак там, стр. 16.

Срв. Eduard HAHN, Die Haustiere und ihre Beziehung zur Wirtschaft der Menschen, Stuttgart, 1896, S. 57.

Срв. Eduard HAHN, Von der Hacke zum Pflug, o. O., 1919, S. 95.

Срв. Eduard HAHN, Wirtschaftliches zur Prähistorie, Berlin, 1913, S. 43.

колелото е било символ на слънцето, а колата била използвана като средство за превозване на статуите на боговете. Едно такова обяснение на подбудите и нуждите, довели до изнамирането на колата, не може да бъде възприето като правилно. Колата възниква преди всичко за задоволяване на стопанските, търговските и бойните нужди на хората.

Критически преглед на написаното до това време във връзка с колата правят Ф. М. Фелдхауз⁸ и Франц Ханчар⁹. Така Ф. М. Фелдхауз не възприема възможността за възникване на колата от „влаковете“, защото преди това е било необходимо да бъде открито въртеливото движение, а образец на такова движение човек нямало къде да види в природата. Това е невярна и неправилна концепция, защото в природата има много безкрайно въртеливи движения, които биха навели човека до изнамирането на колелото.

Тези неправилни постановки и тълкувания за историята и възникването на колата навели Хуго Мьотефиндт¹⁰ на мисълта да търси данни за възникването на колата и колелото в старинни рисунки и археологически материали. От последните може обаче да се съди само за наличието на колата и колелото, но не и за изнамирането, за конструирането им. Въз основа на събрания материал Мьотефиндт стига до изводите, че пълното колело е най-старото колело, а двуколната кола — най-старото превозно средство на колела.

Появяват се редица изследвания, които търсят прародината на колата в стария Ориент¹¹, автори, които обръщат специално внимание на колите за надбягване¹², или пък общи изследвания, които обръщат внимание както на историята на колата и колелото, така също и на самата направа на колата, като проследяват традициите при направата на тези или онези части, търсят връзката между старата и модерната кола¹³. Друга група автори отделят специално внимание на отделни части на колата¹⁴ или се опитват да класифи-

⁸ Срв. F. M. FELDHAUS, Die Technik der Urzeit, der geschichtlichen Zeit und der Naturvölker, Leipzig — Berlin, 1914, S. 1253.

⁹ Срв. Franz HANCAR, Das Pferd in prähistorischer und früher historischer Zeit, Wien — München, 1955, S. 17.

¹⁰ Срв. Wilhelm TREUE, Op. cit., p. 17—18.

¹¹ Срв. V. POPLOV, Pferd und Wagen im alten Orient, Berlin, 1934, S. 3 ff.

Срв. F. SCHACHERMEIER, Streitwagen und Streitwagenbild im alten Orient und bei den mykenischen Griechen, o. O., 1961, S. 1 f.

¹² Срв. O. NUOFER, Der Rennwagen im Altertum, Leipzig, 1904, S. 15.

Срв. Eugen von MERCKLIN, Der Rennwagen der Griechen, Leipzig, 1909, S. 1 ff.

¹³ Срв. O. MAHR, Zur Geschichte des Wagenrades, Berlin, 1934, S. 1 ff.

Срв. J. FILIP, Vůz pravěký a vznik vozu moderního, Věstník československého zemědělského musea. IX — 3, 1936.

Срв. O. GROMODKA — R. MULLER, Über Wagen und Wagenbau, Berlin, 1934, S. 1 ff.

¹⁴ Срв. A. A. BARB, Zur Deutung der sogenannten Deichselwagen und verwandter Geräte, MAGW, LXXIII — LXXVII, 1947, S. 4 ff.

Срв. J. SMOLJAN, Zur Frage der Entwicklung der Wagenfederung, Wien, S. 1 ff.

цират дадени типове коли, или да определят територията на разпространение¹⁵.

Системно и задълбочено разглеждане на проблемата за възникването и усъвършенствването на колата, колелото и оста намираме в книгата на Вилхелм Тройе¹⁶, написана въз основа на богат материал от археологически, праисторически рисунки по предмети, модели и архитектурни паметници и др. п., зарегистрирани в световните архиви, сбирки и музеи. В нея авторът проследява колата от нейното възникване до появата на моторните превозни средства.

Чешкият автор Микулаш Клишки¹⁷ в едно проучване на колата по археологически разкопки в Чехословакия прави също едно обобщение на известното досега в науката и историята на колата.

Въз основа на последните изследвания е установено, че първата кола е конструирана и използвана широко като превозно средство в Месопотамия, в долината между реките Тигър и Ефрат, около 4000—3500 г. пр. н. е. от живеещия по това време по тези земи народ на шумерите. Последните били доста напреднали в културно отношение: те познавали клинообразното писмо, грънчарското колело, плуга, използването на животните като теглеща сила. За своите търговски нужди, за пренасяне на стоки на близки и далечни разстояния те употребявали широко това превозно средство.

Според Вилхелм Тройе още първоначално са съществували два типа коли: двуколни, респ. едноосни, и четириколни, респ. двуосни. Първите като по-подвижни били използвани за бойни цели, за лов и състезания, докато четириколните, отличаващи се с по-малка подвижност (те можели да се движат само напред и назад, но не и встрани) и с по-голяма товароспособност, са били използвани предимно за превоз на тежки товари. Колелата били „пълни“, състоящи се от сковани дъгови сегменти, диаметрално подсилени с други такива, които ще да са и първите „спици“ на по-късните спицови колела. Те имали диаметър 50—60 см, като някои от тях се въртели около оста, имаща дължина 70 см¹⁸. Върху оста била непосредствено прикрепена платформа или друго приспособление за товарене, имащо ширина 56 см. Имало е и колела, които се въртели заедно с оста, за която били неподвижно прикрепени. В колата са били впрягани биволи, волове или магарета, а по-късно и коне с

Срв. J. SMOLJAN, Studien zur Entstehung und Ausarbeitung des Wagens, Wien, 1964, S. 1 ff.

¹⁵ Срв. Jan MANUGIEWICZ, Jarzmo, Lud slowianski, g. II, s. 1 id.

Срв. Werner MORGELI, Die Terminologie des Joches und seiner Teile, Zürich — Leipzig, 1940, S. 1 ff.

Срв. Wolfgang JACOBET, Zur Geschichte der Pferdeanspannung, Berlin, 1954, S. 1 ff.

Срв. Wolfgang JACOBET, Jochgeschirr und Spanntiergrenze, Berlin, 1957, S. 1 ff.

¹⁶ Срв. Wilhelm TREUE, op. cit., p. 1 ff.

¹⁷ Срв. Mikulas KLISKY, Vyvoj voza v praveku so zretel'om na nalezy v Československu, Agricultura, 1967, kn. 6, s. 1 id.

¹⁸ Срв. Wilhelm TREUE, op. cit., p. 25 ff.

помощта на хомот, закрепен за процепа, с дължина 300 см.

От тази първа или една от първите родини колата според Тройе се разпространявала по света като важно откритие, като придобива от голямо значение за развитието на стопанството и търговията. Няколко столетия по-късно колата е вече регистрирана в Индия, в средноазиатските страни, по средното течение на Днепър, в Сирия, в Армения, в Египет и на остров Крит, с което се очертават ясно пътищата на разпространение на това ново откритие.

В Европа сведенията за колата биха могли да дойдат по два пътя:

- а) от югоизток през Мала Азия и Балкана
- б) през Кавказ и южните области на СССР.

Северно от Алпите колата е позната от бронзовата епоха. Североизточно от Алпите колата е позната от по-рано. Тези данни ни очертават единия път на разпространение от Предния Ориент към Средна Европа.

При разкопките на Сторожевая могила на р. Днепър, южно от Днепропетровск, са намерени останки от погребение, отнасящо се към втората половина на 3000 г. пр. н. е.¹⁹ Между останките са открити части на двуколна кола с пълни колела, имащи диаметър 50 см и части от процеп.

При разкопките в района на Триалети (Грузинска ССР) през 1958 г. О. К. Джаридзе е открил останки от четириколна кола, отнасяща се към 2000 г. пр. н. е.²⁰ Колелата, които са били пълни, били направени от три части, свързани с дървени клинове.

Подобна находка е открита и при разкопките край Лчашен, на северния бряг на езерото Севан (Арменска ССР). И тук пълното колело се състои от три части, свързани с помощта на дървени гвоздеи. Колата имала плетен покрив.²¹

В Средна Европа, при Будакалач край Будапеща (Баденска култура), е намерен миниатюрен глинен модел на четириколна кола с пълни колелета, въртящи се заедно с оста.²² Унгарският изследовател Шопрон и вижда в този модел на кола от символическата могила край Будакалач прототип на по-късните погребения с колесници.

Друг изследовател, И. Баннер²³, се опитва да намери връзка между погребаната двойка волове в Алшонемеди с модела на колата в Будакалач. Според него при воловете е имало и погребална колесница, от която няма останки, защото е била направена изцяло от дърво. Същото виждаме и при погребението на животни в могилите на хората от Пецелската култура в Нагъшареш,

¹⁹ Пак там, стр. 109 и сл.

²⁰ Пак там, стр. 173.

²¹ Срв. Е. А. РУМЯНЦЕВ, Реставрация и консервация деревянных повозок из Закавказья и Алтая, в: Советская археология, 1961, стр. 236.

²² Срв. М. KLISKY, op. cit., p. 15.

²³ Срв. S. SOPRONI, (A. négyezerevés agyagszekér, Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum — Történelmi Múzeum, t. 1, S. 8.

Ульо, Сентеш и Нагхер²⁴. Такава една теория се подкрепя и от останките от дървени коли в могилите на князе при условия, в които дървото е било подложено на пълно разпадане, а именно при разкопките в Суза, Ур, Киш, Триалети, Сторожевая могила, Трибрата и др. На територията на Средна Европа не са намерени дървен останки от коли, но за сметка на това пък са били намерени много модели на четириколни коли.

Около 2000 г. пр. н. е. в Паликастро са открити останките на тежка, четириколна кола, теглена от волове, типична за критската и микенската култура (3000—2000) по това време²⁵. Употребата на коне като теглеща сила и на леката двуколна кола за бой, състезания и лов е по-късно явление, когато на сцената излизат арийците. Те пренасят тази новост в Сирия, Месопотамия, Палестина и Египет. Към 1800—1600 г. пр. н. е. този тип кола е позната и на гърците от критската и микенската култура²⁶. От изображенията на колите, отнасящи се към критската и микенската култура от този период, се вижда, че за направата на такива елегантни коли са били необходими специални метални инструменти, които в Европа, северно от Алпите, се появяват, както и самата кола от този тип, едва през бронзовата епоха²⁷. Вероятно и двете, и кола, и инструменти, са стигнали дотам през Анадола и гръцкия полуостров.

Скитите възприемат колата от гърците²⁸. Техните малки коли имали по четири, а големите по шест колела. Покрити с кожи, те им служели за жилища²⁹.

Следващият етап от развитието на колата е колелото със спици. То е изобразено на надгробните камъни от шахтовите гробници в Микена и на фреските от Тиринт³⁰. Глинени модели с колела, имащи по четири спици, били намерени в много от селищата на Мадяровската култура в Словакия и на Ветеровжката култура в Моравия. И. Бона изброява около 20 такива поселища в Чехословакия, Унгария, Югославия и Румъния³¹.

Култовият характер на колелата като съставни части на някои от колесниците се потвърждава от находките на цели коли от различни области по поречието на Дунав—Дупляя, Канья и др.³². Приликата на колелата от Дупляя и Канья с изображенията от

²⁴ Срв. I. BONA, Clay Models of Bronze Age Wagons and Wheels in the Middle Danube Basin, Acta Archeologica, ASH, XII, 1960, t. 1, s. 106.

²⁵ Срв. M. KLISKY, op. cit., p. 15.

²⁶ Срв. Wilhelm TREUE, op. cit., p. 112 ff.

²⁷ Пак там.

²⁸ Срв. Gordon CHILDE, Prehistoric Migrations in Europa, Oslo, 1950, s. 148 ff.

²⁹ Срв. Wilhelm TREUE, op. cit., p. 138.

³⁰ Срв. H. Minns ELLIS, Scythians and Greeks, Cambridge, 1938, s. 50.

Срв. M. ROSTOVZTEFF, Iranians and Greeks, in South Russia, Oxford, 1922, s. 45, 49, 52, 76, 97, 102, 11.

³¹ Срв. K. TIHELKA, Najastarsi hliněne narodobenyiny čtyřgajennym kol na uzemi CSR, 1954, s. 221.

³² Срв. I. BONA, op. cit., p. 104, k. 7.

шаховите гробници от Микена и Тиринт ни води към мисълта за отношенията, които са съществували между мадяровската култура, Ветеровжката култура, другите култури в Дунавската котловина и микенските шахтови гробници. Взаимоотношенията от този род се подкрепят и от други находки, по-точно орнаментирани костни и фогови предмети³³.

Наличието на археологически находки с вълнообразна орнаментация в Югославия (Вршац, Ваттина) и в Унгария (Тисафюред, Фюзешабонь) ни показва направлението на дунавската артерия, по която в този период — около 1500 г. пр. н. е. — са проникнали културните импулси в Европа³⁴.

От средната бронзова епоха до по-късната халщадска епоха (1200—500), особено в края на 2000 и началото на 1000 г. пр. н. е., в Европа изобилствуват в могилите останки от култови коли, най-често с четири и по-рядко с шест колела, теглени от коне. Налице са и голяма част от изображенията на коли по съдове, сочещи за тяхната употреба. Тези коли много приличат на намерените по-рано глинени модели на коли и колела, като при тях се забелязват вече някои усъвършенствувания³⁵.

Във връзка с култа към слънцето ще да е и „слънчевата кола“ на Трудхолм (1400—1200), намираща се в Националния музей в Копенхаген³⁶.

Все от тази епоха са и намерените изображения на кола върху скала в Швеция³⁷, гравюра на урна от Грובה в Померания³⁸, рисунка по съдове от халщадската епоха от Дарслуб в Померания³⁹, от Йоденбург⁴⁰, от Добрчице в Моравия⁴¹, глинени модели от скитски коли в Керч⁴². Съдове-урни с подобни изображения са намерени в Източна Германия, Западна Полша, Унгария и Чехословакия⁴³.

³³ Срв. D. BOSKOVIC, *Quelques observations sur la char de Dupljaja*, *Archeologia Jugoslavica*, III, 1959, p. 41.

Срв. M. V. GARASANIN, *Neolithikum und Bronzezeit in Serbien und Makedonien*, BRGK, 39, 1958, S. 86.

Срв. I. BONA, *op. cit.*, t. LXVII:5.

³⁴ Срв. M. KLISKY, *op. cit.*, t. 24.

³⁵ Пак там, стр. 24.

³⁶ Пак там, стр. 28.

³⁷ Срв. D. BOSKOVIC, *op. cit.*, p. XXIII:6.

³⁸ Срв. J. FILIP, *op. cit.*, t. 1. На цитираното изображение се вижда четириколна кола, изобразена на скала. Тя има четириспицови колела и е теглена от волове.

³⁹ Пак там, обр. 1. На гравюра на урна от късна халщадска епоха се вижда четириколна кола с пълни колела, теглена от коне.

⁴⁰ Срв. F. DVORAK, *Knižici pohrby na vozecch ze searsi doby železne*, Praha, 1938, obr. 62. На рисунка на съд от халщадската епоха се вижда изобразена четириколна кола, теглена от коне.

⁴¹ Пак там. На рисунка на съд от халщадската епоха е изобразена четириколна кола с колелета, които имат по осем спици, теглена от коне.

⁴² Срв. J. FILIP, *op. cit.*, obr. 21. На гравюра върху черенетата на нож се вижда четириколна кола, теглена от коне.

⁴³ Срв. F. DVORAK, *op. cit.*, obr. 61. Срв. I. BONA, *tab. LXVII:4*.

Позгата ли е била колата на народите, живеещи на Балканския полуостров до заселването на славяните и прабългарите тук? Археологическите разкопки и писмените сведения дават положителен отговор на този въпрос.

Във връзка с резултатите от най-новите изследвания може да се каже, че в Европа колата е била разпространена около 2000 г. пр. н. е. от Анадола до Средна Германия и от Кавказ до Дунав, включително и на територията на България.

Траките, едни от първите жители на Балканския полуостров, са познавали колата⁴⁴. Това се вижда както от останките от археологическите разкопки, така и от изображенията в някои гробници от тракийско време⁴⁵. Наличието на колата у траките с описание на названията на частите е отразено в произведенията на някои гръцки автори като лексикографите Полукс и Хезихий и поета Омир⁴⁶.

Древните траки, обитаващи нашите земи по това време били признати майстори на колесници. Техните коне се считали за най-бързи и най-красиви. Сам Омир твърди това в „Илиадата“:

„ . . . Хекторе, сърцето и храбростта ми ме подбуждат да се приближа до бързоходните кораби и да разузная какво става там. Но хайде, издигни жезъла си и ми се закълни, че наистина ще ми дадеш колесницата (к. м. — Н. К.), украсена с мед, и конете, които носят безукорния син на Пелея. . . “⁴⁷

„ . . . До морето са разположени кари и криволъки пеонци, също лелети и кавкоии, както и божествени паласги, а към тимбара са настанени лакийци и буйните мизийци, също конеборци фригийци и меонци, бойци на колесници (к. м. Н. К.). Но защо ме разпитвате подробно за всичко това? Та ако желаете да се вмъкнете в троянския стан, там настрана са скородошлите тракийци, разположени най-накрая от всички; между тях е цар Рес, син на Еионея. Аз видях неговите коне, най-хубави и най-едри, побели от сняг, бързобеги като вихър. Колесницата (к. м. Н. К.) му е хубаво украсена със злато и сребро. . . “⁴⁸

„ . . . Ахил се обърна към безукорния Ригмос, син на Пейрей, който беше дошъл от плодородната Тракия. Удари го по средата с копие, а медта се заби в стомаха му и той се стромоляса от колесницата (к. м. Н. К.). . . “⁴⁹

⁴⁴ Срв. М. KLISKY, *op. cit.*, p. 31.

⁴⁵ Срв. Иван ВЕНЕДИКОВ, Тракийската колесница, С., 1960, стр. 1 и сл.

⁴⁶ Срв. Васил МИКОВ, Античната гробница при Казанлък, С., 1954, стр. 1 и сл.

⁴⁷ Срв. Г. И. КАЦАРОВ — Д. ДЕЧЕВ, Извори за старата история и география на Тракия и Македония, С., 1949, стр. 7 и сл. Срв. Johannes HESYCHI, *Lexicon*, t. I, t. II, *Lugd'ni Batavorum* (Leiden), 1766.

Срв. Е. ВЕТНЕ, *Pollucus Onomasticon*, Lipsiae, t. I. - 1900, t. II. - 1931; I 142 - 148, X 51 - 52.

⁴⁸ Срв. Г. И. КАЦАРОВ — Д. ДЕЧЕВ, *цит. съч.*, стр. 7.

⁴⁹ Пак там, стр. 9.

„ . . . Те бяха много повече на брой и по-храбри, пък и опитни да се сражават с *колесници*, а когато трябваше, и пеша (к. м. Н. К.). . . “⁵⁰

„ . . . А как се движи из дебрите на Ида, като е отбягнал широките и достъпни за *колесници* (к. м. Н. К.) пътища по равнината. . . и като чух всичко, което исках да узная, застанах и видях Реза като бог, застанал прав в своята *колесница* (к. м. Н. К.), подета от тракийски коне. . . “⁵¹

„ . . . Другите, въоръжени, изправени до своите *колесници* (к. м. Н. К.) и коне, издържат смело ледените ветрове и палещите лъчи на слънцето. . . “⁵²

„ . . . Недалеко от него са вързани на тракийска *колесница* (к. м. Н. К.) белите му коне, чудни в нощта. . . “⁵³

Вярата в задгробния живот е карала тези някогашни обитатели на нашите земи да погребват заедно с починалия господар любимата жена, колесници с впрегнати ксене и кочияши. При направените в България разкопки на тракийски могили са намерени останките на 15 четириколни и 7 двуколни коли⁵⁴. От това се вижда, че траките са познавали и употребявали както двуколната, така и четириколната кола. Четириколните коли са били използвани в равнината повече за превозване на товар, докато двуколните служели предимно за бойни действия, за лов или за надбягване. Иван Венедиков отнася тези археологически материали към V—IV в. пр. н. е.

Все към това време се отнасят и изображенията на забележителните паметници на тракийската култура в Казанлъшката гробница⁵⁵, където се виждат изобразени двуколни коли, наричани „бига“, служещи за надбягване. Колелата им имат по четири спици. Тези коли могли да бъдат теглени както от два, така и от четири коня. Пак от това време са и изображенията в един релеф от Шаплъдере: четириколна кола със шест спицови колела, теглена от три коня с ремъчно впрягане, като предният кон е язден.

Колите на траките са били изработени от дърво, но някои части били подсилени с метални обковки. Колелетата имали по осем наплати, набити на осем спици. Те били подсилени с железни шини с диаметър 86 см, ширина 3—4 см и дебелина 1—2 см. Предното колело било еднакво по големина със задното. Осите на тези коли били ниски (изглежда кошът, платформите или сандъкът са били поставени направо на осите) и имали ширина 140 см. При двуколните коли обикновено каросерията била подвижна, висяща, докато при четириколната кола тя е здраво, неподвижно прикрепена за

⁵⁰ Пак там, стр. 13.

⁵¹ Пак там, стр. 43.

⁵² Пак там, стр. 45.

⁵³ Пак там, стр. 45.

⁵⁴ Данните са по Иван Венедиков, цит. съч., стр. 94 и сл.

⁵⁵ Срв. В. МИКОВ, цит. съч., табл. XXII и табл. XXIII.

шасито⁵⁶. Парапетите на колата образували солиден кош, който не се разглобявал лесно, като подът можел да се друса върху осите, но не и да се движи напред-назад.

Придвижването на колата при траките се е осъществявало посредством волове, впрягани в дървен хомот, и коне, впрягани в два полухамута, направени от желязо или ремък. Хамутът бил привързан към плаващия, свободен процеп посредством „привой“.

Тракийската кола е важен източник за изучаване историята на колата. Траките са стигнали до същите принципи, които лежат в днешната българска кола. Характерно за устройството на двете коли е плаващият свободен процеп и висящото шаси. Последното е усъвършенствувано при съвременната българска кола, като е изгубило ремъците. Върхуосията на тракийската и въобще на античната кола са развити в съвременни климни, забити в горнището на осите. Тяхното предназначение е да не позволяват на свободното люлеещия се сандък или кош да изхвъркне настрана. Докато древната кола е била устроена като съвременната бричка — парапетите и подът на колата образували един солиден кош, една солидна платформа, неразглобяема лесно. При днешната кола подът и парапетите на сандъка не са сглобени в един сандък, а се опират отделно на климните. Въпреки тези различия между съвременната българска кола и античната кола може да се каже със сигурност, че те са изградени върху едни и същи принципи.

Покорителите от Рим започнали с голям размах широко строителство и уредба на новопокорените земи — военни лагери, пътища с мазни и мутации (станции за пренощуване и смяна на конете), мостове, вили и селища-колонии. Римските пътища били солидно изградени и добре и редовно поддържани. По тях се движели непрестанно пощенски куриери, вестители, войски, безкрайни търговски кервани.

А римляните са познавали както двуколни, така и четириколни коли, и то най-различни типове: пътнически коли — *pilentum covinnus gaeda, carruca, petorrium*; ; товарни коли — *plaustrum* (с пълни колела), *serracum, carrus*, ; леки коли за пътуване — *cisium, essedum, carpentum* ⁵⁷.

Без съмнение римските завоеватели по нашите земи са използвали някои от тези коли и по пътищата на България.

Историческите сведения за славяни и прабългари, образували Първата българска държава през VII в., са твърде оскъдни, а още по-малко са данните за транспортните средства. Теофилакт Симоката и Менандър в своите произведения дават сведения за нахлуванията на „варварите“ (авари, славяни и прабългари) в земите отсам Дунав, за времето на царуването на император Мав-

⁵⁶ Срв. Ив. ВЕНЕДИКОВ, цит. съч., табл. 93 и табл. 97, на които се вижда висящ сандък.

⁵⁷ Срв. W. TREUE, *op. cit.*, p. 150—152.

рикий (582—602). От тези исторически данни се вижда, че славяни и прабългари са познавали и използвали колата:

„ . . . Той бил дотолкова, тъй да се каже, опиянен, че си построил *кола* (к. м. Н. К.), обкована със злато и украсена със скъпоценни камъни. Варваринът сядал в нея и като разпрягал кобилите и катърите, поставял вратовете на победените царе в ярема на *колата* (к. м. Н. К.) и нещастните царе теглели *колесницата* (к. м. Н. К.) на Сезострис на площада. . .⁵⁸

„ . . . Те (ромейте — бел. моя — Н. К.) попаднали на шестстотин славяни, които носели със себе си голяма плячка, взета от ромейте, защото след като оплячкосали Залпада, Акве и Скопис, тези славяни отново ограбили нещастните (жители) и натоварили плячката на голям брой *коли* (к. м. Н. К.). Варварите, щом видели, че ромейте се приближават и че са ги забелязали, започнали да избиват пленниците. Така били избити всички пленени младежи. Понеже за варварите сблъскването било неизбежно, те съединили *колите* (к. м. Н. К.), (т. е. направили укрепление от *коли* (к. м. Н. К.), т. нар. Wagenburg (бел. моя Н. К.) и образували укрепление, след което поставили жените заедно с децата сред стана. . .⁵⁹

„ . . . Докато и двете страни водели сражение, един ромей излязъл напред и се изкачил на една *кола* (к. м. Н. К.), която била свързана с укреплението и защищавала намиращите се там варвари, застанал на нея и удрял с меч а ония, които се приближавали. . .⁶⁰

„ . . . И тъй хаганът предал на гладуващите ромей *коли* (к. м. Н. К.) с храна. . .⁶¹

„ . . . В предната част на помещението били наредени на дълго разстояние *коли* (к. м. Н. К.), в които имало голямо количество сребърни неща, така и блюда, както и многобройни изображения на четвероноги, които също били направени от сребро и по нищо не отстъпвали на нашите. . .⁶²

„ . . . Той (Силзивул — бел. моя Н. К.) се намирал в една палатка и седял на златен престол с две *колела* (к. м. Н. К.), който бил теглен от един кон, когато трябвало. . .⁶³

При обсадата на Цариград през 626 г. авари и славяни са използвали колата в сраженията:

„ . . . Варварите (това са авари и славяни — бел. моя Н. К.) се надигат срещу нас на коне и *коли* (к. м. Н. К.) и с огромна гън по в името на нашия господ-бог ние ще се възвеличим. . .⁶⁴

„ . . . Тяжното (на стенобитните машини, метателни уреди и дървени кули — бел. моя Н. К.) сглобяване беше за него много

⁵⁸ Срв. Извори за историята на България, т. III, стр. 329.

⁵⁹ Пак там, стр. 332.

⁶⁰ Пак там, стр. 332.

⁶¹ Пак там, стр. 344.

⁶² Срв. Изворите за историята на България, т. III, стр. 222.

⁶³ Пак там, стр. 222.

⁶⁴ Срв. Извори за историята на България, т. VI, стр. 46.

лесно и кратковременно и ставаше по-бързо от словото, понеже се вършеше с помощта на много варвари и имаше изобилен материал, който варваринът беше докарал със себе си на *коли* (к. м. Н. К.) и който с мъка бе събрал из разрушените от него къщи. . .⁶⁵

„ . . . всички метателни оръдия и въобще всичко, което те бяха донесли на *коли* (к. м. Н. К.) или бяха стъкмили тук. . .“⁶⁶

От тези цитати се вижда, че славяните и прабългарите по времето на заселването им на Балканския полуостров вече са познавали и използвали колата в своя живот. За това ни говорят и общославянските названия на колата и нейните главни части⁶⁷.

Как е изглеждала колата на славяните и прабългарите е трудно да се установи поради липсата на описателен материал. Можем само да кажем, че те са познавали както четириколната, така и двуколната кола. Дали славяните или прабългарите са имали някакво предпочитание към четириколната или двуколната кола също е трудно да се определи. Можем да предполагаме, че за военни цели са били предпочитани двуколни коли, най-често наричани колесници, тъй като те имали по-голяма маневреност и били по-бързоходни от четириколните коли. Последните не били толкова маневрени и бързоходни, но можели да превозват повече товари. Вероятно четириколните коли са служели повече на славяните като земеделски народ, докато двуколните кола са били предпочитани от прабългарите като номадски народ.

Описанията на колата при днешните чувашки малко може да ни помогне в историческите сведения за колата на прабългарите, тъй като там са дадени само няколко названия на части на колата, които не се срещат в лексиката за колата в България: дъга — „пеке“, хамут — „сюсмен“, юзда — „йевен“, „нъхта“, повод — „тилхепе“, гъбвен ремък — „пъяв“⁶⁸.

Установяването, че названието „шейна“ на друго превозно средство има прабългарски произход, също малко ни помага за определянето на колата при прабългарите⁶⁹.

Все така оскъдни са сведенията от гръцките и римските историци за колата в новообразуваната славянобългарска държава през VII в.:

„ . . . Онези, които изгорят или откраднат чужда *кола* (к. м. Н. К.), да я платят двойно. . .“⁷⁰

Тъй като гръцките и римските историци отразяват преди всич-

⁶⁵ Пак там, стр. 48.

⁶⁶ Пак там, стр. 54.

⁶⁷ Общославянски термини са разгледани подробно в гл. „Изводно-географско разглеждане на терминологията на колата и нейните части“ на дисертацията ми. Става дума за названията на понятията: кола като цяло „воз“, на колело „коло“, на ос „осъ“ и др. п.

⁶⁸ Срв. И. И. ВОРОНОВ, Чувашки, I част, Чебоксары, 1956, стр. 161.

⁶⁹ Срв. Емил БОЕВ, за предтурското тюркско влияние в българския език — още няколко прабългарски думи сп. „Бъл. език“, год. XV, 1965, кн. I, стр. 14—15.

⁷⁰ Извори за историята на България, т. VI, стр. 217.

ко бойните сражения, колата в техните описания може да се проследи само по бойните полета, а не в мирния живот. Така Йоан Камениат описва превземането на Солун. Последното е отразено също в „Деянията на Дмитрий Солунски“. В тези две исторически произведения се вижда, че на бойните полета около Солун „варварите“ са ползували колата и други бойни съоръжения на колела:

„ . . . На другия ден те (варварите, т. е. авари и славяни — бел. моя Н. К.) започнаха да приготвят бойни кули, железни овни, грамадни каменометни уреди и така наречените костенурки, които заедно с каменометните уреди и така наречените костенурки бяха покрити със сухи кожи. . . “⁷¹

„ . . . Тогава гражданите видяха това несравнимо множество от варвари, цялото обковано в желязо, и наречените от всички страни каменометни машини, които се издигаха до небето, така че надминаваха по височина зъберите на вътрешните стени. Едни приготвяха така наречените костенурки с плетове и кожи. Други возеха към вратите овни, които бяха направени от грамадни дървета и лесноподвижни *колела* (к. м. Н. К.). Трети приготвяха извънредно големи дървени кули, които надминаваха височината на стената и върху които стояха въоръжени здрави младежи. Четвърти забиваха така наречените колове, пети носеха стълби на *колела* (к. м. Н. К.), шести измисляха възпламенителни уреди. . . “⁷²

Крум в своя поход срещу Цариград (813) използва 5000 коли за превозване на различни бойни машини:

„ . . . Освен това той (хан Крум — бел. моя) приготвил оръдия и машини за разни „градопревземачи“, преогромни метателни машини, триволи и тетраволи, куританки, високи стълби, шарове, лостове, копачи, овни и баллисти; огнетелни и каменометни оръдия, скорпиони за хвърляне на стрели и пращове, всякакви машини против стенните зъбци — за превземането на столицата откъм западната част на града срещу Влахернските стени. Той искал да подведе всички гореизброени оръдия там, дето той бил прострелян, затова в оборите си имал 10 000 вола, които на 5000 обковани в желязо *коли* (к. м. Н. К.) трябвало да докарат оръдията под стените на Цариград. . . “⁷³

„ . . . Той (Крум — бел. моя Н. К.) натоварил на *коли* (к. м. Н. К.) и бронзовия лъв заедно с акулата, индийския дракон и много други красиви мраморни статуи и се върнал, като обсадил Адрианопол. . . “⁷⁴

„ . . . Намериха *коли* (к. м. Н. К.). В тях натовариха надлъж

71 Срв. Извори за историята на България, т. VI, стр. 125.

72 Срв. В. Н. ЗЛАТАРСКИ, История на Българската държава през средните векове, т. I, ч. I, стр. 136.

73 Пак там, стр. 279—280. Срв. също Извори за историята на българската държава, т. VIII, стр. 23—24.

74 Срв. Извори за историята на България, т. IX, стр. 155.

74 Срв. Извори за историята на България, т. IX, стр. 37.

най-късите ладии, с каквито рибарите у нас си служеха някога за ловене на риба. Освен това натовариха и много други дърва и куп стоки, които поляха със смола и сяра. И като се мушнаха под *колите* (к. м. Н. К.), те ги бутаха с ръце и въртяха осите, докато стигнаха до самите врати. . . .⁷⁴

Данни за употребата на коли в България имаме и в годините на похода на Светослав срещу българите (968—969), а също така и от Скилица—Кедрин за войната на византийците срещу печенезите:

„ . . . Мизите (това са българите — бел. моя Н. К.) с радост посрещали пратениците (на Никифор), качвали на *коли* (к. м. Н. К.) девойки от царска кръв (мизийските жени имали обичай да пътуват в *коли* (к. м. Н. К.), изпратили ги при император Никифор и го умолявали настойчиво да ги защити колкото се може по-скоро, като отклони и обезвреди надвисналата на вратовете им секира на таврите. . . .⁷⁵

„ . . . А те (скитите — бел. моя Н. К.), като се укрепиха с *колите* (к. м. Н. К.), зачакали тяхното (на ромеите — бел. моя Н. К.) нападение. . . .⁷⁶

„ . . . На сутринта Валцор положил баща си на *четириколка* (к. м. Н. К.), като влачел зад нея *колата* (к. м. Н. К.) заговорниците в окови. Като стигнал до хиподрума, спрял *колата* (к. м. Н. К.) там, а той самият отишъл при императора. . . .⁷⁷

„ . . . Те водели разкошно украсена *колесница* (к. м. Н. К.), впрегната в четири бели коня, в която искали да качат императора и да го поведат триумфално. . . .⁷⁸

Михаил Аталиат ни съобщава някои данни за колата, използвана в мирно време за превоз на жито до пазара в Редесто:

„ . . . По тая причина, като се научил, че много *коли* (к. м. Н. К.) возят жито в крепостта Редесто и че го продават. . . , този омразен човек (Никифорица — бел. моя Н. К.) завидял на благосъстоянието на хората. Той построил тържище извън крепостта и наложил там да събират *колите* (к. м. Н. К.) . . . и така търговията да става от *коли* (к. м. Н. К.). . . . Никой не купувал от *колите* (к. м. Н. К.). . . .⁷⁹

Дългите кръстоносни походи (I — 1096, II — 1147, III — 1187) са били невъзможни без колата като превозно средство за превоз на муниции и храна:

„ . . . Пък някои натовариха на корабите *двуколни* и *четириколни коли* (к. м. Н. К.), които да заместят повредените в пушинаците на България. . . Действително, ако сред твърде голямата

⁷⁵ Срв. Извори за историята на България, т. IX, стр. 249.

⁷⁶ Срв. Извори за историята на България, т. XI, стр. 167.

⁷⁷ Срв. Извори за историята на България, т. XI, стр. 318.

⁷⁸ Пак там, стр. 274.

⁷⁹ Срв. Извори за историята на България, т. XI, стр. 181.

⁸⁰ Срв. Извори за историята на България, т. XII, стр. 118.

върволица от *четириколни коли* (к. м. Н. К.) се повреждаше някой от тях, тя причиняваше еднакво забавяне на всички дру- ги. . .⁸¹

„ . . . Но нашите се изкачиха на някакъв хълм, оградени се там с *двуколни* и *четириколни коли* (к. м. Н. К.), и мъжки се съпротивявали. . .⁸²

„ . . . Като отмъстил така за своите и преминал река Мароа, той (Петър Пустинника — бел. моя Н. К.) навлязъл в огромната и обширна българска гора заедно с *колите* (к. м. Н. К.), храна, цялото снаряжение и белегравската плячка. . .⁸³

„ . . . Освен това кралят (унгарският крал Бела — бел. моя Н. К.) много дни наред предоставял на императора и на хората му кораби и *коли* (к. м. Н. К.), натоварени с хляб, вино, ечемик за храна на конете, воловце в голямо изобилие, заедно с три камили. . .⁸⁴

„ . . . На втори юли през гористи места пристигнахме до Брандиц, гдето изоставихме всички кораби и започнахме да товарим вещите си на *коли* (к. м. Н. К.) и *каруци* (к. м. Н. К.). . .⁸⁵

„ . . . На 7 декември ги изпрати във Филлипопол с *коли* (к. м. Н. К.) за докарване на багажа ни. . .⁸⁵

„ . . . И тъй, след като изоставиха товарните кораби и *коли* (к. м. Н. К.), те потеглиха за Брундизиум и поеха предначертания си път. . .⁸⁷

„ . . . Те вече се колебаеха и вече мислеха да изоставят *колите* (к. м. Н. К.) си, та по тоя начин междувременно да могат някак си да се изплъзнат с богатството си, докато неприятелите бързат да грабят плячка. . .⁸⁸

„ . . . И хосичайки, и пробождайки безпощадно закъснелите и последни хора от войската, те задържали следващите бавно *коли* (к. м. Н. К.) и други превозни средства. . .⁸⁹

„ . . . А гражданите, виждайки, че Петър и старшите началници на войската пречат да потеглят и възпират *колите* (к. м. Н. К.) и возилата, сметнали, че те са нагласили бягство с войската. . .⁹⁰

„ . . . Дори *колата* (к. м. Н. К.), в която се намирал Петровият сандък, пълен с безкрайно количество злато и сребро, била заловена и задържана и върната заедно с пленниците в Ниш. . .⁹¹

„ . . . В тази битка често споменатият Петър загубил напъл-

81 Пак там, стр. 127.

82 Срв. Извори за историята на България, т. XII, стр. 150.

83 Пак там, стр. 251.

84 Пак там, стр. 252.

85 Пак там, стр. 276.

86 Пак там, стр. 225.

87 Пак там, стр. 229.

88 Пак там, стр. 152.

89 Пак там, стр. 153.

90 Пак там, стр. 154.

91 Пак там, стр. 187.

но всички пари, които бил събрал от щедрите вярващи князе, за да достави след това през време на похода необходимото за бедните и нуждаещите се, тъй като колата (к. м. Н. К.) му, в която се намирала цялата наличност, била заловена. А българите, напирайки по-смело, погубили с мечовете си към двадесет хиляди от тях, като заловили всички коли (к. м. Н. К.) и багажи и пленили огромно множество жени и деца. . . .⁹²

От така изложените сведения на гръцки и римски историци за колата в новообразуваната българска държава можем да направим следните изводи:

1. Колата е била позната и използвана от жителите на Първата българска държава както в мирния живот, така и по време на военните походи.

2. Колите били дървени, но някои от тях били обковани с метал за по-голяма устойчивост и дълготрайност.

3. Позната е била както четириколната, така и двуколната кола.

4. Оси и колела били неподвижно свързани, така че при движение се въртяло не самото колело, а оста, свързана с колелото.

5. Колесниците на царе, императори и военачалници били съответно разкошно украсени.

6. По това време през българските земи са минавали и други народи, имам пред вид участниците в кръстоносните походи, с коли и по този начин вероятно са повлияли върху българската кола с нещо ново. Какво точно е това влияние трудно е да се установи по тези съобщения.

Все така оскъдни са данните за колата и по време на Втората българска държава. Несъмнено дубровнишките търговци за превоза на своите стоки ще да са използвали колата. А че те са имали търговски връзки и центрове в България, и то в Северна България, ни говорят прамотите на цар Иван Асен от 1230 г. и покъсно тази от цар Михаил Асен от 1253 година.

Миниатурите на Томичевия псалтир от XVI в. ни показват една четириколна кола, теглена от два коня. Тя има нисък сандък, вероятно неподвижно прикрепен за шасито. Колелата имат по 6 спици. Впрягането не се вижда какво е.⁹³

През епохата на феодализма е било широко застъпено т. нар. кираджийство, което се състояло в превозването на стоки с коли, коне или камили срещу уговорено възнаграждение — кирия. През време на турското робство кираджийството се разпространява в големи мащаби. Поради лошите пътища и опасността от нападе-

⁹² Пак там, стр. 154.

⁹³ Срав. Марфа Вячеславна ЩЕПКИНА, Болгарская миниатура (исследования псалтери Томича) XIV в., Москва, 1963, вж. табл. XVIII, Фараон ставит Юсифа правителем Египта (48).

ния на разбойници кираджийството е ставало на кервани. По главните пътища е имало ханища (по-големите били наричани керван-сарай), гдето керваджииите ношували.

За кираджийството в Северна България ни съобщава д-р П. Цончев⁹⁴. Кервани пътували от Габровско — на юг до Бяло море, на изток до Черно море, на север до р. Дунав. Керванджийските групи се състояли от 5—6 коли, ако товарът трябвало да бъде транспортиран до близки селища, и от по 20—60 коли за по-далечни краища. Те имали по един водач, наричан „керванбашия“, който определял пътищата, по които ще минат, спирките за почивка. Обикновено той е носел оръжие със султанско разрешение.

Керванджиите изминавали по 40—50 км на денонощие, така щото от Габрово до Галиполи на Мраморно море стигали за 12—18 дни, в зависимост от времето. Кираджиите носели винаги със себе си резервни части в случай на повреда (1—2 оси, няколко спици, няколко наплати). Високите стръмнини на Балкана те преодолявали с впрягането на 2—3 чифта в една кола, т. и. „чивгар“, а по надолжището използвали „кучки“ (спирачки) за спиране. При добро време те са успявали два-три пъти в годината да стигнат до такива отдалечени градове като Галиполи и обратно.

Иг. Пенков и Хр. Кърпачев⁹⁵ ни съобщават за такива кервани от Шуменско, които осъществявали връзките на Добруджа с вътрешността на страната. Те били натоварени със занаятчийски стоки, вино и грозде за Добруджа, отнасяйки обратно зърнени храни и животински произведения.

Кираджийството като начин на превоз на стоки и като поминък за прехрана на някои хора се е срещало и в Русия по данни на Дм. Зеленин⁹⁶.

В един турски документ от XVI в. се казва: „... ако на пазара в споменатата касаба Шумгу дойде зарзаватът от кола с две колела — да се вземат по две акчета бач. ...“⁹⁷

Карл XII Шведски пътувал през България през 1713 г. в кола, покрита с червено чергило, теглена от коне, а в стръмнините на Балкана от биволи⁹⁸.

За своите нужди българските търговци от Букурещ и Одеса ще да са използвали колата, тъй като ж. п. линии по това време още не е имало⁹⁹.

Феликс Каниц, унгарски учен и пътешественик, е дал изо-

⁹⁴ Срв. Д-р П. ЦОНЧЕВ, Из стопанското минало на Габрово, С., 1929, стр. 487—517.

⁹⁵ Срв. Иг. ПЕНКОВ — И. КЪРПАЧЕВ, Шумен, София, 1965, стр. 114.

⁹⁶ Срв. Дм. ZELENIN. Russische (ostslavische) Volkskunde, Berlin — Leipzig, 1927, S. 140.

⁹⁷ Срв. Бистра А. ЦВЕТКОВА, Един неиздаден закон за Шумен, С., 1962, стр. 172.

⁹⁸ Срв. Ив. КР. СТОИЧЕВ, Пътуванията на Карл XII, Шведски през България, в: Архив на поселищните проучвания, С., 1933, с.р. 61—67.

⁹⁹ Срв. К. ИРЕЧЕК, Княжество България, Пловдив, 1899, стр. 100—101.

¹⁰⁰ Срв. Felix KANITZ, Donaubulgarien und der Balkan, Leipzig, 1882, S. 65.

бражение на кола с впрегнат тек вол от втората половина на XIX век¹⁰⁰.

Първото описание на българската кола и на някои нейни части намираме у Г. С. Раковски¹⁰¹. От термините, дадени в това описание, се вижда, че последните се отнасят за Източна България: „... Тогава почвът да ги възлѣтъ (снопите — бел. моя Н. К.) у дома си, товарѣще ги на колѣж: кѣту изпълнѣтъ първо колѣж до ритлы, послѣ полагаѣтъ надѣ ритлы по два снопа на срѣщѣ с класове на върѣѣ, а стрѣнь на вѣнь, до колко сѣ дълги ритлы, и така на дълш изкарвѣтъ по тры или четиры рѣдове. А за такавѣ возитѣж имѣтъ нарочные ритлы сѣ издадени и заострѣны дръвчета над горное ритловище рѣжны назѣваемы, на коиѣх сѣ натѣквѣтъ доли снопѣ. А отгорѣ гуждѣтъ, на дълш спорѣд товара, едно дълго дърво и го стагѣтъ с конопѣц от задѣ и от прѣдѣ, да затисни и държи в равновѣсѣе снопы (а него дърво зѣвѣтъ прѣжина). А покрай лозѣе стоѣтъ кола надѣ коиѣх сѣ положѣни корабы (разредката навсякѣде моя Н. К.).

Много ценни, макар и не така широко разработени, сведения за колата и коларския занаят в Западна България ни е оставил Д. Маринов¹⁰².

Названията и най-важните части на колата са били обект на изследване от Христо Вакарелски¹⁰³.

Колата у турците и гагаузите в Североизточна България е застъпена в изследването на В. Маринов¹⁰⁴.

Названията на някои части на колата са обект на проучване и на Българския диалектен атлас¹⁰⁵, от който са излезли вече т. I за Югоизточна България и т. II за Североизточна България.

Ролята на колата и на някои нейни части в някои обичаи на българския народ е проучена от П. А. Петров¹⁰⁶ и от Христо Вакарелски¹⁰⁷.

От прегледа на археологическите и историческите паметници,

¹⁰⁰ Срв. Г. С. РАКОВСКИ, Показалец или ръководство как да се изискват и издирват най-стари чърти нашего бытия, языка, народопоклоения, старого ни правления, славного ни прешествия и проч., Одеса, 1859, стр. 44—49.

¹⁰² Срв. Д. МАРИНОВ, Жива старина, Етнографско-фолклорно списание, Русе, 1894, стр. 492—497, 514—517. Срв. Д. МАРИНОВ, Градиво за веществената култура на Западна България, София, 1901, стр. 118—150.

¹⁰³ Срв. Христо ВАКАРЕЛСКИ, Няколко културни и езикови граници в България, в: Известия на българското географско дружество, кн. 2, София, 1934, стр. 67—98 и 12 карти.

¹⁰⁴ Срв. В. МАРИНОВ, Принос към изучаването на бита и културата на турците и гагаузите в Североизточна България, С., 1956, стр. 304—314.

¹⁰⁵ Срв. Български диалектен атлас, т. I, 1965, карти: 258, 260, 261, 262, 264, т. II, 1967, карти: 265, 266, 267, 268, 269, 270, 271, 274.

¹⁰⁶ Срв. П. А. ПЕТРОВ, Ивановден и Живовци, Михайловградско, в: ИЕИМ, кн. XI, 1968, стр. 201—259.

¹⁰⁶ Срв. П. А. ПЕТРОВ, Към въпроса за наказателното запрягане у българите и у съседните тям народи, в: Изв. ЕИМ, кн. III, С., 1958, стр. 179—284.

¹⁰⁷ Срв. Христо ВАКАРЕЛСКИ, Българските празнични обичаи, С., 1943, стр. 20 и св. на стр. 19.

където има сведения за колата по нашите земи, можем да направим следните изводи:

1. Сведенията за колата в Европа биха могли да дойдат по два пътя:

а) от югозапад през Мала Азия и Балкана;

б) през Кавказ и южните области на СССР.

2. Траките, едни от първите жители на нашите земи, ще са се запознали с това изобретение на шумерците чрез посредничеството на гърци и римляни. Те са познавали както двуколната, така и четириколната кола.

3. Прабългарите и славяните са познавали колата преди заселването им по нашите земи. Те биха могли да се запознаят с нея по втория път — през Кавказ и южните области на СССР. Останки от коли при тях не са намерени, защото колите били направени по всяка вероятност изцяло от дърво. Запазени са само глинени модели на коли.

4. В новообразуваната българска държава колата продължавала своето съществуване. Тя е използвана както в мирновременния живот, така и във военно време.

5. Участниците в кръстоносните походи, минали по нашите земи, също са използвали колата за превоз на храна и муниции.

6. По време на Втората българска държава данните за колата са още по-оскъдни, но традицията в използването на колата едва ли ще е прекъснала.

7. През епохата на феодализма за съществуването на колата съдим по кираджийството като поминък на една част от българския народ.

8. Чужди пътешественици също са ни оставили някои сведения за употребата на колата по нашите земи.

9. Първото описание на българската кола намираме у Г. С. Раковски. Следват проучвания в тази област от българските етнографи Д. Маринов, Христо Вакарелски, В. Маринов за техническото и терминологическото състояние на българската кола.

10. За ролята на колата и някои нейни части в обичаите пишат П. А. Петров и Хр. Вакарелски.

ПОВОЗКА НА НАШИХ ЗЕМЛЯХ ПО АРХЕОЛОГИЧЕСКИМ И ИСТОРИЧЕСКИМ ДАННЫМ

Николай Иванов Колев

Резюме

Предлагаемая статья является частью диссертационного труда о повозке в Северной Болгарии. В диссертации подробно рассматривается вопрос о повозке как транспортное средство, а здесь приводятся только данные из истории и археологии, касающиеся повозки на наших землях.

Обзор археологических и исторических данных о повозке на наших землях предшествует обзор доступной автору литературы об истории повозки вообще, из которой видно, что первоначально повозка возникла в долине между Тигром и Евфратом 4000—3500 лет до нашей эры и отсюда она распространяется в остальные части мира. В Европу повозка могла проникнуть двумя путями: а) с юго-востока через Малую Азию и Балканы, б) через Кавказ и южные области СССР.

Фраки, одни из первых жителей наших земель, знали повозку. Об этом говорят многочисленные остатки колесниц, найденные при раскопках фракийских гробниц. Вероятно это культурное явление фраки восприняли от населения Малой Азии через посредство критской и микенской культуры. Славяне и праболгары тоже знали повозку до своего прихода на Балканский полуостров, но она пришла к ним иным путем — через Кавказ и южные области СССР.

Традиция изготовления и использования повозки продолжается и в новообразованном государстве славян и праболгар, о чем говорят многочисленные сведения из „Источников истории Болгарии“. Судя по этим источникам, повозка была использована как в мирной жизни, так и на поле боя. Встречалась как двухколесная так и четырехколесная повозка.

После изложения вопроса о повозке во Втором болгарском государстве, а данные здесь еще более ограничены, делается обзор некоторых исследований, посвященных названию повозки и ее частей, участию повозки в системе обычаев болгарского народа.

DER WAGEN IN UNSEREN GEBIETEN NACH ARCHAOLOGISCHEN UND HISTORISCHEN ANGABEN.

Nikolai Iwanow Kolev

Zusammenfassung

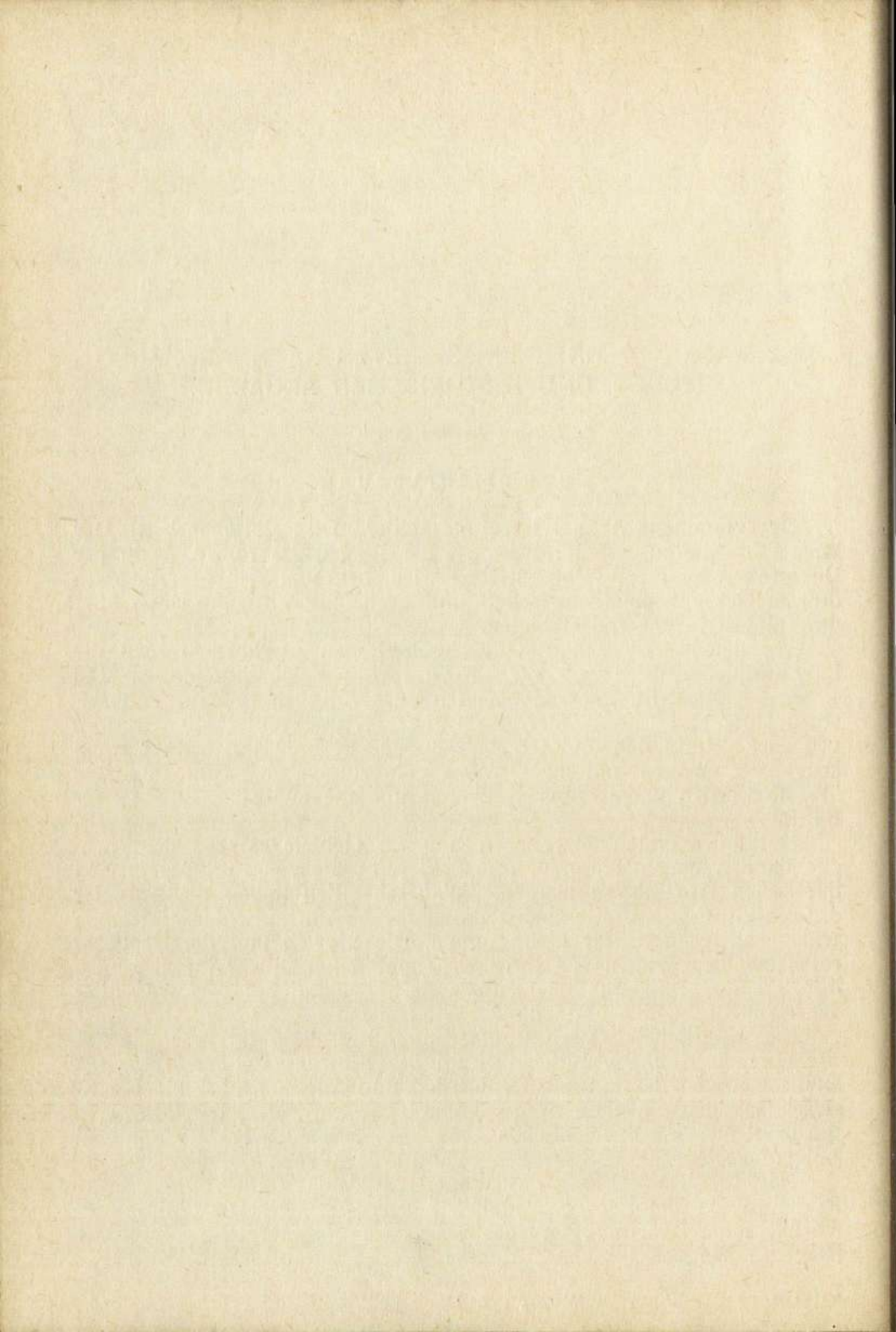
Der vorgelegte Artikel ist ein Teil der Dissertationsarbeit „Der Wagen in Nordbulgarien“. Während der Wagen als Fuhrwerk in der Dissertation ausführlich beschrieben wird, begrenzt sich der Autor in dem Artikel auf die historischen und archäologischen Angaben über den Wagen in unseren Gebieten.

Vor den historischen und archäologischen Angaben werden die Literaturquellen über die Geschichte des Wagens durchgegangen, und es wird festgestellt, dass der Wagen ursprünglich in dem Tal zwischen Tiger und Ephrat 4000–3500 Jahre v. u. Z. entstanden ist und von dort sich in den anderen Weltteilen verbreitet hat. In Europa konnte der Wagen auf zwei Wege eindringen: a. Vom Südosten über Kleinasien und b. über Kaukasus und die südlichen Gebiete der SSSR.

Unter den ersten Bewohnern unserer Gebiete waren die Thrazier, die den Wagen kannten, wovon viele Funde von Karossen in den thrasischen Grabmälern zeugen. Wahrscheinlich haben die Thrazier dieses Kulturgut aus Kleinasien durch die Vermittlung der kretischen und mikenischen Kultur übernommen. Die Slawen und die Urbulgaren haben den Wagen aus ihrer Urheimat gekannt, vor ihrem Ansiedeln auf der Balkanhalbinsel, aber sie haben ihn auf den Weg über Kaukasus und SSSR entlehnt.

Die traditionelle Verfertigung und Anwendung des Wagens hat auch in dem neugegründeten Staat der Slawen und der Bulgarien existiert, wovon die zahlreichen Quellen und Angaben über die bulgarische Geschichte zeugen. Nach ihnen ist festzustellen, dass der Wagen nicht nur in dem friedlichen Leben, sondern auch bei der Schlacht benutzt worden ist. Es war der zweirädrige Wagen üblich.

Nach der Betrachtung des Wagens in dem zweiten bulgarischen Reich, wo die historischen Angaben karger sind, gibt der Autor eine Übersicht der Benennungen des Wagens und seiner Teile, und der Rolle des Wagens in dem Sittensystem des bulgarischen Volkes.

ТРУДОВЕ НА ВЕЛИКОТЪРНОВСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „КИРИЛ И МЕТОДИЙ“
Том IX, кн. 2

Факултет за история

1971—1972

TRAVAUX DE L'UNIVERSITE DE „CIRILE ET METHODE“
DE VELIKO TIRNOVO

Tome IX livre 2

Faculte d'histoire

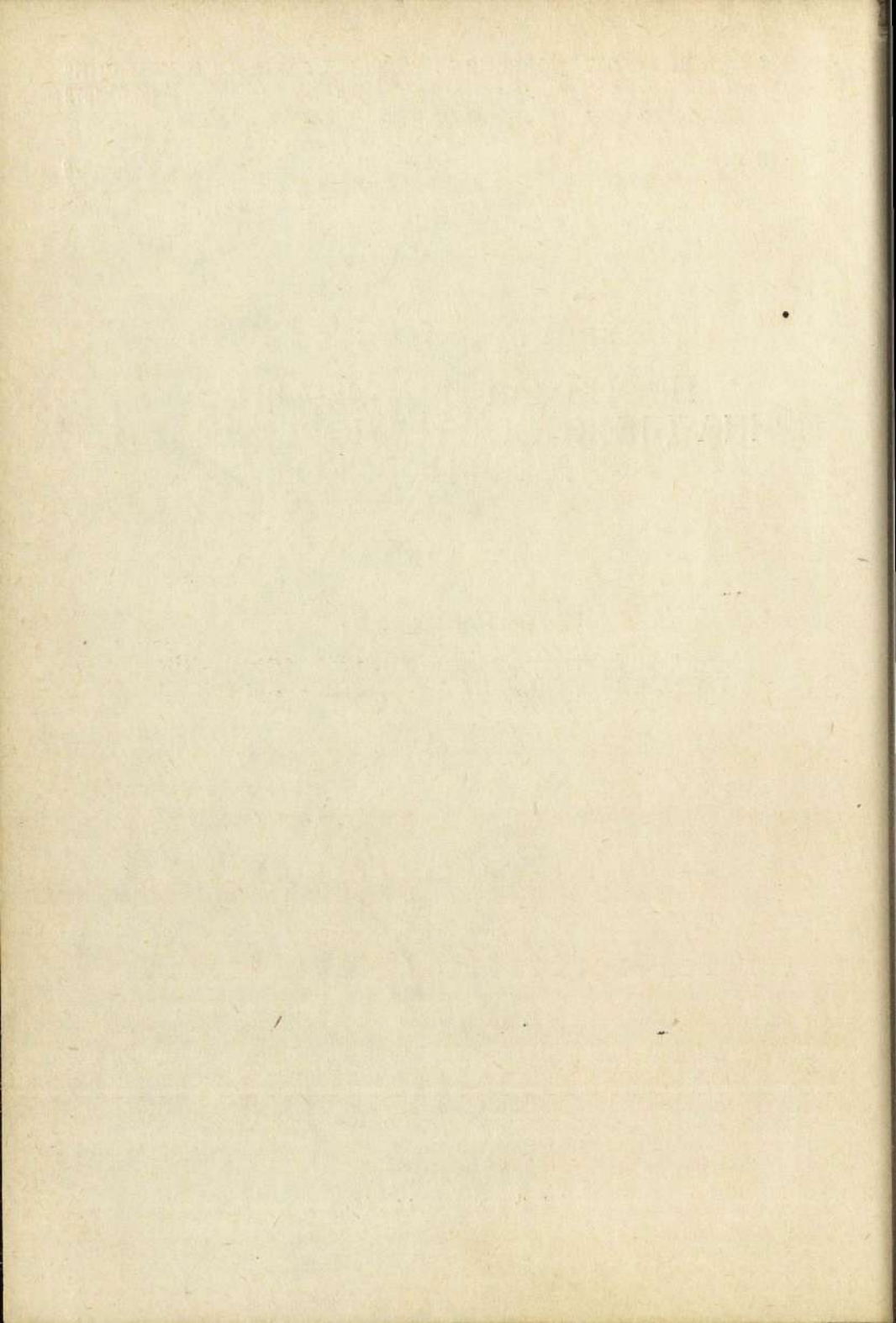
1971—1972

ГЕОРГИ ПЛЕТНЬОВ
ПРОИЗХОД И СОЦИАЛНА
ПРИНАДЛЕЖНОСТ НА ЧОРБАДЖИИТЕ
ОТ ТЪРНОВСКО

GEORGI PLETNOFF

HERKUNFT UND SOZIALE ZUGEHÖRIGKEIT DER
TSCHORBADSCHJI IN TIRNOVOER BEZIRK

СОФИЯ — 1973

Със завладяването на България от османските турци била унищожена българската феодална държава, което от само себе си означавало ликвидирането на нейния държавен апарат. Покоряването на нашите земи от османските завоеватели довело до извършването на дълбоки обществени, икономически и административни промени. На мястото на старата българска административна уредба победителите започнали да изграждат нова, своя, която била синтез на държавните традиции на народите от Близкия Изток. В наложеното административно устройство турците запазили някои институции на поробените от тях народи. Те им позволили да изградят своё местно самоуправление, което да се основава на съществуващото обичайно право. Още повече, че българската община е съществувала през Средновековието и в този момент е започнала да се приспособява към новите условия, установени от завоевателите.¹ Така или иначе българите получили възможност да създадат, макар и ограничено, своё местно самоуправление, което вероятно е било и единствената им привилегия в това отношение, дадена им от турците.

Българските общини по този начин още в първите години е трябвало да разрешават въпроси от локален характер и да бъдат в постоянна услуга на турската власт. Самите турски управители съдействували за тяхното организиране, защото тяхното съществуване не влизало в противоречие с принципите на изградената османска администрация. Тази особеност на турското управление можем да изясним, както твърди и К. Маркс, с неохотното желание на източния деспотизъм да се занимава с дребни проблеми, които поробеното население може да разреши само, и на второ място от стремежа да се освободят централните административни и фискални органи от грижите на местното самоуправление.²

Общинското самоуправление получило още от първите години на турското владичество възможността да прилага в границите на общината българското обичайно право. Наред с това то се явило изпълнител на разпоредбите на висшестоящите турски административни органи. Общинското самоуправление било изградено на принципа на изборността на неговите членове. За тази възможност на поробените народи да избират свои общински ръководители пише К. Маркс: „В по-голямата част от Турция славяните се

¹ Хр. Христов, Към въпроса за класите и класовите отношения в българското общество през Възраждането (произход, социална принадлежност и роля на чорбаджиите), ИИИ, т. 21, С., 1970, стр. 54.

² К. Маркс, Ф. Енгелс, Сочинения, т. X, М., 1933, стр. 722.

намираат под непосредственото владичество на турците, макар че сами избират местни власти³. Възлагайки на българските общини редица административни и фискални функции, турците преследвали и други цели. Като непосредствени изпълнители на турските разпоредби общините е трябвало да поемат върху себе си недоволството на поробеното население от новия тежък ред, установен от завоевателите.

Със запазването на българското самоуправление се създава основата, върху която се изградило и оформило по-късно чорбаджийството като институт и най-вече като категория от българското население, свързана с това управление. Още при завладяването на България една част от българската феодална аристокрация приела мохамеданството, за да запази своите привилегии и положение. Другата част заедно с ръководителите на съществуващите до този момент български общини се поставили в услуга на завоевателите. Срещу получената земя и привилегии те трябвало да се отплатят с вярна служба. В „Описание на феодалното устройство на османската държава през средата на XVIII век от Али чауш от София“ е показано как и при какви условия тези българи са заемали места в общинското самоуправление. „Друг вид (поземлени владения) — пише Али чауш — е това, което се състои от посеvни земи, дадени по граничните зони на някои собственици, князе и примикюри (селски първенци и кметове), които по време на завладяването (на страната им) са приели държавни служби в своите места (вилаети). Те се считат за старейшини на раята на онези села, които поотделно са били дадени на всеки един от тях. Същите подпомагат и услужват при събирането на държавните приходи и при снабдяването с някои припаси (необходими за походите). Те оповестяват и разпространяват всред населението отнасящите се до него фермани (правителствени разпореждания)“⁴.

В първите векове на османското владичество българските общини изпълнявали по-второстепенни функции, защото със завладяването на България почти всички села били раздадени като владения на турските спахии. В тези владения всички основни въпроси се решавали от спахията въз основа на османското законодателство.

Запазването на българското общинско самоуправление и функциите, които то осъществявало, не трябва да се абсолютизира. До епохата на разложението на турския феодализъм през XVIII и XIX в. господстващата турска феодална класа била иззела в свои ръце цялата военно-административна, съдебна и полицейска власт. За българските общини оставало да разрешават въпроси от

³ К. Маркс, Ф. Енгелс, Съчинения, т. IX, С., 1961, стр. 220.

⁴ Д. Благоев, Принос към историята на социализма в България, С., 1952, стр. 39.

⁵ Турски извори за историята на правото в българските земи, т. I, съставил Г. Гълъбов, С., 1961, стр. 220.

чисто български характер, и то на основата на българското обичайно право, както и въпроси от вътрешен религиозен характер. Изключение в това отношение правели общините в селата, където населението е имало специални предназначения. Но и техните легатори и примикюри имали ограничени права при решаването на общинските въпроси.

Управлението на населението както в селата, така и в градовете било изцяло съсредоточено в ръцете на турската феодална върхушка. Ако можем да говорим през този период за някакво самоуправление на българите, трябва да кажем, че то е било изключително ограничено. Българските общини наред с прилагането на обичайното право следели спазването на моралните норми, на бита и народните традиции.

В резултат на турската колонизация и на преминаването на исляма от една част от българите в градовете българското население било принудено да се обособи в отделни махали. В тях въпреки тежките условия, които се създали след покоряването на България, се запазили заможни, богати българи, които поели ръководството на населението. Така търновските „градски първенци“ застанали начело на борбата на населението от областта против изнасянето на мощите на Иван Рилски от града през 1469 година.⁶ Съвсем естествено е, че посочените първенци не са имали друга възможност за запазването на своите богатства и просперитет, ако не търсели сътрудничеството на турските управляващи среди.

До средата на XVIII в. дейността на българските общини продължавала да бъде все още ограничена. В градовете и селата те са действували предимно под формата на църковни общини и са разрешавали въпроси от верски характер. Наред с тях в градовете и развитите занаятчийски селища обичайното право било прилагано успешно и от еснафските организации начело със своя първомайстор.

5) В епохата на разложението на турския феодализъм и на развитието на стоково-паричните отношения все повече нараствала ролята на общинското самоуправление. Общините се превърнали в обединителен център на българското население срещу османските насилия, срещу феодалните размирици, от които най-много страдали българите, и не на последно място срещу злоупотребите на турските управители. Те правели всичко според своите възможности, за да се противопоставят на тези безчинства и да защитят интересите на българина. „Християните — пише френският пътешественик и учен Оливие — образували помежду си сдружения, които се стараят да спрат притесненията на пашите, да издействуват уволнението или наказанието им.“⁷

⁶ В. Киселков, Владислав Граматик и неговата Рилска повест, С., 1947, стр. 63.

⁷ Н. Милев, Известия за състоянието на Турция в края на XVIII в. Сп. БАН, кн. 6. С., 1913, стр. 40.

През втората половина на XVIII в. феодалните размирици и анархията в Турция, корумпираността на османската феодална администрация, както и отслабването на финансовата мощ на империята принудили Високата порта да гласува по-голямо доверие на българските общини. Те получавали все по-широки административни, съдебни и фискални функции. Досегашната практика в селата със специално предназначение убедила турските управители във вярната служба и изпълнителността на легаторите и примикюрите. Близките връзки на тези легатори и примикюрори с ръководителите на еничарската войска довели до взаимствуване на думата чорбаджия. През XVIII в. думата „чорбаджия“ придобила гражданственост и била употребявана в два смисъла: единият означавал богат българин, а другият лице, което стои начело на българските общини.

В редица изследвания са правени опити да се изясни етимологията на думата чорбаджия. Един от първите в това отношение е Иван Богоров. На страниците на в. „Народност“ през 1867 г. той публикувал своята статия „Чорбаджиите“. Богоров счита, че думата е заимствувана от терминологията на еничарската войска. „Думата чорбаджия в турския език има две значения: господин и началник. Негде я употребяват и вместо богат. Тя има своето коренно произхождение от еничарите, защото тии носеха на рамо, както войскарска пряпорец, котлите, в които се готвеше чорбата за всичката им войска.“⁸ Подобно обяснение намираме и у С. С. Бобчев, който счита, че готвачът на еничарите се наричал чорбаджия. „Оттук хората, които дават храна, които посрещат и настаняват турските чиновници, били наричани чорбаджии.“⁹ Хр. Христов също поддържа, че думата чорбаджия е дошла от названията на някои офицерски чинове в еничарската войска¹⁰. Авторите на „Речник на чуждите думи в българския език“ доуточняват „офицерски чин в еничарския корпус, който отговаря на полковник“¹¹.

С течение на времето думата чорбаджия се превърнала в синоним на богат човек. Така в Тетевенско, който българин спечелвал 1000 гроша, известявал за това и се провъзгласявал за чорбаджия.¹² Практиката да се избират в общините богати българи е съществувала за владането на такова съдържание в тази дума. През XVIII и XIX в. с тази дума се обръщали не само към представителите на общинското самоуправление, а към всички, които са заемали тази служба. А те били най-богатите хора на селото или града, първите по имотно състояние, ето защо през XIX век

⁸ В. „Народност“, год. I, бр. 10 от 16. XII. 1867 г.

⁹ С. С. Бобчев, Еленско през времето на турското владичество, Еленски сборник, кн. II, С., 1938, стр. 20.

¹⁰ Виж Хр. Христов, пос. съч., стр. 59.

¹¹ Ал. Милев, И. Братков и В. Николов, Речник на чуждите думи в българския език, С., 1970, стр. 837.

¹² Виж Ив. Хаджийски, Бит и душевност на нашия народ, С., 1966,

представителите на османската власт или каза векила започнали да се обръщат към „първенците“ на селището, което замествало думата чорбаджия. Това обръщение е показателно, че чорбаджиите действително били първенци по своето икономическо състояние, по своето политическо влияние и близките си връзки с турската власт. Това обръщение ни показва, че към чорбаджиите се причислявали и лица, които не били свързани в момента с общинско самоуправление.

С издигането на ролята и авторитета на общинското самоуправление все повече нараствала относителната роля на богатите българи в неговата дейност. Влезли в общинското ръководство, те използвали общинската власт за защита на своите класови интереси. Новите социални промени, които настъпили в българското общество, както и стремежите на забогателите българи да злоупотребяват с общинската власт не отбягнали от погледа на тогавашните писатели и летописци. В „Копривщенския дамаскин“ и в „Рилския превод“ съставителите и преводачите на тези дамаскини отправили упреци към князете и кметовете, които не проявявали прижи към бедните.¹³

Особен интерес за нас представлява Сборник № 340, съставен през XVIII век. Той бил доставен на Народната библиотека в София от С. С. Бобчев, който го намерил в Елена, и се предполага, че е писан в този край. Съставителят е включил редица поучения към съдиите, към бирниците, махаленците и към чорбаджиите. Тези поучения са едно доказателство за настъпилите социални промени сред българите. В „Поучение ко чорбаджиемъ“ съставителят обрисувал чорбаджиите и техните действия. На края той призовал чорбаджиите да бъдат добри с хората, като им напомня за страшния съд. „И добр бадети сасъ сичките хора, сасъ мали и големи иднако да сте. И идин друг да се покорявате и, що сте в градъ или село, да тамите и ридите селски работи. . . Имайте кахър за сичките хора, що са в селото, господнего ради страха. Ами да се събирате вы, що сте парви, наедно и сасъ каква скопось да струвати зговор. И помежду си да имати мир и любов и синца една хората да думати. . . Ами са молям да не и ви марзи, нито да са големейте, защото голям сатъ ще да бадн на болерите и на кметовете.“¹⁴

Както в дамаскините, така и в летописите и останалите документи от втората половина на XVIII в. все по-често започнали да се срещат имената на български кметове и чорбаджии. Богати сведения за съществуването и управлението на чорбаджии през този период намираме в летописа на поп Йовчо от Трявна. През 1688 г. кмет на Трявна бил Йовчо¹⁵. През следващия век в Търнов-

¹³ Виж Д. Петканова-Тотева, Дамаскините в българската литература, С., 1965, стр. 112, 114.

¹⁴ Д. П. Тотева, пос. съч., стр. 199—200.

¹⁵ Виж П. Р. Славейков, Извлечения из летописа на поп Йовчо от Трявна, СбНУ, т. II, С., 1890, стр. 310.

ско думата кмет се среща все по-рядко, заменена е от чорбаджия. На проведения през 1749 г. селски празник се „били събрали много народ на мегданя на збор по обичаю, дето имаше и чардак над водата (на което място сига сахата), дето беше седнал субашата и прочии чорбаджии. . .“¹⁶

Богат източник в това отношение е кондиката на Търновската митрополия. В един протокол от 1. XII. 1772 г. се описва пристигането на поредния гръцки митрополит, който събрал „търновските чорбаджии“ за проверка на църковните ценности.¹⁷ Тази проверка била установена практика, която винаги се извършвала при пристигането на нов митрополит. На 18. XII. 1817 г. в Търново пристигнал митрополит Йоанакий. „В катедралния си град той е приел сърдечно християните, събрал се с първенците и чорбаджиите горе в къщата на х. Йованчо и направил преглед на вещите, подарени от митрополит Калиник.“¹⁸ Понеже новият митрополит си носил нови църковни одежди, старите оставил на съхранение у чорбаджи Пенчо.

Докато в селата чорбаджиите са осъществявали почти изцяло общинското самоуправление, по-друго е било положението в Търново през втората половина на XVIII и първите десетилетия на XIX век. В града имало представител на Цариградската патриаршия в лицето на гръцкия митрополит, упълномощен да защитава интересите на българското население пред турските власти. Той назначавал свещеници и учители, той се грижел за църковните въпроси, като освен църковна власт притежавал и известни съдебно-административни права. Цялата негова дейност обаче протичала в тясно сътрудничество с местните чорбаджии. В тяхно присъствие се правели завещания, сключвали се договори между отделни лица, извършвали се крупни покупко-продажби и други операции.¹⁹

В дейността на Търновската община, която била ръководена от гръцкия митрополит, участвували по-първите граждани, така наречените първенци или чорбаджии. Махалите били ръководени от избраните мухтари, които били подчинени на общината и отговаряли пред нея. За разлика от други райони, където ръководителите на общинското управление били наричани кметове, князе, коджабашии, мухтари и т. н., в Търновско най-употребяваното име било чорбаджия. То било прилагано не само към тези, които в дадения момент били на власт в общината, но въобще към всички богати българи, участвували или не в общинското самоуправление.

Произходът на чорбаджиите, както пише Хр. Христов, е тясно „свързан със запазването на ограничените права на общинско-

¹⁶ Пак там, стр. 112.

¹⁷ Виж П. Чилев, Старата кондика на Търновската митрополия, Сп. БАН, кн. III, С., 1912, стр. 120.

¹⁸ Ив. Снегаров, Старият търновски църковен кодекс, ГСУ, БФ, т. XI, 1933—1934, С., 1934, стр. 16.

¹⁹ Виж, Пак там, стр. 18.

то самоуправление на българите⁴⁰. Определено трябва да посочим че чорбаджиството като социална прослойка в българското общество се е оформило в периода на разложението на турския феодализъм. Това оформяне е станало едновременно с развитието на новите стоково-парични отношения. Станало е в период, когато се е породила и започнала своето развитие българската буржоазия. Тя насочила своето внимание към запазеното, макар и ограничено, българско самоуправление, за да го използва за гарантиране и увеличаване на своите богатства. Чрез общинската власт за сметка на своите сънародници чорбаджиите използвали привилегиите, дадени им от турците като представители на българския народ в разклонената османска административна система, за да се издигнат в стопанско отношение. По този начин едната линия за оформяне на чорбаджиството като прослойка на българското възрожденско общество е запазването на българските общини по време на османското владичество и най-вече разширяването на техните функции в епохата на разложението на турския феодализъм и развитието на новите стоково-парични отношения.

2. СОЦИАЛНА ПРИНАДЛЕЖНОСТ

Определянето на социалната принадлежност на чорбаджиството в Гърновско представлява един твърде сложен за разрешаване проблем. Сложността идва от многообразните пътища, по които чорбаджиите се издигнали над останалите българи по своето богатство и привилегировано положение, от техните противоречиви позиции към проблемите на националната революция, от ожесточените класови противоречия сред българския народ, една от формите на които е била борбата за общинската власт, и т. н. Изясняването произхода на чорбаджиството и оформянето му като отделна социална прослойка единствено като резултат от запазеното общинско самоуправление на българите по време на османското владичество би означавало да пристъпим чисто механически към разглеждането на този въпрос. Ние не можем да ги откъснем от епохата, през която чорбаджиите се оформили, от онези дълбоки обществено-икономически промени в Турската империя. Тези нови промени представляват другата основа за оформянето на чорбаджиството.

Чорбаджиите са преди всичко продукт на разложението на турския феодализъм и развитието на стоково-паричните отношения, продукт на настъпилото класово разслоение на българския народ в резултат от развитието на новите капиталистически отношения в недрата на турския феодализъм. Разглеждането на чорбаджиството в този аспект би ни позволило по-правилно да определим неговата класова принадлежност.

В резултат на разложението на турската военно-ленна систе-

⁴⁰ Хр. Христов, пос. съч., стр. 63.

ма в българските земи през втората половина на XVIII в. все повече и по-широко се развивало просто стоково производство.²¹ В градовете и селата бързо нараствала стопанската роля на българското население. От неговите среди се излъчвали първите носители на новите стоково-парични отношения. Поставени били основите на формирането на българската буржоазия. В потвърждение на тези мисли е и становището на Ф. Енгелс че „славянската и гръцката буржоазия във всички градове и търговски пунктове е истинската опора на всяка цивилизация, която действително прониква в страната. Тази част от населението става все по-богата и по-влиятелна, а турците биват кзтиквани на заден план“²².

Новите отношения прониквали в селското стопанство и в промишлеността. Една от важните промени, настъпили в този период в селското стопанство, било засилването на връзките му с пазара, което не можело да не даде отражение върху положението на селячеството. Засилила се тенденцията на класово разслоение поради постоянно увеличаващата се експлоатация. Интересът към земята и към селскостопанското производство се увеличил, което водело към намаляване на броя на послужебните владения и развитието на чифликчийството. При разглеждането на селското стопанство през този период за нас ще бъдат важни не толкова количествените показатели, колкото характерът на натрупващите се нови производствени отношения, тяхната тенденция. Ония отношения, които имат бъдеще, защото в този момент те не могли да бъдат отчетливо изразени.²³

Проникването на новите капиталистически отношения в селото довело до засилване процеса на поляризацията на класовите сили. Заедно с пролетаризиращите се селяни се формирал тънък слой селска буржоазия. По пътя на лихварството, търговията или на закупуването земята успяла да придобие голяма икономическа сила за разлика от останалите селяни. От нейните редове се издигали представители, които поемали общинското самоуправление. Разбира се, създаването и оформянето на селската буржоазия е ставало много по-бавно и трудно, отколкото на градската, защото на село влиянието на старите феодални отношения се чувствувало по-осезателно и е оказвало по-големи пречки за развитието на новите отношения. Това положение е предполагало, че селячеството се е намирало под двоен гнет. То било експлоатирано, от една страна, от турските феодали и турската феодална държава, а, от друга страна, от зараждащата се буржоазия.

Засилването на стоковия характер на селскостопанското про-

²¹ Виж Е. И. Индова, А. А. Преображенский и Ю. Л. Тихонова, Проблема классового расслоения крестьянства в период феодализма в свете трудов В. И. Ленина о развитии капитализма в России, Ежегодник по аграрной истории восточной Европы, Рига, 1963, стр. 13.

²² К. Маркс, Ф. Енгелс, Съч., т. IX, С., 1961, стр. 27.

²³ Виж Е. И. Индова, А. А. Преображенский и Ю. Л. Тихонова, пос. съч., стр. 23.

изводство водело до оформяне на търговска прослойка. Оживените връзки между града и селото и позволявали чрез посредническа търговия да трупа значителни капитали. Това важало особено за селата в Търновско, където планинският или полупланинският характер и откъснатостта от градските центрове създавали благоприятна обстановка за тази търговия. Тези търговски връзки, както и стремежът да се изградят чифлишки стопанства са задълбочавали класовото разслоение сред българското селячество.

При разглеждането на класовото разслоение на селячеството е необходимо да имаме пред вид, че това означавало формирането на „две класови групи, слоеве на бъдещото капиталистическо общество, предпролетариат и зараждащата се буржоазия“²⁴. Тази постановка на съветските историци в светлината на Лениновото учение с пълна сила можем да отнесем и за нашата страна. Необходимо е да подчертаем, че този процес е започнал в определен исторически момент, а именно през втората половина на XVIII и през XIX в., времето на генезис на капитализма в нашите земи. Тези процеси се намирали в „зависимост от комплекс изменения в социално-икономическия строй на страната (укрепване на стоково-паричното стопанство, формиране на пазара на базата на ръста на общественото разделение на труда, разпространение на търговско-промишлената дейност и лихварски операции, натрупване на крупен търговски капитал, започващ да се прелива в производството, възникване на манифактурата, формиране пазара на работната сила и т. н.)“²⁵

За разкриването на класовото разслоение на селячеството в Търновско съществуват твърде малко документи. Но те са достатъчни, за да обрисуват социалния състав на населението в търновските села. Така от изследвания на Стр. Димитров регистър на данъка джизие, отнасящ се към края на XVII и началото на XVIII в., виждаме, че към висшата категория в изброените 55 села от Търновско са записани 306 души, но болшинството от тях са посочени за селища от градски и полуградски тип или селища с търговско-промишлен характер. В селищата от този тип са живеели 282 души богати данъкоплатци, останалите 24 души от тази категория живеели в 13 села, докато в останалите 33 села не са регистрирани никакви богати българи.²⁶ Към сведенията на турските документи се налага да се отнасяме с по-голяма критичност на първо място поради лошото състояние на турската статистика, и на второ, поради преднамереността във вписванията, с цел да се съберат по-големи суми от податното население.

Наред с наличието на българи от висшата категория в реги-

²⁴ Пак там, стр. 12.

²⁵ Виж пак там, стр. 13.

²⁶ Виж Стр. Димитров и Р. Стойков, Социалната диференциация сред селячеството в Търновско към края на XVII и началото на XVIII в. ИИИ, т. 14—15, стр. 188.

стъра на джизие то са отбелязани 11 310 аргати, но за селата от полските райони те са само 544 души. Останалото число аргати са посочени за планинските и търговско-промишлени селища. При проверката турският чиновник е вписвал в категорията на аргатите всички калфи и чираци от посочените селища.

Интересни са данните за селата от полския район на Търновско, където не е отбелязан нито един представител от висшата категория, а в селата са съществували аргати. Така в с. Бяла черква имало 8 души от средната категория и 14 аргати, в с. Крушето 1 от средната и 31 аргати и т. н.²⁷ Вероятно тези аргати са намирали работа в земите на средните селяни, но най-вече в турските чифлици, които не са били регистрирани, тъй като не плащали данък джизие. През следващите десетилетия този процес на класово разслоение на селяните се задълбочил още повече.

През посочения период и особено през последните години на османското владичество самостоятелното развитие на търговско-лихварския капитал било нарушено. Оформянето на пазара, развитието на търговията между прада и селото, подеът в занаятите спомогнали този капитал да излезе от сферата на дребната търговия и да се насочи към производството.²⁸ Естествено, феодалното производство не можело изведнъж да изчезне и да се появи новото капиталистическо стопанство. През втората половина на XIX в. богатите и заможни селяни използвали нарастващото обезземляване на бедното селячество, за да му дадат земя под аренда или да го наемат в своите чифлици като ратаи. Съвсем правилно Стр. Димитров посочва, че в чифлиците е премахната извъникономическата принуда и е заменена от икономическата принуда.²⁹ В чифлишкото стопанство феодалната експлоатация все повече отстъпвала място на капиталистическата или на полукапиталистическата. Към това чифликчията бил тласкан от необходимостта да получи повече продукция, необходими му за пазара.

Наред с тези промени се забелязвал и един друг процес, насочване на богатите българи, носители на търговско-лихварски капитал, към закупуване на земи и създаване на чифлици. Тези българи били предимно т. нар. чорбаджии. За този стремеж ни съобщава „Цариградски вестник“: „В началото всите господари бяха мюсюлмани. Но после — не зная по какви обстоятелства — те продадоха някои от чифлиците си на християни и на кудовласи. Тая е причената, за която сега между господарите има и християни. От следните тия само четирима или петима са силни. Те са членове на мезлиша и следователно подписват всите мазбати.“³⁰ Съществуват основания за предположението, че интересът на чорбаджиите и ос-

²⁷ Виж пак там, стр. 188.

²⁸ Виж В. И. Ленин, Съч., т. III, С., 1951, стр. 172.

²⁹ Виж Стр. Димитров, Чифлишкото стопанство през 50—70 години на XIX в., Ипр., год. XI, 1955, кн. 2, стр. 24.

³⁰ В. „Цариградски вестник“, год. IX, бр. 436 от 20. VI. 1959 г.

таналите българи се засилил едва след 1858 г., когато в Турция окончателно е приключила аграрната реформа чрез издадения закон за земята.

В създадените чифлишки стопанства се преплитали феодалните и капиталистическите производствени отношения, които били свойствени на преходната епоха. По този начин чорбаджиите, притежатели на чифлици, ако не били истинска, типична за капитализма селска буржоазия, то били потенциална селска буржоазия, ръководители на едно стопанство, в което аграрните отношения показвали тенденция на капиталистическо развитие. В тези стопанства бил използван трудът на бедните и малоимотните селяни, защото заможните селяни не биха могли да съществуват без милионната армия на готовите за техните услуги ратаи и надничари³¹. Пречките за окончателната победа на развиващите се нови производствени отношения идвали предимно от господството на турския феодализъм, от липсата на сигурност и правен ред, важни условия, които осигурявали буржоазното развитие.

Въпреки посочените пречки „развитието на търговските отношения — подчертава Д. Благоев — води към парична размяна, а тя от своя страна влияе за изменението на натуралното земеделско стопанство в парично. По такъв начин спахилъците от натурални стопанства все повече се превръщаха в парични. Това развитие поведе към заместване на спахилъците с чифликчийство, с едро земевладение и парично стопанство, т. е. земеделие за произвеждане на земеделски стоки, за търговия.“³² Стоковият характер на чифлиците е бил от съществено значение за развитието на стопанството по капиталистически път. Защото „стокото обръщение е изходен пункт на капитала. Историческите предпоставки за неговото възникване са стокото производство и развитото стокото обръщение, търговията“³³.

Новите стокото-парични отношения проникнали по-бързо в градското стопанство. Особено значителен подем в занаятите и търговията се забелязал след 30-те години на XIX век. В българските градове, по думите на Д. Благоев, започнала „градската, буржоазната мирна революция. Разцъфтяването на градовете, на индустрията и търговията в тях бърже издигна търговско-индустриалната класа.“³⁴ Развитието на занаятите позволило на села като Беброво, Трявна, Елена да се превърнат наред с Търново и Габрово в крупни центрове на занаятчийското производство. В тези селища, с изключение отчасти на Търново, занаятите били изцяло съсредоточени в ръцете на българите. Но и в Търново се забелязала

³¹ В. И. Ленин, Съч., т. XV, С., 1951, стр. 110.

³² Д. Благоев, пос. съч., стр. 43—44.

³³ К. Маркс, Капиталът, т. I, С., 1949, стр. 153.

³⁴ Д. Благоев, пос. съч., стр. 47.

тенденцията на постепенно изтласкване на турците от повечето занаяти.

За размаха на занаятчийското производство е достатъчно да използваме спомените на К. Тулешков, който твърди, че до 1806 г. в Търново е имало 1000 стана, на които се изработвали различни платна.³⁵ Според изследването на съветския историк Ф. Ш. Шабанов в 1806 г. тъкачните станове в Търново били около 2000³⁶. За икономическия разцвет на селищата от Търновско са показателни постоянните искания, които Високата порта е отправяла до търновските управители да се доставят от района гън, торби от табачка вълна, шаяк и др.³⁷

С развитието на занаятите и с все по-нарастващото търсене на тяхното производство започнал процес на класово разслоение сред занаятчиите. Над останалата маса от производители започнали да се издигат първомайсторите, които натрупвали все повече капитали, което им откривало възможност да разширяват своите работилници, да увеличават броя на калфите и чираците, да засилват експлоатацията им. Натрупаните капитали те влагали за по-нататъшното разширяване на производството.

Натрупването на парични богатства се извършвало и по линията на развиващата се търговия, която при нарастващото производство за широкия пазар играела все по-голяма роля. Поради тежките условия и несигурност, съществуващи в Турската империя, съвсем малка част от образувания търговски капитал намирал приложение в производството. „Неговото съществуване и развитие — пише К. Маркс — до известна степен само е историческо условие за развитието на капиталистическия начин на производство, първо, като предварително условие за концентрацията на паричното имущество и, второ, защото капиталистическият начин на производство предполага производство за търговията, пласмент на едро и не на отделни купувачи, а следователно вече предполага един търговец, който купува не за задоволяване на своите лични потребности, но в своя акт на покупка концентрира актовете на покупка на много лица.“³⁸ По-нататък К. Маркс посочва, че търговският капитал „функционира вече само като агент на производителния капитал“³⁹.

За посредническата роля на търговско-лихварския капитал и за неговото неприлагане в сферата на производството от огромно значение са били тежките и неблагоприятни условия, съществуващи в Турция. Липсата на сигурност и гаранции от страна на властта, смазването на стопанската инициатива на българите карали

³⁵ Виж НБКМ, БИА, ф. 4, а. е. 5, л. 3.

³⁶ Виж Ф. Ш. Шабанов, Государственный строй и правовая система Турции период таунизмата, Баку, 1967, стр. 20.

³⁷ Документи за българската история, т. III, С., 1940, стр. 141.

³⁸ К. Маркс, Капиталът, т. II, стр. 344—345.

³⁹ Пак там, стр. 345.

носителите на този капитал да предпочитат да го влагат в чужди банки, да емигрират или да потърсят сферата на лихварството, отколкото да го вложат и развият дадено производство. При тези условия не е никак чудно, че някои носители на този капитал търсели закрилата на турската власт, угодничели на местните управители, за да си осигурят по-голяма свобода на действие. Този път си избрал търновският чорбаджия, търговец и лихвар Д. х. Ничов. За да гарантира своето предприятие в кундурджийското производство и търговията си с Австрия, той се оказал едно от най-верните оръдия на турската власт в общинското самоуправление на Търново.⁴⁰

През XIX в. капиталистическият начин на производство независимо от големите трудности и препятствия си пробивал път в различните сфери на стопанството. Все повече българи били въвличани в системата на капиталистическите производствени отношения. Положени били основите на процеса на първоначално натрупване на капитали в нашите земи. Паричното богатство на търговци, лихваря, първомайстори и забогатели занаятчии представлявало един акумулиран капитал, който намирал все по-голямо приложение в производството. Това развитие довело до формирането на българската буржоазия, до още по-голямо поляризиране на класовите сили в българските градове и села.

В епохата на тези икономически и социални промени се оформило българското чорбаджийство. То се явило като продукт на измененията, които настъпили в Турция през XVIII и XIX в. в резултат на разложението на турския феодализъм и развитието на новите капиталистически производствени отношения. При разглеждането на тяхната социална принадлежност съществуват два пътя: единият — като носители на старите феодални производствени отношения, и другият — като представители на зараждащото се, на новите капиталистически производствени отношения. При изясняването на този въпрос се налага да разкрием тяхното отношение към общественото производство и начина на разпределение на материалните блага, на обществения продукт.

Както в цялата страна, така и в Търновско, чорбаджийството възникнало и се оформило като посреднически институт между българското население и турската администрация, но това не ни позволява да откъснем чорбаджиите от мястото, което заемат в общественото производство. Чрез злоупотреби и използване на общественото си положение в града или селото те успели да се издигнат над останалото българско население. Не бива да се изпуска и фактът, че за чорбаджии били издигани предимно богати българи. Възмогнали се икономически и настанили се в българските общини, те се стремели да спечелят благоволение на турските управители, което им гарантирало тяхната закрила и им предоста-

⁴⁰ Виж К. Косев, За капиталистическото развитие на българските земи през 60-те и 70-те години на XIX в. С., 1968, стр. 59.

вяло редица облаги за по-нататъшното им преуспяване. Между чорбаджиите и представителите на турската власт бил изграден здрав съюз за ограбване на населението. Подкупът на турските чиновници и взаимната толерантност били ония фактори, които са крепели този съюз.

От своя страна, за да запазят своето място в общинското самоуправление, чорбаджиите били готови на всякакви жертви спрямо своите покровители, проявявали изключителна сервилност към представителите на властта и били най-стриктните изпълнители на турските разпоредби, без да се съобразяват със състоянието на своите съотечественици. В този смисъл ние можем да разглеждаме чорбаджите като изстраък, плод на разлагачата се турска административна уредба.⁴¹ За техните методи на забогатяване и близки връзки с турците П. Р. Славейков писал: „Те, чорбаджиите, които с по-голямото си богатство са могли да се въздигнат над победното селско или градско съловие, употребляваха хиляди и най-престъпни средства за уголемяването на своите богатства и сила, и власт.“⁴²

За да стане един българин чорбаджия, било необходимо да бъде състоятелен, богат човек и същевременно да бъде близък на турските управители. Много редки са случаите в Търновско, когато за чорбаджии били издигани хора от средата на народните маси. Това ставало в моменти, когато чашата на народното търпение преливала от золумите на даден чорбаджия. Чрез такова масово надигане еленското колибарско население прогонило местния чорбаджия и предател х. Йордан Кисъв.⁴³

По-късно турското правителство чрез съответните разпоредби от 1864 и 1868 г. уточнило кой може от българите да бъде чорбаджия и как да стане неговото избиране. В тези разпоредби били посочени всички условия, на които е трябвало да отговарят избирателите и избираемите при провеждането на изборите за общинско самоуправление.⁴⁴ Въведеният имотен ценз затворил окончателно вратите на общинското управление за представителите на народните маси от града и селото.

За изясняването на въпроса за социалната принадлежност на чорбаджиите от Търновско от съществено значение е разглеждането на проблемата по какъв начин те са натрупали своите богатства и какво приложение намират техните капитали в общественото производство.

Един от най-ранните и по време и разпространен начин за забогатяване в Търновско е било лихварството. За развитието и широкото му разпространение в Турция съществували благоприятни

⁴¹ Виж М. Димитров, Около идеологията на Хр. Ботев, Сборник по случай 100 г. от рождението на Хр. Ботев, С., 1949, стр. 144.

⁴² П. Р. Славейков, Избр. произведения, т. II, С., 1956, стр. 197.

⁴³ Виж Ю. Ненов, Автобиография, Сб. НУ, С., 1896, стр. 366.

⁴⁴ Виж НБКМ, БИА, II А 3403 и II А 3389.

условия. На първо място липсата на държавни кредитни учреждения, които да подпомагат нуждаещите се от парични средства. При наличието на кредитен глад в лихварски операции се включвали не само представители на чорбаджиството, но и търговци, и богати занаятчии. Развитието на стоково-паричните отношения тласкало бедните селски и градски маси в ръцете на лихварите. Като гаранция за взетия заем почти при всичките случаи заемоискателите залагали своите ниви, покъщнини и домове.

Без изключение почти всичките чорбаджии в Търновско се занимавали с лихварство. В запазения тефтер на тревненския чорбаджия, търговец и лихвар Н. Чушков намираме многобройни сведения за неговите лихварски операции. Един от най-ранните „стъкмителни записи“ е бил от 1839 г.; с него селянинът Петко Тихолов от с. Скорците взел от чорбаджията заем от 42 гроша при лихва на месец на грош по пара.⁴⁵ Лихвата, която се налагала, в повечето от случаите зависела от размера на заема или от лицето, което го е получавало. През 1852 г. Н. Чушков взел за 72 гроша заем лихва по два гроша на месец, а през 1860 г. за заем от 4622 гроша взел за 151 дни по 60 пари на 100 гроша на ден.⁴⁶ Вероятно при отсъствието си от село Н. Чушков възлагал на своята съпруга да раздава заеми на селяните. На 29 август 1865 г. тя дала със запис на Н. Рачов 354 гроша за три месеца.⁴⁷

Към лихварите селяните били принуждавани да се обръщат най-често за изплащане на своите данъци. Ненавременното им изплащане водело до увеличаване на техния дълг, с което те трудно могли да се измъкнат от лапите на лихварите. Това водело до понататъшното им разоряване. По спомен на К. Тулешков младеж-градинар взел от чорбаджията на с. Церова кория 3 000 гроша при лихва пара на ден на грош, щом заминал за Румъния, изпратил 2 000 гроша да върнат част от взетия заем. Чорбаджията поискал 6 000 гроша и хвърлил с помощта на своя съдружник, търновския чорбаджия Стефан Карагъзов, в затвора роднините на градинаря.⁴⁸

Най-често срещаната гаранция за взетите от лихваря пари били нивите на селяните. Така била принудена да постъпи Тодорка Дончовица, която взела от чорбаджията Н. Чушков през 1868 г. заем от 450 гроша със задължението да ги изплати до Димитровден. Като гаранция тя заложила бахчата си от I дюном. В записата тя упълномощила чорбаджията да продаде бахчата ѝ и си вземе парите, ако тя не устои на договора и не върне парите в определения срок.⁴⁹

Към услугите на лихварите прибъгвали и по-бедните селски

⁴⁵ Виж ОДА, В. Търново, ф. 65, оп. 1, а. е. 106, л. 1.

⁴⁶ Виж пак там, л. 8 и л. 20.

⁴⁷ Виж ОДА, Габрово, 746к, оп. 1, а. е. 1, л. 24.

⁴⁸ Виж Из записките на К. Тулешков, Общ. Вестник, В. Търново, год. XV, бр. 16 от 6. VIII. 1938 г.

⁴⁹ Виж ОДА, В. Търново, ф. 65, оп. 1, а. е. 105, л. 29.

общини. Това обикновено ставало, когато селската община имала да посреща някакви задължения, а и реколтата била слаба. В един запис селяните от с. Поликраище, начело с чорбаджията Христо подписали на видния търновски търговец и чорбаджия Георги Кабакчиоглу своето задължение: „Ние подписани са обещаваме да даваме 180, на сто и осемдесет крини мисир парите, които поехме по 15 гроша крината и ще му броим парите на Господина Юрги Кабакчиоглу търновец определената ваада от днес след две недели и за оверение даваме настоящото и са подписваме.“⁵⁹

Към чорбаджиите-лихвари се обръщали и нуждаещите се от кредит търговци и занаятчии. „Ролята на чорбаджията като финансист на дребните съществувания е било общо взето благотворно, защото нямало друга заемотавческа каса, към която могъл да прибегне в случай на нужда селянинът, който искал да си изплати данъците, търговецът, търсещ кредит за стока, и занаятчията, желаещ да разшири производството си.“⁶¹ Търговците прибегвали най-често до услугите на чорбаджиите-лихвари, когато се намирали далеч от своите кантори и магазини. Така постъпил племенникът на Н. Чушков, който бил изпратен да закупи стоки от Шуменско от името на своя чичо. В едно писмо той известил Н. Чушков, че е взел от търновеца Д. Кисимов в Шумен 1350 гроша като полицата да се изплати в Търново. С писмото той приканил чичо си да побърза да изплати дълга, защото лихвата е 5%.⁶²

С лихварска дейност се занимавал и търновският чорбаджия и търговец Лука х. Параскева, който отпуснал през 1864 г. заем на разорения каза векил Георги П. Симеонов.⁶³ Последният от преуспяващ и богат търговец и чорбаджия приключил своята каза векилска служба в крайна бедност, като разчитал единствено на пенсията, отпусната му от турското правителство за дългогодишната му вярна служба.

В много случаи лихварската дейност на някои чорбаджии се съчетавала с преследването на определени търговски цели. В такава светлина могат да се разглеждат лихварските операции на търновския чорбаджия х. Славчо х. Паскалев. Във връзка със своята търговия с Австрия х. Славчо раздавал на севлиевските табаци пари с 18—20% годишна лихва.⁶⁴ Финансово обвързани, севлиевските майстори се задължавали да продават своята готова продукция на своя кредитор. По същият начин х. Славчо финансирал едрите дряновски соватчии и местни чорбаджии х. Станьо х. Цончев, Цачо Недков и др.⁶⁵ Тези лихварски операции му осигурили

⁵⁹ Виж ОДА, В. Търново, ф. 65, оп. 1, а. е. 110, л. 3.

⁶¹ Хр. Гандев, За стопанската роля на българските чорбаджии, Професионална мисъл, год. 1, кн. IV, 1940, стр. 30.

⁶² Виж ОДА, В. Търново, ф. 65, оп. 1, а. е. 297.

⁶³ Виж пак там, ф. 65, оп. 1, а. е. 104.

⁶⁴ Виж В. Паскалева, Из стопанското минало на Севлиево през Възраждането, Сб. Севлиево и Севлиевиет край, кн. I, С., 1967, стр. 21.

⁶⁵ Виж К. Косев, пос. съч., стр. 100.

възможността да увеличи значително своите капитали, да намира постоянно суровини, които да изнася в чужбина, и да се издигне като крупна стопанска фигура в Търновско.

Във финансирането на казанджийския занаят участвувал и друг виден търновски търговец и чорбаджия Димитър х. Ничов, известен още като х. Димитър Мишон. През 1861—1862 г. П. Р. Славейков бил съден от х. Димитър да заплати 25 000 гроша по поръчителството, което дал за своите братя, които работели бащиния му занаят.⁵⁶ Подобни лихварски операции позволявали на тези чорбаджии да подчиняват в повечето случаи даден занаят, който минавал под тяхно ръководство и финансиране. Високите лихви водели, от друга страна, до разоряване на занаятчиите, които прибегвали до тяхната помощ.

Чорбаджиите-лихвари използвали най-рационално липсата на кредитни учреждения, за да извличат посредством налагането на високи лихви на отпусканите заеми. Еленските чорбаджии отпускали заеми обикновено при 15% лихва. Такъв бил отпуснат на учителя Робовски от 5 лири за четири месеца.⁵⁷ С основание можем да отхвърлим твърдението, че еленските чорбаджии отпускали заеми при безбожни лихви, защото 15% лихва ние срещаме в редица други документи. От един баланс на училищния капитал, направен на 1. I. 1869 г., е отчетено колко пари са раздадени и при каква лихва, във всичките случаи тя не е превишавала 15%. Същевременно в този баланс срещаме един интересен факт, че от училищните пари са били раздавани заеми на някои лица без лихва, вероятно това са били сиромаси, както и на обществени институти, в случая църквата „Рождество Пресвета Богородица“.⁵⁸ Допустимо е също така, тези заеми да са били вземани от чорбаджиите.

При определянето на лихвата чорбаджиите разполагали с неограничена свобода. С пълно право Ц. Гинчев, счита че лясковските чорбаджии и лихвари били язвата на местното градинарство. Според него те давали на „бедните пари с безбожна лихва по 18% и даже по 20 и повече и като намерят слабо то място на нещастния, земат му мюлка и му продават къщата“⁵⁹.

Положението на селячеството и дребните занаятчици, които имали нужда от кредитите, можело да се подобри, като се спасят от лихварите единствено чрез заеми от еснафските или от църковните каси. Но от тях те трудно можели да вземат заеми, защото поради ниската лихва към тези каси прибегвали първомайсторите или чорбаджиите още повече, че те определяли на кого да се отпусне заем, което личи от предадения в табашката каса в Търно-

⁵⁶ Виж Х. Н. Даскалов, Спомени за учителската, книжовна и обществена дейтелност на П. Р. Славейков в Трявна, Уч. преглед, год. V, 1901, стр. 463.

⁵⁷ Виж ОДА, В. Търново, ф. 54, оп. 1, а. е. 127.

⁵⁸ Музея в гр. Елена, Архив на х. Тодор (необработен).

⁵⁹ Д. Минев, Ц. Гинчев за лясковските чорбаджии, Ипр. год. XIX, кн. 1, стр. 94.

во на темисюк за взетите 800 гроша с лихва от 4%.⁶⁰ Църковните каси също предпочитали да не задържат събраните пари и ги раздавали при ниски лихви, но както подчертахме, от тях се възползували предимно чорбаджиите, които се нуждаели от кредит. Когато през 1815 г. старият черковен епитроп в Трявна чорбаджи Тахо предал на Гено Бояджиев църковния хесап на църквата „Св. Арахангел“, от запазените темесюци проличава, че заемонските били предимно тревненски чорбаджии.⁶¹

Разоряването на селяните и занаятчиите под въздействието на лихварския капитал водело към лишаване на османската власт, на империята от сигурни данъкоплатци. Това принудило дунавския валия Митхад паша да пристъпи към създаването на земеделски каси. Високата порта одобрила неговия проект, според който средствата от тези каси трябвало да се съберат от българските и турски селяни.⁶² Интерес за нас представлява отношението на българските чорбаджии към създаването и дейността на тези каси. „Митхад паша при създаването на земеделските каси — пише руският консул в Русе Мошин — се нуждаел от съдействието на чорбаджиите, тези християнски представители на угнетената рая в турския съд и пред властта. Но тук Митхад паша срещнал противодействие, защото чорбаджиите със създаването на касите губели най-доброто приложение на своите капитали. Чорбаджиите много откровено отговорили, че те живеят от процентите на своите капитали, които с откриването на касите не ще им носят повече от 12% в годината, тъй като селяните естествено ще се обръщат към земеделските каси. Но когато пашата, не гледайки на това, че той щадил чорбаджиите — тези главни турски полицаи, намерил все пак възможност да открие касите, то чорбаджиите, за да парализират тяхното действие, сами започнали да вземат от банките пари по 12%, давайки ги след това на селяните по 18 и 20% в годината.“⁶³

Въпреки наличието на земеделски каси чорбаджиите и останалите лихвари продължавали да имат монополно право в селата, където могли без конкуренция да предлагат своите лихварски услуги. Силно развито било зеленичарството, когато селяните поради ежедневните нужди били принуждавани да се обръщат към лихварите и търговците, за да вземат необходимите им средства до идването на времето, когато ще приберат новата реколта.

От посочените факти се вижда, че в по-голямата си част чорбаджиите в Търновско са носители на лихварски капитал, натрупан чрез безмилостно ограбване на населението. За този капитал е характерно, както пише К. Маркс, че той „обладава начина на експлоатация, характерен за капитала, без характерния за него на-

⁶⁰ Виж ОДА, В. Търново, ф. 65, оп. 1, а. е. 111, л. 9.

⁶¹ Виж ОДА, Габрово, ф. 455, оп. 1а, а. е. 291, л. 8—9.

⁶² Виж Документи за българската история, т. IV, С., 1942, стр. 47.

⁶³ А. Н. Мошин, Придунайская Болгария, Славянский сборник, т. II, Спб., 1877, стр. 371—372.

чин на производство⁶⁴. А дали този капитал ще намери приложение в производството на нова, капиталистическа основа, зависи изцяло от степента на историческото развитие, от условията, които съществуват в България през епохата на Възраждането. Защото, както пише преди това К. Маркс: „Превръщането на образувания чрез лихварство и търговия капитал в индустриален било спъвано от феодалния строй в селата и от цеховия строй в градовете“⁶⁵. Въпреки че в България през втората половина на XIX в. цеховата организация не е играела такава роля.

Господството на турския феодален строй и липсата на правов ред е ограничавало приложението на лихварския капитал в развитието на новия капиталистически начин на производство. Но в този случай е необходимо да имаме пред вид една ленинска постановка, че „лихварският и търговският капитал е необходим момент в развитието на капитализма, необходимо колело в механизма на слабо развитото капиталистическо общество“⁶⁶.

Само от тези позиции ще можем да си обясним стремежа на чорбаджиите — носители на лихварския капитал, да спечелят благоволението и закрилата на османската власт. Под нейната протекция те биха намерили условия за най-доброто приложение на този капитал в манифактурното и промишленото производство. По друг начин не бихме могли да обясним поведението на търновските чорбаджии, лихвари и търговци Ст. Карагъзов, х. Славчо х. Паскалев, Д. х. Ничов и др. В своята разностранна стопанска дейност Стефан Карагъзов се обръщал многократно за помощ към чорбаджиите лихвари от околните села за финансиране на неговите предприятия.⁶⁷

Същевременно в зараждането на новото капиталистическо общество търговско-лихварският капитал по степента на експлоатацията не отстъпвал на експлоатацията на индустриалния капитал в развитото капиталистическо общество.⁶⁸

Забогатяването на чорбаджиите от Търновско по пътя на лихварството е водело, от една страна, до разоряването на непосредствения стокопроизводител, до лишаването му от средства за производство. При това той бил подложен на експлоатация, която не се съобразявала с никакви етични норми. Това е карало народните маси да се отнасят с голяма омраза към тези, „които дават, окаените, две жълтици назаем, а му вземат три, кръвопийци и немилостиви, та ты и хищници“.⁶⁹

Засилените стокови отношения дали силен тласък за разви-

⁶⁴ К. Маркс, Капиталът, т. III, С., 1953, стр. 222.

⁶⁵ Пак там, стр. 612.

⁶⁶ В. И. Ленин, Соч., т. II, М., 1934, стр. 409.

⁶⁷ Спомени на К. Тулешков, Общ. в-к, В. Търново, год. XV, бр. 16 от 6. VIII. 1938 г.

⁶⁸ Виж Е. И. Индова, А. А. Преображенский и Ю. Тихонов, пос. съч., стр. 22.

⁶⁹ Д. Маринов, Иеромонах Иосиф Брадата, Сб НУ, т. XVIII, стр. 110.

тието на търговията. Оформянето на националния пазар, както и въвличането на нашите земи в обсега на западноевропейска търговия дали своето отражение върху икономиката на страната. В тези търговски връзки със страните от Западна Европа особено след откриването на свободното корабоплаване по р. Дунав през 1838 и 1840 г., Търново се превърнал в център на транзитната търговия между Ю. България и западно-европейските страни. Оттук стоките се отправяли към русенското и свищовско пристанище, които станали изходни пунктове на цялата търновска област.

За засиления интерес на европейските страни към търговията в районите на Предбалкана и Балкана ни говори фактът, че в Русе през 1868 г. били открити и действували консулства на Англия, Франция, Австрия, Холандия, Белгия, Италия, Прусия и Русия.⁷⁰

Особена роля в развитието на вътрешната и външната търговия са играли и чорбаджиите от Търновско. Чрез търговията те се стремели да осигурят своите богатства и увеличат размера им. След 30-те години на ХХ в. с подема на занаятите и търговията се забелязва двустранен процес на обвързване между чорбаджии и търговци. От една страна, чорбаджиите с по-голяма смелост и размах започнали да влагат своите капитали в търговски операции, и, от друга, търговците се стремели да влязат в общинското ръководство, за да се възползват от облагите на властта. Така, преди да станат чорбаджии, Илия Видинли, Ст. Карагъзов, братя Хесапчиеви, Георги Кабакчиоглу се занимавали с търговска дейност.

След забогатяването си те започнали да предявяват аспирации към общинското самоуправление. В селищата или махалите търговците се стремели да си създадат постоянна клиентела. Това ги карало по пътя на кредитната търговия да обвържат населението, за да могат след това да изкупуват неговата продукция и суровини. За бебровските чорбаджии Ф. Каниц писал: „В Беброво малък брой богати чорбаджии са монополизирали търговията и индустрията, като са авансирали дребните промишленици и земеделци да им донесат от околните махали тяхната коприна и обработено желязо.“⁷¹

За извършването на своята търговска дейност често някои чорбаджии се нуждаели от кредит, което ги е карало да се обърнат към богати търговци. Така постъпили лясковските чорбаджии, които вероятно са продавали закупените суровини на търговската къща на Е. Селвели. При закриването на фирмата през 1865 г. нейният представител в Търново Иванчо Радювич се обърнал към тези чорбаджии да върнат взетите пари. В своя отговор те заявили, че взетият заем бил върнат. За целта те били събрали от манасти-

⁷⁰ Виж. АВПР, ф. ПК, 1868, д. 2184, л. 109.

⁷¹ Д. Минев, Стопанското положение на Дунав. България и Балкана преди Освобождението според Ф. Каниц, Економист, год. II, кн. I, 1940, стр. 83.

ра „Св. Петър“⁷⁴ неколко оки сребро, което предали в Търново, когато Селвели бил там.⁷²

В търговската си дейност чорбаджиите от Търновско не се ограничавали в своя район, а вземали активно участие в околните пазари и панаири. Племенникът на тревненския чорбаджия Н. Чушков се обадил с писмо от Ески Джумая (Търговище) на чичо си на 12. XII. 1863 г., че приключил успешно търговията. Моли го да заплати на кираджиите сметките.⁷³

На Узунджовския панаир търговската фирма Е. Селвели наемала магазини, където излагала своите стоки. Когато централата на тази фирма се изместила във Виена, тя продължавала да доставя стоки на този панаир.⁷⁴ На същия панаир х. Славчо х. Паскалев изкарвал „по 130—140 коли. Всяка кола побираща по 400—500 кожи, всяка кожа се продавала по 12 гроша, а я купувал по 5 гроша, чист доход оставал 7 гроша на кожа“.⁷⁵ Само от едно такова посещение на Узунджовският панаир х. Славчо реализирал чиста печалба от 360 000 до 500 000 гроша. Оживени търговски връзки х. Славчо поддържал с Австрия. През 1858 год. той изпратил за Виена 2 900 кожи от бели зайци за 284,12 талера.⁷⁶

Осем години по-късно във Виена бил подписан договор между неговия син П. Паскалев и Ат. Михайлов за откриване на търговска фирма с 60 000 лири основен капитал.⁷⁷

Посредническа търговия провеждали и други чорбаджии от Търновско. Близко 20 години имал своя кантора във Виена чорбаджията Д. х. Ничов. Оттам той поддържал търговски връзки с братя Георгиеви в Букурещ, Тълчилещов в Цариград и с търговци от родния си град. Той им доставял по тяхно желание стоки.⁷⁸ По всяка вероятност споменатите търговски къщи са финансирали търговската дейност на Д. х. Ничов и взаимно се намирили в тесни контакти. Оживените търговски връзки на Търново и околните селища със западноевропейската търговия са дали основание този район да бъде определен като „централна на австро-българската търговия. Там работели 17 големи търговски фирми, някои от които имали клонове във Виена“.⁷⁹

В тази оживена търговия не останали назад и еленските чорбаджии, които почти всичките изследвания представят като крупни земевладелци, представители на феодалната класа. Според Ф. Каниц те били предимно търговци. „Елена — пише той — е била

⁷² Виж ОДА, В. Търново, ф. 65, оп. 1, а. е. 16.

⁷³ Виж пак там, ф. 65, оп. 1, а. е. 297, л. 2.

⁷⁴ Виж пак там, ф. 65, оп. 1, а. е. 18.

⁷⁵ М. Москов, Миналото и бъдещето на В. Търново в икономическо отношение, Търново, 1910, стр. 9.

⁷⁶ Виж ОДА, В. Търново, папка 1, а. е. 11.

⁷⁷ Виж пак там, ф. 65, оп. 1, а. е. 2, л. 1.

⁷⁸ Виж В. Паскалева, Икономическото проникване на Австрия в българските земи от Кримската война до Освобождението, ИИБИ, т. 7, 1957, с. 149.

⁷⁹ В. Паскалева, пос. съч., стр. 145.

някаго по-важно селище. Снабдена с изобилна вода, тя е запазила отчасти своята някога прочута индустрия — тъкането на платна и платове. Много еленски търговци, на които богатствата се изчислявали на 200 000 франка, пращат синовете си в чужди университети.⁸⁰ Еленските чорбаджии са поддържали оживени търговски връзки с Цариград и тамошния пазар, което личи от писмото на чорбаджията Юрдан х. Петков до П. Горбанов от 8. I. 1873 г. В писмото чорбаджията се оплаква, че търговията в Елена е замряла и през годината те не могли да отидат до Цариград, както правели други години.⁸¹ В необработения архив на друг голям еленски чорбаджия х. Тодор х. Стоянов намираме многобройни документи за неговата широка търговска дейност. Освен своя дюкян в Елена той притежавал дюкян и кафене в Горна Оряховица. Хаджи Тодор и неговият син Иван търгували с вълна, която купували от околните колиби и доставяли на вилаетските власти в Русе. Те продавали още и колониални стоки. През 1859 г. на 10 февруари х. Тодор подписал контракт с търговската къща на братя Киселови за водене на съвместна търговия. Централата се намирала в Търново. Общият ѝ капитал възлизал на 148 430 гроша, разделени на 5 дяла. От тях х. Тодор имал един дял.⁸²

От едно писмо на братя Киселови до х. Тодор от 4. VI. 1862 г. се убеждаваме, че съвместната търговия била твърде успешна, което довело до увеличаване на делът на х. Тодор на 159 251 гроша. Еленският чорбаджия подпомагал и търговията на своя син Иван. През 1865 г. той влязъл в съдружие с още двама еленчани за закупуването и след това за преработка и продажба на тютюн. Той дал две части от капитала, а останалите двама една част, но поели задължението да слугуват на стоката. След приключването на сделката приходите щели да се разделят на три равни части.⁸³

С търговия се занимавал и каза векилът Георги п. Симеонъв. Преди да бъде издигнат на тази служба, той бил съдружник на други арбанашки търговец, Никола Тирку, което личи от запазеня търговски тефтер.⁸⁴ По-късно Симеонъв станал търговец-бератлия. За върнатата си служба като каза векил той бил снабден със султански ферман, който му давал право да води свободна търговия в Европа, Персия и Индия. Когато получил този ферман, Г. п. Симеонъв бил пред прага на своето разорение и не можал с нищо да му помогне.⁸⁵

За разлика от търновските чорбаджии габровските насочили своята търговия към Влашко и Русия. Още в края на XVIII в. техните представители се установили в Букурещ, Москва и Одета.

⁸⁰ Д. Минев, пос. съч., стр. 87.

⁸¹ Виж ОДА, В. Търново, ф. 65, оп. 1, а. е. 307.

⁸² Музеят в Елена, Архив на х. Тодор (необработен).

⁸³ Музеят в гр. Елена, Архив на х. Тодор.

⁸⁴ Виж ОДА, В. Търново, ф. 65, оп. 1, а. е. 26.

⁸⁵ Виж НБКМ, БИА, II А 5886.

През 1813 г. братя Сахатчиеви изпратили през Букурещ за Русия розово масло за 1718 гроша.⁸³ През 1855 г. Андрей Хесапчиев закупувал от Русия сурови кожи, които се преработвали в Габрово в чехларски гьон. През същата година неговият представител в Русия Н. Палаузов му писал, че не може да закупи волски кожи поради увеличение на цените.⁸⁷

Особено голям дял имали чорбаджиите от Търновско в търговията с бубено семе и коприна. Копринарството в района получило силно развитие още през XVIII в. Тогава износът на коприна бил насочен предимно към Русия. През 1782 г. тревненският чорбаджия Генко Даскалов записал в тефтера си, че заедно с Пеньо изпратил в Москва 583 оки и 290 драма коприна, която струвала 7426 гроша, разделени на два дяла.⁸⁸ Известният габровски търговец х. Христо Рачков отбелязал в своите търговски книги, че през 1789 г. изпратил за Москва 529 оки коприна.⁸⁹

Лясковският чорбаджия х. Илия Буров използвал своето служебно положение и връзките си с турската власт, за да задължи лясковските жени да отглеждат копринени буби. След това той изисквал от тях само на него да продават своята продукция по цени, установени от чорбаджиата.⁹⁰

Не останали назад в тази търговия и еленските чорбаджии Илия Бобчев, Ю. х. Петков, Кънчо Миланов, които държали долапите за точене на коприна в свои ръце. Събраното количество бубено семе и пашкули, както и източената коприна те изнасяли в Италия.⁹¹ През 1861 г. габровският чорбаджия А. Хесапчиев открил кантора в Милано, а ръководството ѝ поверил на своя син Димитър.⁹²

За да обвържат производителите на коприна и бубено семе, чорбаджиите сключвали с тях договори, когато ги снабдявали със семе. Това им предоставяло възможност да изкупуват готовата продукция на ниски цени. Така Славко п. Василев от с. Златарица взел 100 драма семе от дребните пашкули. При покупката той подписал на Ст. Коюмджиоглу и К. Луканов договор, че готовата продукция се задължава да им продаде по 25 гроша оката.⁹³

В резултат на посочената търговско-лихварска дейност в ръцете на чорбаджиите от Търновско били струпани големи капитали. Това ги е накарало да напуснат сферата на търговията и лих-

⁸³ Виж В. Хаджиниколов, Българо-руски стопански отношения до Освобождението ни от турско иго. Трудове на ВИИ, 1957, кн. 1, стр. 81.

⁸⁷ Х. и П. Гъбенски, Историята на града Габрово и габровските въстания, Габрово, 1903, стр. 39.

⁸⁸ Виж Б. Даскалов, Копринарството, Трявна в миналото, бр. 7, 1931, стр. 7.

⁸⁹ Виж В. Хаджиниколов, пос. съч., стр. 81.

⁹⁰ Д. Минев, Град Лясковец, Варна, 1944, стр. 43.

⁹¹ Виж И. п. Георгиев, Град Елена, Пер. списание, т. XV, 1904, с. 84.

⁹² Виж Хр. и П. Гъбенски, пос. съч., стр. 41.

⁹³ Виж ОДА, В. Търново, ф. 65, оп. 1, а. е. 47.

варството и да потърсят тяхното приложение в производството. Една част от тези капитали били вложени пряко в производството от самите чорбаджии, докато други предпочели да го финансират. В повечето случаи търговско-лихварският капитал се явил организатор на занаятчийското производство. В това отношение е типична дейността на х. Славчо х. Паскалев. Чрез финансирането на търновския табашки еснаф, а също и на севлиевския той ги превърнал в свое акционерно дружество. За доставяне на суровини на табашкия еснаф той отишъл още по-далече, като започнал да финансира дряновските соватчини.⁹⁴

Подобна дейност развил друг търновски чорбаджия, Димитър х. Ничов, който имал около 20 дюкяна на бабукчийската чаршия.⁹⁵ Както х. Славчо, така и Д. х. Ничов е имал собствена салхана, която снабдявала работилниците със суровина.⁹⁶

В Габрово чорбаджията Ив. Хесапчиев имал собствена железарска работилница, от която получавал годишно по 30—40 000 гроша приход.⁹⁷ Поради засиленото производство на коприна множеството от чорбаджиите се ориентирали към построяването на работилници за преработка на лашкулите. Габровският чорбаджия х. Петър х. Бакал притежавал 60 копринарски тави, а Дечо и Георги Хесапчиеви — около 40 тави. Като имаме пред вид, че една тава годишно е обработвала по 40—50 оки коприна, ясно е, че в техните работилници се преработвали големи количества коприна.⁹⁸

Освен с прякото си участие в производството чорбаджиите го финансирали, като разчитали на лихвените проценти на вложените от тях капитали. В началото на своята промишлена дейност габровският фабрикант Ив. Калпазанов терзийски и манифактурен дюкян, като поради липса на достатъчно капитал влязъл в съдружие със сина на известния габровски чорбаджия Калпазанов. През периода 1863—1866 г. той бил финансиран също и от богатия местен чорбаджия и търговец Добри Стоянов.⁹⁹ Последният развивал доста оживена и разнообразна търговия. От запазените документи е видно, че през 1864 г. той изпратил до Търново една кола с пестил¹⁰⁰, а през 1867 г. получил от Търново 4 коли желязо.¹⁰¹

Когато говорим за участието на чорбаджиите в промишлеността, трябва да посочим, че с характерната им колебливост те са правели дълбока преценка на степента на риска. Това е карало част от тях да насочват своите капитали към закупуването на недвижими имоти. Така тревненският чорбаджия Н. Чушков предпочи-

⁹⁴ Виж К. Косев, пос. съч., стр. 44.

⁹⁵ Виж М. Москов, пос. съч., стр. 7.

⁹⁶ Виж В. „Дунав“, год. I, бр. 43 от 22. XII. 1865 г.

⁹⁷ Виж К. Косев, пос. съч., стр. 95.

⁹⁸ Виж Хр. и П. Гъбенски, пос. съч., стр. 40.

⁹⁹ Виж Хр. Гандев, Към историята на промишления капитализъм у нас през Възраждането, Ипр., 1956, кн. 4, стр. 94.

¹⁰⁰ Виж ОДА, Габрово, ф. 746, оп. I, а. е. 2.

¹⁰¹ Виж пак там, ф. 746, оп. I, а. е. 3.

тал лихварството и търговията, но не се отказвал да купува и недвижими имоти, щом цените са били ниски. Той закупил от местния поп Димо една воденица с два камъка за 1125 гроша.¹⁰² Габровският чорбаджия Илия Видинли е притежавал такава мелница, но с по-модерни съоръжения, което личи от едно оплакване на габровските чорбаджии до Търново, че разбойникът Фирад заплашвал, че ще запали мелницата на Видинли.¹⁰³

В непосредствени връзки с производството била и дейността на друг търновски чорбаджия и търговец х. Павли Иванов, който имал свои представителства в Цариград и Марсилия.¹⁰⁴ Той се превърнал в главен доставчик на вносни бон, с които снабдявал бояджийските еснафи в Търново и неговите околности. При доставката на своите стоки от Цариград той използвал кираджиите за доставка на стоки и материали, предназначени за други лица и учреждения. По такъв повод неговата фирма изпратила писмо до габровската община да му преведат 536 гроша за кирията на доставените книги за местното училище.¹⁰⁵ В продължение на десетина години х. Павли бил съдружник на Ст. Карагъзов, но след разоренето си бил принуден да се откаже от това съдружие.¹⁰⁶

Най-типичен случай за приложението на търговско-лихварския капитал във фабричната промишленост е дейността на търновския чорбаджия Стефан Карагъзов. Започнал първоначално като дребен бакалин, благодарение на своята предприемчивост Карагъзов успял да натрупа значителен капитал. Това му открило възможност да влезе в общинското самоуправление на Търново и да се превърне в най-влиятелния чорбаджия в града. Обаче неговите замисли и инициативи не намирали реално покритие от средства, които притежавал. Амбициите му го накарали да потърси сътрудничеството на един от първите търговци и чорбаджии на Търново х. Павли Иванов.¹⁰⁷

С присъщата на буржоата безскрупулност в преследването на поставените цели Карагъзов сключил изгоден брак с дъщерята на богатия чорбаджия Момчоглу, което му открило възможност да използва капиталите на тъста си.¹⁰⁸ Този успех му доказал, че само с необходимите капитали не ще успее. Той разбрал, че за стопанското издигане е необходимо да се спечели дружбата и благоволенieto на местните турски управители. От друга страна, избрането му за чорбаджия разкривало пред него възможности да се превърне в близък човек на турската власт. С подкупи и подаръци, с вярна служба той успял да спечели подкрепата на търновските управители независимо, че те се сменяли често.

¹⁰² Виж ОДА, В. Търново, ф. 65, оп. 1, а. е. 121.

¹⁰³ Виж НБКМ, БИА, II А 3564.

¹⁰⁴ Виж Общински вестник, В. Търново, год. XII, бр. 2 от 20. IV. 1935 г.

¹⁰⁵ Виж ОДА, Габрово, ф. 670, оп. 1, а. е. 33.

¹⁰⁶ Виж В. „Македония“, год. IV, бр. 31 от 7. III. 1870 г.

¹⁰⁷ Виж Из записките на К. Тулешков, Об. в-к В. Търново.

¹⁰⁸ Виж пак там.

През 1860 г. Карагъзов построил фабрика за производството на спирт, а към нея изградил парна мелница. От отпадъците на тези предприятия отглеждал от 250 до 300 глави добитък. През 1866 г. спиртната фабрика произвеждала дневно по 250 оки 95-градусов спирт.¹⁰⁹ Както за тези предприятия, така и за фабриката за коприна, на която бил съдружник, а отпосле и собственик, Карагъзов със съдействието на турската власт доставял каменни въглища от тревненските мини.¹¹⁰ В предприятията на Карагъзов работели над 400 работници, които били предимно млади момичета от тревненските села.¹¹¹

Най-модерното предприятие на Карагъзов била копринената фабрика, за която Ф. Каниц ни е оставил описание. Фабрикантът полагал грижи не само за обработката на пашкули, но и за тяхното производство. За изхранването на бубите Карагъзов посадил собствена черничева градина, а също закупувал чужди дървета. Негови работнички непрекъснато са хранели бубите и доставяли годишно на фабриката около 700 кг пашкули. Общо годишното производство на копринената фабрика било над 20 000 кг.¹¹²

Стефан Карагъзов не ограничил своята стопанска дейност само в Търново. Той кредитирал дребни абаджийски работилници в Габрово.¹¹³ В същия град за преработка на тамошната коприна той отворил клон на своето предприятие, където под ръководството на Хр. Селвели работели 25 момичета.¹¹⁴ Когато гъсенничната болест нанесла удар на бубарството, с което заплашила съществуването на фабриката, Карагъзов внесъл японско бубено семе. Него той раздавал безплатно при условие, че готовите пашкули ще се продават на неговото предприятие, като не пропуснал да ги закупува на по-ниски цени. „Получените пашкули се заплащали от 21 до 50 гроша за килограм, твърде малка цена, като се смята цената 36—60 гроша, която италианските агенти плащали от това време в Сърбия.“¹¹⁵

За тази широка промишлена и търговска дейност Карагъзов чувствувал постоянна нужда от кредит. Подкрепата на местните кредитори не била достатъчна. Това положение го принудило да търси помощ от цариградските и букурещки българи. През 1859 г. той получил от Тъпчилещов кредит в размер на 10 000 гроша в каймета в срок от три месеца.¹¹⁶ Тези финансови връзки укрепвали сътрудничеството между представителите на българската буржоазия.

¹⁰⁹ Виж В. „Дунав“, год. II, бр. 55 от 9. III. 1866 г.

¹¹⁰ Виж. П. Кисимов, Исторически работи, Бъл. сбирка, 1899, стр. 346.

¹¹¹ АВПР, ф. ГА, V—A2, 1872, д. 760, л. 28.

¹¹² Н. В. Михов, Принос към историята на търговията на Турция и България, С., 1971, стр. 147.

¹¹³ К. Косев, пос. съч., стр. 76.

¹¹⁴ Хр. и П. Гъбенски, пос. съч., стр. 39.

¹¹⁵ Н. В. Михов, пос. съч., стр. 147.

¹¹⁶ НБКМ, БИА, I A 20002.

В стремежа си да получава печалби и осигурява добро бъдеще на своите предприятия Карагъзов възприел почти всички хищнически методи, присъщи на промишлената буржоазия. Той не се спирал пред никакви етични норми при смазването на своите конкуренти, подкупвал властта и правосъдието, още повече, че бил председател на търговския съд в Търново и много от делата били решавани в негова полза.¹¹⁷ Бруталността в действията, измамата и заплахата били присъщи методи в неговата практика. Тези негови действия били разобличавани от емигрантската преса. „Аз ида да ви се оплача от чорбаджилъка. В нашия град (Търново — б. м. Г. П.) стават такива страшни злоупотреби, които са в състояние да ожесточат и най-мирните граждани. Карагъзовгу стои на челото; той е главният злодей, който няма ни вяра, ни народност, ни чест, ни почитание. Тоя хайрсъзин и неколцина други негови приятели турци изпокрадоха, изгориха и опропастиха света.“¹¹⁸ В края на тази дописка били предадени два случая, които достатъчно ясно характеризират машинаците му. „Преди малко време Карагъзов продал на един търговец спирт и му дал лъжозно тескере (без да знае търговецът), че в бъчвите е „джубаре-ракъсъ“. Правителството конфискувало ракията. Захвана се съдопроизводство и Карагъзовгу беше осъден да плати на човека разноските; но Карагъзовгу чрез своите приятели затъкна глътките и на търновските, и на русенските власти и работата се свърши благополучно. . . Хляб на аскерския таин (дажба — б. м. Г. П.) трябваше да дава Никола Попов, защото се беше обещал да го продава по 44 пари оката; но мюфтията заповяда да се даде на Карагъзовгу. Карагъзовгу се обеща да го продава по същата цена; а ние видим, че той го продава по 48 пари, следователно 4 пари ся крадят от всяка ока и делят се от триумвирата.“¹¹⁹

Случаят Карагъзов е твърде показателен за условията за развитието на фабричната промишленост в Турската империя. За нейното напредване е било необходимо да се осигури опеката на турската власт, в противен случай фабрикантът много бързо ще бъде разорен. Примерите с фабриката на Г. Смилов в Търново и на А. Попов в Килифарево са красноречиво потвърждение на гореказаната мисъл.¹²⁰

Чорбаджиите от Търновско проявявали интерес и към закупуването на земя. В този недвижим имот те виждали сигурна гаранция за своите богатства. Много често тези покупки били придружени с насилие — метод, който бил широко използван от турските чифликчии. „Положението на жителите на Търново и околността е дотолкова тежко, че, първо, не знаеш на какво да се удивляваш — на дългото търпение на народа или на безумното тиранст-

¹¹⁷ АВПР, ф. ПК, 1864, д. 2551, л. 24.

¹¹⁸ Свобода, год. III, бр. 50 от 27. V. 1872 г.

¹¹⁹ Свобода, год. II, бр. 50 от 27. V. 1872 г.

¹²⁰ Турция, год. VIII, бр. 13 от 13. V. 1872 г.

во на властта в лицето на агите и чорбаджиите.¹²¹ По-нататък в своя доклад руският консул в Търново посочва конкретни данни за заграбената земя от турски чифликчия Дервиш ага. С насилие той присвоил 6500 дюнума земя. Напълно възможно е данните в този доклад да са пресилени, защото той е бил направен въз основа на записката на българския учител Енчев. Тези насилия на турците са били заразяващ пример за местните чорбаджии. Лясковският чорбаджия В. Козлев е търсил постоянно съдействието на същия този Дервиш ага за заграбането на селските мери и земи на селяните.¹²²

Подобни действия извършили и габровските чорбаджии, които с помощта на местната турска администрация заграбили земи на селяните от Габрово и околните села. С помощта на по-късо възже те измервали нивите и доказвали, че надхвърлят определената от тапията площ. Излишъкът, при тази измама, те присвоявали.¹²³ С насилие и измама си послужил лясковският чорбаджия х. Доси, който си направил кошара в мерата Чертовец.¹²⁴

Въпреки оживената търговско-лихварска и промишлена дейност, земя закупували и търновските чорбаджии. В едно писмо до Е. Селвели във Виена от 1864 г. х. Славчо Паскалев му пише, че е дал три парчета от мерата в Марно поле под наем за 820 гроша. Същото направил с мюлковете в Поликраище, които дал на Петко с кирия 1000 гроша.¹²⁵ Ст. Карагъзов закупил в с. Дебелец воденицата и имотите на местния Фазлъ бей. След направения ремонт той превърнал воденицата във вила, където канел влиятелните турци на гощавки.¹²⁶

За проявения от Карагъзов интерес към закупуване и обсебяване на земи пише и К. Косев. Според него Карагъзов обсебил лозя и градини в осем села в Търновско и Горнооряховско.¹²⁷ Вероятно обаче по-късно Карагъзов е продал тези земи, за да посреща нуждите на своите предприятия в Търново. В направеното от него завещание на 1. III. 1878 г. такива земи не са посочени. По това завещание той притежавал освен фабриката за коприна, в с. Дебелец гора, пет ниви, един бостан, без да бъдат посочени размерите им, но очевидно това са имотите, които е закупил от турския бей. В Търново в местността „Качица“ оставил на дъщеря си една нива от 50 дюнума.¹²⁸

Интерес представлява отношението на еленските чорбаджии към земята и носители на какви аграрни отношения се явяват те. Това се налага от факта, че авторите, които поддържат тезата за

¹²¹ АВПР, ф. ГА, V—A2, 1872, д. 760, л. 28.

¹²² Виж Д. Минева, пос. съч., стр. 45.

¹²³ Виж НБКМ, БИА, II A 653.

¹²⁴ Виж Македония, год. VI, бр. 9 от 20. V. 1872 г.

¹²⁵ Виж ОДА, В. Търново, ф. 65, оп. 1, а. е. 15

¹²⁶ Виж Юбилейна книга за с. Дебелец, Търново, 1938, стр. 186.

¹²⁷ Виж К. Косев, пос. съч., стр. 47.

¹²⁸ Виж ОДА, В. Търново, ф. 805, оп. 1, а. е. б, л. 281.

феодалния характер на чорбаджиството, винаги за пример посочват еленските чорбаджии. Преди да разгледаме техните богатства и дейност, необходимо е да посочим, че документите са твърде оскъдни, за да ни позволят да направим точен и категоричен извод. Независимо от това намерените документи се отнасят за едни от най-състоятелните еленски чорбаджии, което ни дава основание да опровергаем и отхвърлим тезата за феодалния характер на чорбаджиството.

Всички автори, поддържащи тезата за феодалния характер на чорбаджиството, се позовават на дописката на Раковски, отпечатана във в. „Българска дневница“, според която еленското колибарско население било експлоатирано с типично феодални методи от местните чорбаджии.¹²⁹ Но от техния поглед е убяпнала една друга дописка от същото време. „Трябва да ви напомня благополучно едно променение, което треба да стане на старите некой обичай, които и до ныне в България съществуват. В Елена има един обичай да събират всите произведения, които излизат от землята: рукоделия, жито, добитък, куприна, волна, платна, губери и други и дават ги на чорбаджиите, за да ги продават общо. Тойзи обичай, който е от много векове, съществува и днес с разлика, че като ся е составил, както се види, за ползата на сиромасите, обърнался е сега за полза на чорбаджиите и на нихните содружници.“¹³⁰ Съвсем ясно е казано, че тази традиция е съществувала от векове и е била резултат от съществуването на селската община през тези векове и се е налагала от слабото развитие на стоково-паричните отношения. През XIX в. при настъпилите нови условия еленските чорбаджии злоупотребили с доверието на населението. Раковски посочва, че селяните са задължнели на тези чорбаджии в резултат на тяхната лихварска дейност. Този темен дълг ги е принуждавал да продават на чорбаджиите своите произведения на ниски, или както Раковски пише: „долна и побиена цена“. Пак според него чорбаджиите не допускали през Еленско да премине друг търговец, с което установили монополно право при изкупуването на селскостопанската продукция на местното население.¹³¹ Тези грабежи, както и политиката на чорбаджиите спрямо народните възделения са накарали Раковски да причисли чорбаджиите към лагера на народните врагове.

Ако приемем, че еленските колибари се намирали в някакво зависимо положение от чорбаджиите, то се е дължало предимно на тяхната търговско-лихварска дейност. Еленските чорбаджии преди всичко са били лихвари, търговци, откупвачи на данъци, но не и едри земевладелци, които да използват феодални методи на експлоатация. От запазените завещания на двама от най-крупните чорбаджии в Елена можем да се убедим в правотата на това схва-

¹²⁹ Виж В. „Българска дневница“, год. I, бр. 16 от 9. X. 1857 г.

¹³⁰ Цариградски вестник, год. VII, бр. 309 от 29. XII. 1856 г.

¹³¹ Виж Българска дневница, год. I, бр. 16 от 9. X. 1857 г.

щане. Един от стълбовете на еленските чорбаджии през XIX в. х. Христо х. Стоянов Михайловски завещал на многобройната си челяд през 1873 г. четири къщи, една от които в Търново, две орташки воденици с по два и три камъка, две лозя, общо 12,5 дюнюма. На края на завещанието той записал: „Следокасателно и капитал в брой стока (разредката моя, Г. П.) и вересии стари според тефтерите ми 350 000 или триста и петдесет хиляди гроша.“¹³² Следователно основа на неговата дейност е търговията и лихварството, чрез които е успял да натрупа огромно за времето състояние.

Другият брат на х. Стоян — Михал х. Стоянов, оставил в наследство пет къщи, две воденици, пет парцела лозя, общо 25 дюнюма, три овощни градини, общо 12,5 дюнюма, и капитал в брой, стока и вересии, които не са посочени в завещанието. На края обаче, когато определял деловите на своите деца, той раздал 66 000 гроша. Наред с търговията Михал х. Стоянов вложил част от своя капитал за изграждането на работилница за производството на керемиди.¹³³

Третият брат от този голям чорбаджийски род в Елена х. Тодор завещал на наследниците си три къщи — едната с голям дюкян, един хан в Елена, дюкян и кафене в Горна Оряховица, няколко градини, бостани и черници, общо около 20 дюнюма, четири воденици, едната от които орташка, и капитал в пари 71 200 гроша.¹³⁴

По-различно е положението на друг еленски чорбаджия, Юрдан П. Тодоров, който сам се нарича търговец и рентниер, като участник в съденето на участниците в Априлското въстание в Търново.¹³⁵ Този еленски чорбаджия е притежавал 176,2 декара земя, която е била разхвърляна на 29 парцела. Освен тази земя притежавал и три воденици. Общата оценка на земята му била 16 448 лева, като цената на един декар земя варираща от 10 до 25—30 лева.¹³⁶ Трудността при определянето на този чорбаджия като едър земевладелец идва оттам, че намереният опис на земите му бил направен след Освобождението и е трудно да определим какво количество земя е притежавал преди, през епохата на Възраждането. Още повече, че раздробеността на земята му ни кара да мислим, че по-голямата част от тези ниви той е закупил по време на аграрния преврат.

Есички тези документални данни ни карат да мислим, че еленските чорбаджии са търсели такова поле на дейност, което би им осигурило най-добра печалба, и че те са предимно носители на търговско-лихварски капитал.

Що се отнася до състоянието и сферата на стопанската дей-

¹³² ОДА, В. Търново, ф. 805, оп. 1, а. е. 6, л. 209.

¹³³ Виж пак там, стр. 262.

¹³⁴ Виж Музеят в гр. Елена, Архив на х. Тодор (необработен).

¹³⁵ Виж Ю. Тодоров, Възпоминания по въстанията в Търновски санџак през 1876 г. и по съденето на българските въстаници в Търново, Русе, 1897, с. 10.

¹³⁶ Виж ОДА, В. Търново, ф. 65, оп. 1, а. е. 140.

ност на селските чорбаджии, данните са твърде оскъдни и не ни позволяват да направим някакви крайни изводи. От едно изследване на Стр. Димитров, отнасящо се към последните десетилетия на турското владичество, е видно, че в селата в Търновско се е образувал тънък слой едри земевладелци българи.¹³⁷ От техните среди били излъчвани селските чорбаджии. Допустимо е те да са използвали своето служебно положение и да са принуждавали селячеството да им работи ангария. Бедните и безимотните представлявали 28,3% от селячеството, които са търсели препитание и работа в земите на едрите земевладелци. Липсата на документи не ни дава основание да твърдим, че селските чорбаджии са били само едри земевладелци. Защото те са били също така селски търговци, лихвари, откупвачи на данъци. „Важното е, че те не представлявали прослойка към класата на турските чифликчи, притежатели на едри стопанства и лихвари. Българските забогатяващи елементи в селата могат да бъдат причислени единствено към зараждащата се българска буржоазия.“¹³⁸

Един от най-сигурните начини за натрупване на парични богатства от чорбаджиите е било ограбването на населението при събирането на данъците. При тези грабежи те били облекчени от служебното място, което заемали като общински ръководители. Чорбаджиите от Търновско участвували с голяма охота при разхвърлянето и събирането на данъците. За това свидетелствуват техните молби до каза векила да бъдат поканени в Търново при разхвърлянето на данъците с цел да намалят техния размер за общината.¹³⁹ Естествено този стремеж е бил продиктуван не от намерението да се облекчи положението на съселяните им. Намалението им разкривало възможност те да събират данъка по миналогодишните искания, което водело до увеличение на богатствата им. При събирането на данъците те винаги вземали повече, отколкото е било необходимо. При откупуването на данъците чорбаджиите разчитали твърде много на помощта на каза векила и на турските чиновници. На търговете се разгаряла ожесточена конкурентна борба, защото всички добре разбирали каква възможност се разкрива за обогатяване при събирането на данъците. Това ги е карало да се обединяват, за да откупят даден данък. Еленският чорбаджия х. Тодор се сдружил с Иван х. Савов и Христо Кънчев и успели да откупят събирането на данъка в селата Златарица за 82 100 и Куцина за 53 000 гроша.¹⁴⁰

Когато селяните не можели да си изплатят данъка, чорбаджиите винаги им оказвали помощ, с което селяните поемали ред за

¹³⁷ Виж Стр. Димитров, За класовото разслоение сред селяните в Североизточна България през 70-те г. на XIX в., ИИИ, т. 8, 1960, стр. 258.

¹³⁸ В. Паскалева, За началния етап в образуването на българската нация, Ипр., год. XVIII, 1962, кн. 2, стр. 43.

¹³⁹ Виж НБКМ, БИА, II А 2818.

¹⁴⁰ Музеят в гр. Елена, Архив на х. Тодор (необработен).

дължения: да пазаруват от техните дюкяни, да им продават суровините, които получавали и т. н.

В откупуването и събирането на данъците участвували и носители на търговско-промишления капитал. През 1868 г. Ст. Карагъзов взел няколко села на откуп да събира техните данъци.¹⁴¹ От направеното оплакване от селяните и градинарите разбираме, че той събирал десятък от всичко, което раждала земята. В събирането на данъци участвувал и х. Славчо Паскалев. Всички събирачи на данъци използвали едни и същи методи, за да принудят селяните да им направят отстъпки. Стигало се до положението селяните да канят бирниците да се явят, защото храната гние по нивите. Така постъпили азите на общината в Буйновци, които се обърнали към мюлтезимина Иван х. Тодоров да се яви да прибере храната според царския талимат.¹⁴²

Грабежите на чорбаджиите при събирането на данъците водели населението до разорение. „Мнозина селяни от Елена и Колибите са останали без волове, без добитък, че им се зеха на сила и са продадоха за джоба на лакомите мюлтезамджии.“¹⁴³

В своето болшинство чорбаджиите от Търновско се явили носители на търговско-лихварски капитал, който „всичкога исторически предшества образуването на промишления капитал и е логически необходимо условие за това образуване“.¹⁴⁴ Лихварството и търговията са характерни за всички докапиталистически формации, което означава, че те не могат да унищожат феодалното стопанство. Лихварският капитал разрушава феодалната собственост само там и тогава, където всички останали условия за развитието на капитализма са налице. Това налага да разглеждаме лихварската дейност на чорбаджиите само в този аспект, защото разложението на турския феодализъм и развитието на капиталистически отношения е един прогресиращ процес, водещ неминуемо към победата на капитализма.

В епохата на Възраждането, епоха на прехода от феодализма към капитализма, не всичко е така избистрено, за да търсим оформянето на буржоазията и пролетариата така оформени както в епохата на победения капитализъм. Господството на феодалния стрей и на турската феодална държава не могли да не дадат отражение върху облика на процеса на класовото разслоение. Формиращата се българска буржоазия не могла да пренебрегне тези условия и се стремяла с разнообразни методи и форми да ръководи своите предприятия и да оперира със своя капитал в различни сфери на стопанството. Тези тежки условия са принуждавали един предприемач-фабрикант като Ст. Карагъзов или х. Славчо Паскалев да се занимават както с промишлена, така и с лихварско-търговска

¹⁴¹ Виж АВПР, ф. ПК, 1868, д. 2184, л. 125.

¹⁴² Музеят в гр. Елена, Архив на х. Тодор.

¹⁴³ Дунавска зора, г. II, бр. 43 от 5. X. 1869 г.

дейност, да влагат своите капитали в занаятчийското производство или в откупуването и събирането на данъци. Това разнообразие не ни позволява да гледаме на тях като на капиталисти-фабриканти от типа, когато капиталистическият строй е вече победил. Те са действували съобразно конюктурата, търсели са съдействието на турската власт, заделяли са част от капиталите си за подкупуването на турските управители и съдии, за да могат по този начин да си обезпечат по-голяма свобода и сигурност за своята стопанска дейност. Още повече, че корумпираността и разложението на турския административен апарат им позволявало да спечелят протекцията на турските чиновници, а това им разкривало по-добри перспективи. Рушветът и подкупът били най-честите прийоми, които те използвали, за да обърнат турския правен ред в своя полза. Тази тяхна система, а така също подкупността на турските чиновници били често разобличавани от емигрантската преса. В една дописка, отпечатана във в. „Независимост“, са посочени имената на много чорбаджии от Търновско, които използвали подкупа, за да спечелят делата в турския съд. Между тях са Ст. Карагъзов, дал 300 лири, х. Цанко от Дряново, дал 280 лири, х. Димитър Ничов, дал 200 лири, Иванчо Сапунов от Габрово, дал 60 лири, Илия Видинли дал 320, и т. н.¹⁴⁴

Наред с подкрепата на местните турски управители чорбаджиите са търсели контакти и подкрепа от влиятелните цариградски и букурещки българи. Влизали с тях в оживени търговски и финансови отношения. Видният български търговец в Цариград Тъпчилешов е водил оживена кореспонденция по търговски и финансови сделки с чорбаджиите Илия Видинли, Хр. Арnaudов от Габрово, с фиомата на Д. х. Ничов, със съдружниците П. х. Иванов и Ст. Карагъзов.¹⁴⁵

Заангажирани с търговска, лихварска и промишлена дейност, чорбаджиите отделяли по-малко внимание на земята. Техният интерес към закупуване на земи се засилил едва след 60-те години на XIX в. Но откритите досега от нас документи за Търновско не ни дават основание и възможност да твърдим, че чорбаджиите са предимно едри земевладелци, използващи феодални методи на експлоатация, че представляват част от феодалната класа. Възможно и допустимо е някои от чорбаджиите, и то предимно селските, да са използвали своето служебно положение, за да осъществяват извъникономическа принуда, но в Търновско те предимно се явявали закупчици на селскостопанското производство. „В маса случаи — пише В. И. Ленин — местният закупчик се явява единствения, на когото селянинът може постоянно да продава изделията си, и тогава закупчикът използва своето монополно положение за

¹⁴⁴ Независимост, год. IV, бр. 23 от 23. III. 1874 г.

¹⁴⁵ Вж. Н. Начов, Христо Тъпчилешов, живот и неговата обществена дейност, С., 1935, стр. 78, 80, НБКМ, БИА, I А 2002.

понижение без мярка цената, която той плаща на производителите.¹⁴⁶

Чрез тази политика на цените чорбаджиите поставяли населението в безизходно положение, която водела към тяхното разорение. Чорбаджиите от Търновско не са проявявали стремеж към земята на селяните и да използват техния труд върху своите чифлишки стопанства, защото за тях е било по-лесно да ограбват селския труд по косвен начин. Още повече, че чифлиците за цяла Северна България са били ограничени на брой. До Освобождението те са били 77, като се има пред вид, че само във Варненско са били 19.¹⁴⁷ От тези данни можем да предположим, че в Търновско те са били твърде малко и повечето в ръцете на турски чифликчии. Независимо от това почти всеки чорбаджия се е стремил да има малко или много земя, предимно лозя и градини. За такива чорбаджии пише и руският консул в Русе Мошнин: „Търговец, имащ 5000 т. лири, се счита богаташ, срещат се притежатели на капитал 1000 лири. Тези хора, известни под името чорбаджии, владеят земя и имат най-голямото, но за нещастие, най-вредно влияние над населението, което експлоатират за своя полза, угаждайки на турците.¹⁴⁸ Очевидно е, че посочените капитали на тези чорбаджии са били натрупани в резултат на търговска и лихварска дейност.

1 Както селските, така и градските чорбаджии са били тясно свързани с турската власт и господство в нашите земи. Едната линия на това сближение идвала от административните, съдебните и фискалните функции, които те осъществявали като представители на общинското самоуправление на българите. В този случай те се явявали най-малката административна единица на турския държавен апарат. Другата линия е била закрилата, която те търсели от турската власт за провеждането на своята стопанска дейност. Тази протекция те считали като нещо естествено, отплата за тяхната служба. Но както счита съветският историк Никитчин не връзките на чорбаджиите с турската феодална власт са най-същественото, най-важното, което би ни позволило да определим тяхната социална принадлежност. Точното определение бихме го направили, ако изходим от тяхната икономическа роля като представители на кулашкото земевладение и на търговско-лихварския капитал.¹⁴⁹

2 Недоразуменията и противоречията при определянето на социалната принадлежност на чорбаджиите идват предт всичко от различния подход на изследователите към епохата, която е довела до тяхното оформяне като социална прослойка на едрата българска буржоазия. Безспорно преплитането на стария начин на производство с новия, капиталистическия начин води до възниква-

¹⁴⁶ В. И. Ленин, Съч., т. III, С., 1951, стр. 363.

¹⁴⁷ Виж Стр. Димитров, Чифлишкото стопанство през 50–70-те г. на XIX в., Ипр., год. XI, 1955, кн. 2, стр. 14.

¹⁴⁸ Н. Мошнин, пос. съч., стр. 386.

¹⁴⁹ Виж Истории Болгарии, т. I, Москва, 1954, стр. 224.

нето на много противоречия. „Напълно естествено е — пише В. И. Ленин, — че съединяването на толкова разнородни и даже противоположни системи на стопанство води в действителния живот към редица най-дълбоки и сложни конфликти и противоречия, че под натиска на тези противоречия редица стопани пропадат и т. н. Всичко това са явления на преходна епоха.“¹⁵⁰ Това дава основание на В. И. Ленин да нарече тази епоха епоха на възходящата линия на буржоазията.

От немалко значение за противоречията при определянето на социалната същност на чорбаджиите е и тяхното туркофилство. Здраво свързани с огромния турски пазар, използващи облагите на турската власт, превърнали се в посредници на западноевропейската търговия с нашите земи, те били заинтересовани от запазването на съществуващото положение. Това довело до тяхното слабо национално съзнание, което ги е карало да се противопоставят на решителните действия на народните маси, чието положение било нетърпимо. Тези техни позиции, както и сътрудничеството им с турските власти при ограбването на народа им навлякло омразата, а някои от тях били подложени на ударите на народното възмездие.

Възприели еволюцията като единствено средство и път за освобождението на страната и народа, те се обявили против решителните крайни действия за националното освобождение. Немалка роля за възприемането на еволюцията оказала европейската буржоазия, с която чорбаджиите от Търновско се намирали в тесни икономически контакти. Това довело до превръщането им в проводници на политиката на западните държави за запазване целостта на империята. Престанала да играе революционна роля в унищожаването на феодалния строй, европейската буржоазия проповядвала еволюцията, която била възприета от чорбаджиите и отговаряла на техните стремежи и политика.

За оформяне на становището, че чорбаджиите са феодална класа, немалка роля има и революционната емигрантска преса. Ограбването на народните маси, бездушието към проблемите на националното освобождение, сътрудничеството с турската власт са били причините за дълбоката омраза на революционерите към чорбаджиите и в крайна сметка за причисляването им в лагера на най-големите народни врагове.

Чорбаджиите като представители на търговско-лихварската буржоазия успели да запазят своите икономически позиции и след Освобождението. Действително в първите моменти им е било трудно, защото им е липсвало покровителството на турската власт, а били отчасти загубени позициите, които имали в общините. Това не им попречило след това да се възползват от закрилата на буржоазната власт при влагането на натрупаните капитали в разви-

¹⁵⁰ В. И. Ленин, Съч., т. III, С., 1951, стр. 181.

тието на промишлеността и търговията. Така братът на Ст. Карагъзов, който преди Освобождението използвал връзките си с турците, за да натрупа капитали, станал акционер на фабриката на Калпазанов за сукна и гайтани в Габрово.¹⁵¹

В резултат на дълбоките общественоеикономически промени, настъпили в Турция през XVIII—XIX в., чорбаджийството в Търновско се явило като съставна част на формиращата се българска възрожденска буржоазия. Те били носители на търговско-лихварския капитал и отчасти на промишлен, които съобразно със своята епоха и своето положение можем да окачествим като акумулиран капитал.

¹⁵¹ Виж ОДА, Габрово, ф. 139 К, оп. 3, а. е. 835.

ПРОИСХОЖДЕНИЕ И СОЦИАЛЬНАЯ ПРИНАДЛЕЖНОСТЬ ЧОРБАДЖИИ В ТЫРНОВСКОМ РАЙОНЕ

Георги Плетньов

Резюме

Проблема происхождения и социальной принадлежности чорбаджийства недостаточно освещена в болгарской истории. Исходя из трудности этого вопроса и из отсутствия достаточного материала документального характера, автор ограничивает свое исследование на небольшом, но с очемь типичными проявлениями чорбаджий территориальном районе — Тырновском. Исследование основывается на многочисленном документальном материале, который впервые пускается в обращение.

В первой части статьи рассмотрен вопрос о сохранении общинного самоуправления болгар. Оно функционировало, хотя и в ограниченной степени, и осуществлялось на основе болгарского обычного права. С разложением турецкого феодализма болгарские общины получали все большую автономию. В управление этих общин выдвигались прежде всего богатые болгары. В XVIII в. оформилась прослойка так называемых „чорбаджий“, причем одной из линий, по которой они группировались, было их участие в управлении общинами и исполнении ряда общинных функций.

Выясняя вопрос о социальной принадлежности чорбаджий в Тырновском районе, автор указывает и на другую основу их зарождения, формирования и обособления как отдельная социальная прослойка. Для него важное и основное — это общественно-экономические изменения, наступившие в Турции в XVIII и XIX вв. Социальную прослойку чорбаджии он рассматривает как результат переходной эпохи от феодального к капиталистическому строю.

Чорбаджии в Тырновском районе были преимущественно ростовщиками, купцами, откупщиками налогов, руководителями кустарного производства, причем некоторые из них, несмотря на тяжелые условия, вкладывали свои капиталы в развитие фабричной промышленности. Вся их деятельность протекала при покровительстве турецких правителей, которые в лице чорбаджий нашли самых верных исполнителей своих распоряжений. Эти близкие отношения дали отражение на формирование идеологии чорбаджий, на их превращение в самых ярых и апробированных туркофилов.

Свое выдвижение и превращение в носителей торгово-ростовщического капитала чорбаджии осуществляли через ограбление и принуждение народных масс. Очень часто их политика грабежа приводила к разорению народных масс. На основе пространного исторического анализа автор приходит к выводу, что чорбаджии являются носителями аккумулированного капитала, что они являются составной частью формирующейся болгарской буржуазии эпохи Возрождения, вставшей на подчеркнуто туркофильские позиции по вопросу об освобождении Болгарии.

HERKUNFT UND SOZIALE ZUGEHÖRIGKEIT DER TSCHORBADSCHJI IN TIRNOVOER BEZIRK

Georgi Pletnöff

Zusammenfassung

Das Problem der Herkunft und der sozialen Zugehörigkeit der Kulaken und Grossbauern, im Bulgarischem Tschorbodschi genannt, ist nicht geklärt in der bulgarischen Geschichtswissenschaft. Wegen der Forschungsschwierigkeit dieser Frage und der unzulänglichen Dokumentation hat der Autor seine Erforschung auf eine begrenzte Ortschaft beschränkt, nämlich auf den Tirновоer Bezirk, wobei er viele Täußerungen der Kulaken anführt. Die Erforschung fusst auf zahlreichem, noch nicht berührten Material.

In dem ersten Teil des Artikels wird die Frage über die Gemeindeverwaltung von den Bulgaren erörtert. Wenn auch begrenzt hat die bulgarische Verwaltung funktioniere, vor allem in betreff der bulgarischen Sitten und Gebräuche. Mit dem Zerfall des türkischen Feudalismus erhielt der bulgarische Gemeinderat immer grössere Autonomie. In die Verwaltung der Gemeinde traten vor allen reiche Bulgaren ein. Im 18 Jahrhundert formte sich die Schicht der Grossbauern oder Tschorbadschji. Die Richtlinie ihrer Gruppierungen war eben ihr Beitritt dem Gemeinderat und die Übernahme verschiedener Dienstfunktionen.

Bei dem Erörtern der Frage über die soziale Zugehörigkeit der Tschorbadschji in Tirновоer Bezirk klärt der Autor einen zweiten Grund für die Formierung dieser sozialen Schicht, nämlich die gesellschaftlich-ökonomischen Veränderungen, die währen des 18. und 19. Jahrhunderts in dem türkischen Imperium eingetreten sind. Er betrachtet die Tschorbadschjienschicht als Folge einer Übergangsepoche vom Feudalismus zum Kapitalismus.

Die Tschorbadscheji in Tirновоer Bezirk waren vor allem Wucherer, Händler, Steuervorwegkäufer oder Leiter der handwerklichen Produktion. Viele von ihnen haben ungeachtet der schwirigen verhältnisse eigenes Kapital in die Industrieproduktion angelegt. Ihre allseitige Tätigkeit hat sich unter dem Patronat der türkischen Herrscher entfaltet, die in den Kulaken die treuesten Vollstrecker der türkischen Verordnungen sahen. Diese nähere Beziehung beeinflusste die ideologische Formierung der Kulaken und verursachte ihre

Verwandlung in ausgesprochenen Türkenfreunden. Ihr Emporkommen zu Träger des Händlers- und Wuchererkapital hatten die Tschorbadschji durch Ausbeutung und Berauben der Bevölkerung realisiert. Ihre Raubpolitik führte sehr oft zum Ruin der Volksmassen. Nach der vertieften Erforschung nimmt der Autor Stellung zu der Frage, dass die Tschorbadschji als Träger vom akkumulierten Kapital erscheinen, als dieser Bestandteil, der sich bildende Aufklärungsbourgeoisie, die bei der Frage der Befreiung Bulgariens immer noch türkenfreundlich geblieben ist.

ТРУДОВЕ НА ВЕЛИКОТЪРНОВСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „КИРИЛ И МЕТОДИЙ“

Том IX, кн. 2

Факултет за история

1971—1972

TRAVAUX DE L'UNIVERSITE DE „CIRILE ET METHODE“
DE VELIKO TIRNOVO

Tome IX livre 2

Faculte d'histoire

1971—1972

ХРИСТО ГЛУШКОВ

ТЪРГОВИЯТА НА АНГЛИЯ
С БЪЛГАРСКИТЕ ЗЕМИ ОТ 30-ТЕ ГОДИНИ
НА XIX ВЕК ДО ОСВОБОЖДЕНИЕТО
(Според съобщенията на чуждите консули)

CHRISTO GLUSHKOV

THE TRADE OF ENGLAND WITH THE BULGARIAN LANDS
IN THE NINETEENTH THIRTIES BEFORE THE LIBERATION

(ACCORDING TO REPORTS MADE BY FOREIGN CONSULS)

СОФИЯ — 1973

ТЪРГОВИЯТА НА АНГЛИЯ С БЪЛГАРСКИТЕ ЗЕМИ ОТ 30-те ГОДИНИ НА XIX ВЕК ДО ОСВОБОЖДЕНИЕТО

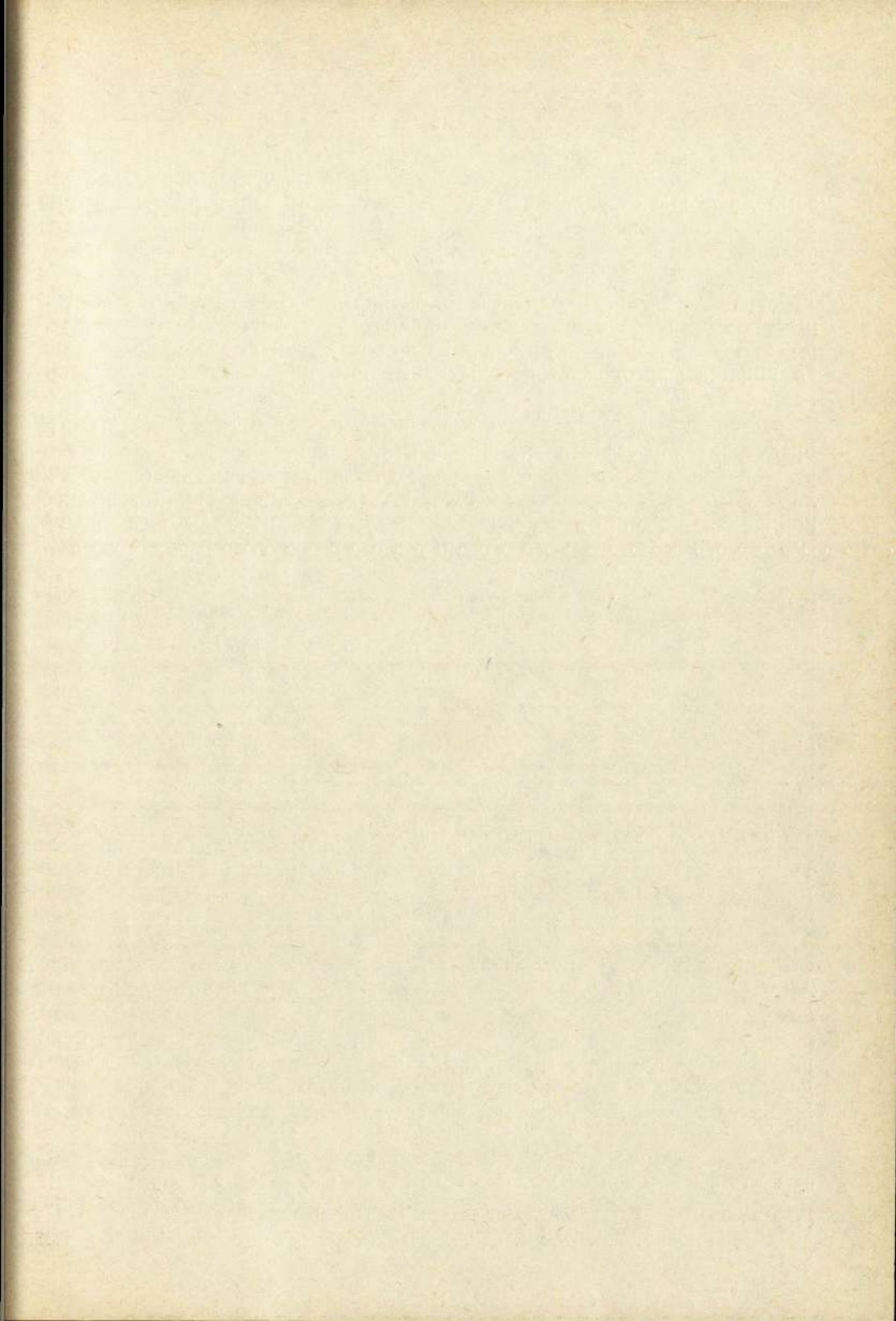
(Според съобщенията на чуждите консули)

Изследването на търговските връзки на българските земи с европейските държави през Възраждането е предпоставка за правилното обяснение на важни проблеми от социално-икономическото развитие на нашия народ. Известно е, че през XIX в. големите капиталистически държави проникнали в Османската империя и постепенно завладели нейните пазари, финансовото дело и индустрията ѝ. По такъв начин през втората половина на XIX в. Турция се оказала не само стопански, но и политически обвързана от тях. В това отношение безспорен интерес представлява ролята на Англия като водеща сила в тази икономическа експанзия.

Предлаганата статия има за цел да проследи характера, обема и резултатите от търговията на Англия с българските земи през последните десетилетия преди Освобождението. Изследването е изградено въз основа на данните, извлечени от съобщенията на белгийските, френските и немските консули, публикувани от д-р Н. Михов.¹

Водени от желанието да улеснят търговията на собствената си страна, чуждите консули познавали добре възможностите на българското стопанство, пазарите, цените, състоянието на търговските пътища и т. н. Конкурентната борба, която се разгаряла за завладяване на турския пазар, налагала да се познават търговските успехи на съперническите си фирми и страни. За всичко това консулите периодически изпращали подробни изложения до своите правителства и конкретни предложения за активизиране на обмена с европейска Турция. Ето защо смятаме, че тези съобщения и рапорти представляват добра възможност за изясняване на английските търговски връзки с нашите земи.

¹ D-r N. Michoff, Contribution à l'histoire du commerce bulgare, I, Rapports consulaires belges, Sofia, 1941; D-r N. V. Michoff, Beiträge zur handelsgeschichte Bulgariens, II, erster band, Sofia, 1943; D-r N. V. Michoff, Beiträge zur handelsgeschichte Bulgariens, II, zweiter band, Sofia, 1953, N. V. Michoff, Contribution sur l'histoire du commerce de la Turquie et de la Bulgarie, III, Rapports consulaires français, Svichtov, 1950.

Трудно е да се проследи търговията на Англия с българските земи до втората половина на XVIII век. В общия търговски обмен на Турската империя по това време Англия, Франция и Холандия били главните сили, съперничаещи помежду си. С военната си и икономическа мощ те представлявали несъмнено по-голям интерес за Турската империя. Ето защо те окончателно отстранили ползващите се дотогава с най-големи привилегии Венеция, Генуа и Дубровник. Тези държави успели да си създадат и подходящи условия за широка търговия — изгодни договори, консулска служба, търговски кораби.²

Англия открила в Солун през 1776 г. търговска къща,³ чийто представител в същото време бил и английски консул. Тази кантора започнала да доставя годишно английски стоки за около 400 хиляди пиастра (предимно олово, калай, вълнени тъкани, индиго, подправки), а обратно изпращала суровини и най-много памук. Всяка година за Англия се изпращали четири големи пратки, които по стойност се равнявали на внесените стоки. Интересът към македонския памук по това време в Англия е поняен. Дълго време сигурен доставчик за английските памучни фабрики била Северна Америка. Американската война за независимост (1775—1783 г.) прекъснала този внос и затова английските търговци обърнали поглед към Турция. По такъв начин солунското пристанище се превърнало във важен износен център на македонския памук. През следващите десетилетия наред с памука на западноевропейските пазари се появили и други произведения на българските земи — тютюн, коприна, восък, мед, кожи.

В началото на XIX в. Англия изпреварила най-големия си търговски конкурент Франция и заела челно място в търговията на Турция. Важна роля в това отношение изиграла английската промишленост, развиваща се по капиталистически път. В икономическото и политическото проникване на Изток Англия била улеснена и от продължителните войни на Наполеон, които разстроили френското стопанство. Континенталната блокада например въобще прекъснала френската търговия на Изток. От затрудненото положение на Франция английските търговци се възползували възможно най-пълно. Английски стоки от Лондон били изпращани до Солун с кораби и оттам разпространявани в нашите земи, чак в Унгария и дори в Немско.⁴ Английски търговци настоявали пред турското правителство да бъдат облекчени в митническите плащания, за да

² Вж. Хр. Гандев, Търговската обмяна на Европа с българските земи през XVIII и началото на XIX век, ГСУ, Ист.-фил. ф-т, год. XL, стр. 6—9.

³ Etwas von Levantinischen handel (Michoff, Beiträge... II, Eister band, S. 8.

⁴ H. See, Französische wirtschaftsgeschichte, Zweiter band, Jena: 1936, S. 115.

не се оскъпяват стоките им. Турски документ⁵ от 1813 г. потвърждава, че тези техни искания били официално приети. Английският посланик в Цариград поискал с нота английските стоки, стоварени в Солун, да се разпространяват през София до северната граница на България, без търговците да плащат други вътрешни налози и мита освен законното обмитяване, събирано, когато стоките се стоварвали на солунското пристанище. Приложен бил и списък на вносни английски стоки, при разпространението на които освен митата, събирани в Солун, били наложени и допълнителни такси.

Неизменен стремеж на английските търговци, както ще видим и по-късно, било търгуването със стоки на ниски цени. Оценили слабата покупателна способност на местното население, те умело се насочили към внос на евтини, макар и второкачествени стоки. Това обстоятелство много бързо им осигурило необходимото предимство на българските пазари. Каквито и постижения да имали търговските връзки на Англия с Турция, респективно и с нашите земи до 30-те години на XIX в., то сериозни и трайни успехи били постигнати едва в следващите десетилетия. Ако в 1831 г. обемът на англо-турската търговия се изчислявал на 888 684 лири стерлинги, в 1850 г. той нараснал на 5 640 000 лири.⁶ Това означава, че макар Англия да си осигурила първо място на пазарите в империята, нейният обмен до началото на 30-те години не могъл да достигне дори един милион лири. Сравнително с по-бавни темпове се развивала търговията на Турция с Франция и Австрия.⁷

Липсата на достатъчно изворов материал затруднява детайлното изследване на въпроса за мястото на нашите земи в европейската търговия в началото на XIX в. Увеличеният търговски обмен на големите капиталистически държави с Турция от 30-те години е свързан тясно с нарасналата роля на българското стопанство. След кърджалийските размирици и феодалната анархия у нас все по-уверено си пробивали път капиталистическите форми, увеличавало се населението на градовете, разширила се ролята на годишните панаири. Българското стопанство все по-успешно се нагаждало към изискванията на европейската търговия. В търсенето на пазари и суровини Англия и Франция първи оценили възможностите на българския пазар. След Солун, Кавала и Одрин техни консули се настанили във Варна, Русе и Пловдив. Постоянна грижа на европейските консули била да следят състоянието на цените — особено за онези стоки, които били дефицитни и могли лесно да се

⁵ Ориенталски отдел при Народната библиотека „Кирил и Методий“, София, ОАК 189/11; Вж. и В. Паскалева, За търговските връзки на Франция с българските земи от началото на XIX в. до Освобождението, И пр., 1960, год. XVI, кн. 5, с. 59.

⁶ Das osmanische Reich und die Volkswirtschaft. Michoff, Beiträge. . . II, Zweiter band, S. 206.

⁷ Вж. Паскалева, Икономическото проникване на Австрия у нас от 30-те години на XIX в. до Кримската война, И пр., 1956, год. XII, кн. 2, с. 44—47.

пласират.⁸ С други думи, от това време българските земи можели да бъдат търговски партньор, макар и неравностоен, на тези капиталистически държави.

От друга страна, за продължителен период от време България останала вътрешна провинция на Турската империя и възможностите за пряк внос-износ били минимални. До 1774 г. Черно море останало затворено за търговската флота на Европа. Дълго време след това навлизането на европейски търговски кораби било ограничавано. Едва в 1839 г., когато бил премахнат турският държавен монопол върху търговията със зърнени храни и износът им бил разрешен, Черно море се отворило за европейската търговия.

Най-голямо значение за налагането на Англия като първа икономическа и политическа сила както в пределите на Турция, така и в световен мащаб имало безспорно обстоятелството, че тя първа през 30-те—40-те години на XIX в. завършила промишления си преврат. Създава могъща промишленост, английската буржоазия произвеждала много по-евтини и по-качествени стоки, отколкото другите страни. В средата на XIX в. английската търговска флота имала тонаж 3 565 000, докато френската останала далеч назад — 688 000⁹ т. Всичко това и позволило да удържи победа над конкурентите си на почти всички пазари. През 40-те години Англия заела първо място в световната търговия.¹⁰ При това тя изнасяла изключително готови стоки, а внасяла суровини, превръщайки се в огромна световна фабрика. В същото време нейната най-голяма конкурентка Франция все още изоставала в капиталистическото си развитие. По-изостанала била и Австрия, която след 40-те години се оказала опасен конкурент за английските стоки на Балканите.¹¹

Превърнала се във високоразвита индустриална държава, Англия имала нужда не само от суровини, но и от сигурен пазар за индустриалните си произведения. За тази цел на 16. VIII. 1838 г. тя сключила с Турция нов търговски договор.¹² Той предвиждал извънредно ниски вносни мита — от 3 до 5 процента. По такъв начин вносът на английски промишлени изделия бил значително улеснен. Освен това английските търговци получили правото да откриват свои търговски и промишлени предприятия по цялата територия на Турция при особени привилегии. Износните мита според този неравноправен договор (12% ad valorem) в никакъв случай не насърчавали местните производители. Договор е подобно съдържание бил наложен на Турция и от Франция, а по-късно и от Ру-

⁸ Вж. С. Дамьянов, Франция и българската национална революция, С., 1968, с. 31.

⁹ Н. Сее, пос. съч., с. 220.

¹⁰ Н. Сее, пос. съч., с. 220.

¹¹ Вж. В. Паскалева, Икономическото проникване на Австрия у нас от 30-те години. . . , И Пр., 1956, год. XII, кн. 2, с.44—47.

¹² Вж. История на България, София, БАН, 1961, том I, стр. 342—343.

сия и САЩ. На Англия и Франция вече принадлежал три четвърти от търговския обмен на империята.¹³

Договорът от 1838 г. повлиял положително върху активизирането на английския внос. В 1839 г. англо-турската търговия достигнала 1 430 000 лири.¹⁴ Търговци и агенти на английски фирми се появявали редовно на панаирите в Македония, Узунджово, Ески Джумая, Сливен. Участието на Англия на тези панаири непрекъснато се увеличавало. Така например на панаира в Неврокоп, който се провеждал ежегодно в средата на август, през 1844 г. Англия показала стоки за 52 000 флорина, а на следващата година за двойно повече — 120 000 флорина.¹⁵ В същото време Австрия изложила стоки за 120 000 флорина през 1844 г. и за 400 000 флорина през следващата.¹⁶ На панаира в Сяр през 1845 г. английските стоки достигнали 153 000 флорина.¹⁷ Въобще на македонските панаири през споменатите години английските стоки останали на второ и дори на трето място след тези от Австрия и Саксония.

Далеч по-голямо било участието на Англия на Узунджовския панаир. Той се провеждал през септември и имал важно значение в стопанския живот на нашите земи. На него пристигали търговци от всички краища на империята и много чужденци. И на този панаир Англия водела голяма конкурентна борба. През 1845 г. английските стоки, изложени в Узунджово, достигнали 400 000 флорина, докато Австрия се представила със стоки за 500 000 флорина.¹⁸ Общо само на четирите панаира — в Узунджово, Неврокоп, Сяр, Ениге, през 1845 г. Англия доставила стоки за 870 000 флорина.

Конкурентната борба между Англия и Австрия на Узунджовския панаир продължила и през следващите години. Унгарската революция през 1848 г. прекъснала корабоплаването по Дунав и много попречила на австрийското представяне в Узунджово.¹⁹ Наложило се голяма част от стоките, идващи от северозапад, да минат по дългия път през Триест и Галиполи. На този панаир през 1848 г. Англия се представила с евтини вълнени платове, памучни и ленени материи, които много подбивали цената на австрийските. Само шалове, кърпи и копринени платове англичаните продали за 12 000 флорина.²⁰ Обезпокоен от успешното английско представяне, австрийският консул пише в рапорта си: „Както изобщо в Ориента, австрийските индустриални произведения трябва да се борят тук с английската конкуренция.“²¹

В съобщенията за панаира в Узунджово през 1849 г. се отбе-

¹³ Вж. пак там, с. 343.

¹⁴ Michoff, Beiträge. . . II, Zweiter band, S. 206.

¹⁵ Salonich (Michoff, Beiträge. . . II, Erster band, S. 79, 84.

¹⁶ Пак там.

¹⁷ Пак там.

¹⁸ Macedonien (Michoff, Beiträge. . . II, Erster band, S. 84.

¹⁹ Adrinople 10 Juli (1849). (Michoff, Beiträge. . . II, Erster band, S. 160.

²⁰ Türkei. Usundschova. Michoff, Beiträge. . . II, Erster band, S. 166.

²¹ Пак там, S. 167.

лязва, че е бил посетен доста добре, като английските стоки са пласирани на най-ниски цени. Въобще австрийските наблюдатели по панаириите с тревога съобщавали за конкуренцията, която правели англичаните в българските земи. Те апелирали за усъвършенстване на австрийското производство с оглед поевтиняването на стоките. Така например Мартюрт, австрийски вицеконсул в София, пише, че Англия внася много памучни и вълнени платове.²² „Може да се каже приблизително — добавя той в същия рапорт, — че навсякъде е наводнено с тези стоки, именно във Филипопол, където има повече от тези значителни търговски къщи, които се намират в директна връзка с Англия и снабдяват провинциите Румелия и България със стоки.“²³ В рапорт на същия консул се съобщава, че в района на Ниш и София се консумирали ежегодно австрийски и английски стоки за 6 милиона иаистра.²⁴

Английските стоки прониквали през XIX в. не само на пазарите и панаириите в Южна България, но и далеч на север. На големите панаири в Ески Джумая и Карасу (Черна вода) се пласирали големи количества английски стоки. На панаира в Ески Джумая през 1851 г. Англия предложила стоки за 11—12 милиона иаистра, половината от които се пласирали.²⁵ На същия панаир през следващата година Англия и Франция били представени с 16 000 центнера стоки на стойност 1 700 000 флорина.²⁶ През 1852 г. на панаира в Карасу Англия изложила стоки за 400 000 иаистра, т. е. почти половината от общата стойност на сделките.²⁷

На споменатия панаир в Ески Джумая през 1852 г. се продали английски памучни платове за 200 000 — 300 000 флорина, като цената им обикновено била 25 пари за лакът, а по три иаистра се купували хубавите и по-широки платове. Англия доставила и прежда от десет различни вида, от която продала за 10 000 флорина. Изплащането на закупените английски стоки на този панаир станало с отсрочка четири месеца. Много малко стоки били заплатени в брой.²⁸

Панаириите в големите търговски центрове в Северна България били снабдявани с английски стоки най-често чрез пристанището на Варна. Отбелязва се, че в него непрекъснато пристигали пратки от памучни прежди, различни видове манифактура, кафе, захар, чер пипер, гвоздеи, откъдето били експедирани за Ески Джумая, Шумен, Русе, Търново и дори Узунджово.²⁹

²² Martyr. Michoff, Beiträge. . . II, Erster band, S. 339.

²³ Пак там.

²⁴ Sofia, mit Einberiehung des ganzen Ejaletes von Nassa (Michoff, Beiträge. . . II, Erster band, S. 339.

²⁵ Skizze von Bulgarien (Michoff, Beiträge. . . Erster band, S. 424.

²⁶ Die Messe von Giuma (Michoff, Beiträge. . . II, Erster band, S. 243.

²⁷ Rustschuk (Michoff, Beiträge. . . II, Erster band, S. 238—239.

²⁸ Michoff, Beiträge. . . II, Erster band, S. 243.

²⁹ Die Handels und Schifffahrtsverhältnisse der Donauländer im Jahre 1846. (Michoff, Beiträge. . . II, Erster band, S. 96—99.

Нарастващият внос на английски стоки през Варна заплашил австрийския търговски монопол в Русе. Все по-често английски стоки се появявали в големия дунавски град по суша от Варна, което предизвикало тревога у австрийските търговци. През 1846 г. на русенския пазар били продадени английски стоки (предимно манифактурни изделия) за 79 000 флорина.³⁰

Особено разпространение в българските земи получило английското желязо. Само във Варна през 1850 г. били внесени 500 тона английско и руско желязо.³¹ С ниската си цена английското желязо навсякъде подбивало пласирането на австрийското.

Освен чрез Варна немалки количества промишлени изделия от Англия се стоварвали с параходи в Солун и Бургас, откъдето се пласирали из цяла България, Македония и Тракия.³²

Най-големи количества английски стоки пристигали в турската столица. Пристанището на Цариград непрекъснато приемало английски параходи. През 1841 г. то било посетено от 648 морски съда с английски флаг, докато австрийските били 597, а френските — само 17.³³ През 40—50-те години Англия имала най-изгодни позиции от западните държави в Цариград и Солун. В турската столица се намирили големи складове с английски стоки. Обикновено тяхното разпространяване в нашите земи ставало от гърци, арменци и евреи, агенти на големи цариградски фирми. В пласирането на английски стоки участвували и български търговци, които живеели или отивали да търгуват в Цариград, както и от английски търговци. До Кримската война консулите не съобщават почти нищо за български търговци, влезли в непосредствен контакт с английския пазар.

От друга страна, произведенията на нашите земи намирили добър пласмент на английския пазар. След завършването на промишления преврат английското селско стопанство все по-тясно се специализирало, в резултат на което недостигът на зърнени храни станал очевиден. Англия била изправена пред необходимостта да внася отвън големи количества зърнени храни. Сериозна пречка за този внос били т. нар. хлебни закони.³⁴

За пръв път през 1842 г. българска пшеница се появила на

³⁰ Пак там, с. 98.

³¹ Der bulgarische Hafen Varna (Michoff, Beiträge. . . II, Erster band, S. 217.

³² В. Паскалева, Икономическото проникване на Австрия у нас. . . И Пр., 1956, XII, кн. 2, с. 45.

³³ Turquie d'Europe. Porte de Constantinople (Michoff, Contribution. . . III, p. 138—139.

³⁴ Въведени в Англия през 1815 г., тези закони предвиждали много високо мито при внасянето на зърнени храни на английския пазар. По такъв начин почти се изключвала възможността за конкуренция и цените на хляба и другите продукти оставали високи. Хлебните закони били изцяло в интерес на крупните земевладелци. Едва през 40-те години под напора на движението за свободна търговия те били отменени.

английския пазар.³¹ През тази година от нашите дунавски градове — Видин, Свищов, Русе и Силистра, били изпратени над 150 000 килограма пшеница. Освен зърнени храни в началото на 40-те години за Англия били отправени и големи количества животински кости.³⁵ Тяхното изнасяне станало през Варна, Бургас и Сулина. Търсенето на животински кости в Англия било много голямо — отчасти за производството на индустриални изделия, отчасти за добиване на торове. За две години от нашите земи били изнесени 300 000—400 000 центнера животински кости. Този голям износ почти изчерпал възможностите на крайморските области и се налагало да бъдат събирани от кланиците дълбоко във вътрешността. Вносът на животински кости в Англия бил обявен за свободен и затова транспортирането им можело да стане под всеки флаг. При това положение в нашите земи били използвани онези кораби, които предлагали най-приемливи условия.

За износ на пшеница и животински кости за Англия се споменава и в консулски доклад от 1848 г.³⁷ От пристанището на Варна през тази година отплавали два кораба, натоварени с 28 500 кг мекка пшеница.³⁸ През следващата година то било посетено от осем английски кораба, които били натоварени в по-голямата си част с пшеница и царевича.³⁹ Пак от Варна през 1851 г. за английския пазар заминали пшеница и ечемик (общо 121 160 кг), царевича 12 000 кг и 75 бали вълна на стойност 196 000 флорина.⁴⁰ Тези храни били транспортирани на австрийски кораби.

В износната търговия на българските земи до Кримската война пристанището на Варна заемало челно място. То обаче не било пригодно за големи товаро-разтоварни работи. Отсядащите в него кораби били незащитени от североизточните и югоизточните ветрове. На няколко пъти турското правителство вземало решения за реконструкция на пристанището, дори за свързването му с Девненското езеро.⁴¹ Оценили голямото значение на Варна за тяхната търговия със северните български земи, англичаните организирали през 1847 г. своя консулска служба. Пръв консул станал Нийл, назначен по настояване на Палмерстон, тогава министър на външните работи.⁴²

Южният морски търговски център Бургас в средата на XIX в. изживявал динамично развитие. Той се превърнал в голям износен

³⁵ galatz. Journal des Oesterreichischen Liyd, Michoff, Beiträge. . . II, Erster band, S. 42.

³⁶ Michoff, Beiträge. . . II, Erster band, S. 99.

³⁷ Michoff, Beiträge. . . II, Erster band, S. 203.

³⁸ Пак там, с. 205.

³⁹ Der bulgarische Hafen Varna. Michoff, Beiträge. . . II, Erster band, S. 217.

⁴⁰ Michoff, Beiträge. . . II, Erster band, S. 419.

⁴¹ Michoff Beiträge. . . II, Erster band, S. 65—67. S 205

⁴² Papadepoulo-Vretos. La Bulgarieancienne et moderne sous le rapport géographique, historique, archéologique, statistique et commercial. Michoff, Contribution. . . III, p. 296.

пункт на зърнени храни. През 1848 г. това пристанище било посетено от четири английски кораба.⁴³ Същата година от Бургас били изнесени 1 300 000 константинополски⁴⁴ кг зърнени храни, три четвърти от които пшеница, а внесени по море значителни пратки желязо, гвозден, захар, кафе и др. стоки.⁴⁵ Ролята на Бургаското пристанище пораснала, след като корабите на австрийската компания Лойд го свързали чрез редовна линия с турската столица. Наред с Балчик това били трите големи морски пристанища на западния бряг на Черно море до откриването на ж. п. линията Черна вода — Кюстенджа. След нейното завършване в 1861 г. нараснала ролята и на последното селище.

По такъв начин до Кримската война Англия застанала на първо място по количество, качество, изработка и ниски цени на стоките, внасяни у нас. На българските пазари се продавали големи количества английски памучни и вълнени платове, желязо, кинкалория от всякакъв вид, стъкло, фаянс, ламарина, каменни въглища, рафинирана захар, машини и колониални стоки.⁴⁶ Най-голям износ Англия правела на тъкани. 70% от всички стоки, изнесени от Англия през 1850 г., представлявали изделия от памук.⁴⁷

От България за Англия заминавали зърнени храни, памук, животински кости, розово масло, необработени кожи, дървен материал и др. Цените на изнасяните от българските земи артикули обикновено били ниски. Прегледът на английската търговия както в Турция, така и в България показва, че английският внос значително превишавал износа. И това е понятно, като се има пред вид, че Англия през XIX в. била вече значителна колониална империя, от която извличала големи количества суровини. Така че централен проблем пред нея било не толкова осигуряването на суровини, колкото реализирането на готовата продукция. Населението на зависимите от Англия държави поради своето ниско политико-икономическо шиво било съвсем ненадежден консуматор на английските стоки. Ето защо неизменна задача на английската външна политика оставало търсенето на пазари. Когато отбелязваме, че стойностно английският внос в нашите земи далеч надвишавал износа, не без значение е и фактът, че преработените в различни изделия суровини получавали твърде висока цена в сравнение с цената на суровините. От тази разлика в заплащането печелели не толкова търгуващите с английски стоки, колкото английските промишленници. И тези печалби били огромни, макар че на Изток Англия била популярна като вносител на евтини стоки.

Кримската война имала важни последици, както за българ-

⁴³ Innerer Handeles-Verehr von Rumelien (Michoff, Beiträge. . . II, Erster band, S. 153—154.

⁴⁴ 6 константинополски кг се равнявали на 1 свищовско кило.

⁴⁵ Michoff, Beiträge. . . II, Erster band, S. 154.

⁴⁶ Michoff, Beiträge. . . II, Erster band, S. 101.

⁴⁷ Н. Ерофеев, Очерки по истории Англии 1815—1917 г. М., 1959, с. 36.

ското стопанство като цяло, така и за англо-българската търговия. Преди започването на военните действия във Варна били стоварени 20 хиляди английски войници.⁴⁸ По-късно в хода на военните действия Англия и Франция изпращали непрекъснато попълнения. Въобще северозападните български земи се превърнали в снабдителна база за съюзниците.⁴⁹

Големите нужди на съюзническите армии предизвикали усилено търсене на земеделски и животински продукти. Техните цени се повишили неколкосткратно. Търговци и доставчици на армиите се появявали непрекъснато на българските пазари и панаири. Според консулски доклад от 1855 г. цените на животните, продавани на панаира в Ески Джумая, били „баснословни“.⁵⁰ Престижналите тук англичани и французи с поръчение да изкупят всички животни почти независимо от цената, изключили чрез своите изгодни предложения всички други купувачи. Те закупили 500 силни вола по 1600—2500 пиастра чифта, 300 крави с телета по 700 пиастри, 500 коня, 2000 овце и кози.⁵¹ По настояване на английски и френски търговци за нуждите на армиите на същия пазар били докарани няколко издръжливи впрегатни животни, купени сравнително високо — по 5 пиастра оката.

Военните доставки облагодетелствували и някои български търговци, които бързо натрупали значителен капитал. Изобщо Кримската война била удобен случай за малко време да се натрупат много пари. От друга страна, войната създавала условия англичаните да опознаят по-добре възможностите на българското стопанство с оглед разширяването на стокообмена след войната.⁵² И наистина в края на 50-те години англо-турската търговия рязко се повишила. Фактори от различно естество, които ще посочим по-нататък, съдействували за това. В това ни убеждава и следната таблица за внос-износа на Англия с Турция:

1851 г. — 7 000 400 лири	1858 г. — 9 535 000 лири
1854 г. — 6 251 000 „	1859 г. — 9 130 000 „
1857 г. — 7 245 000 „	1860 г. — 11 000 000 „ ⁵³

Значителни размери имала и френско-турската търговия след 1860 г. По такъв начин съюзниците напълно завладели пазарите на турската империя.

⁴⁸ Вж. Д. Косев, Отражението на Кримската война в България, И Пр., год. III, 1946—1947, кн. 2, с. 183—184.

⁴⁹ Вж. пак там.

⁵⁰ Michoff, Beiträge. . . II, Zweiter band, S. 30—33.

⁵¹ Пак там.

⁵² Вж. В. Паскалева, За търговските връзки между Франция и българските земи. . . , N Пр., 1960, год. XVI, кн. 5, стр. 65.

⁵³ Das osmanische Reich und die Volkswirtschaft (Michoff. . . II, Beiträge. . . II, Zweiter band, S. 207.

*
*
*

През 50-те — 60-те години на XIX в. Англия се оказала в апогея на своя икономически възход. През този период на нея се падало половината от световното производство на чугун, каменни въглища, стомана, преработван памук. Високоразвитата металургия позволила на Англия да запази първо място в световното съдostroене.⁵⁴ Английските качествени и евтини стоки си осигурили трайно предимство на световния пазар. Това довело до колосално увеличаване обема на английската външна търговия — от 166 млн. лири в 1850 г. на 547 млн. лири в 1870 г.⁵⁵ Така Англия се оказала господар на световния пазар. Лондонската борса давала тон на световната търговия — всяко колебание на цените тук веднага се пренасяло в целия търговски свят, търсенето и предлагането в Лондон ориентирало положението на световните пазари.

Както вече посочихме, след 1856 г. турското правителство обвързало политическата си съдба с големите капиталистически държави в Европа. То ги улеснило в пълното икономическо проникване в пределите на империята. През 1861 г. западните държави и Турция подновили търговските договори, сключени между тях през 1838 г. Новото в тези договори били някои промени в митническите плащания — вносното мито било увеличено на 8%, а износното трябвало всяка година да се намалява с един процент, за да достигне в 1869 г. 1%. Тези отстъпки били направени с цел да се стимулира износът.⁵⁶

При икономическото си проникване в Турция Англия не се задоволила само с разширяване обема на търговията. Английски банкери основали през 1857 г. Банк Отоман, а след това периодически отпусkali големи заеми на турското правителство. Английски компании се заели с построяването на първите ж. п. линии Черна вода — Кюстенджа и Русе — Варна. Английски промишленици, използвайки евтините суровини, организирали производство на килими в Турция. Английско осигурително дружество открило две свои агенции в Цариград — за пожар и живот. Англичани закупували чифлици в Бургаско, предлагали да снабдят Цариград с вода за пиене и т. н.⁵⁷

Изобщо след Кримската война английският капитал си извоювал централно място в стопанския живот на Турция. В консулските доклади, рапорти и съобщения се определя обемът на англо-турската търговия, видовете стоки, каналите за разпространение, цените, условията за търговия. В случая от значение за нас е ан-

⁵⁴ Вж. Н. Ерофев, пос. съч., стр. 78—79.

⁵⁵ Вж. пак там.

⁵⁶ Вж. Документи за българската история, том III, част I (1564—1872) ред. П. Дорев, С., БАН, док. № 724, стр. 413.

⁵⁷ Вж. История на България, том I, БАН, стр. 392.

гло-българската търговия и доколкото се спираме на целия стокообмен на Турция, имаме за цел да определим мястото и ролята на българските земи в него.

И след Кримската война Цариград останал най-важният търговски център на империята. Неговото голямо и удобно пристанище било непрекъснато използвано от английски фирми и техните кораби. Според френски данни пристанището на Цариград било на трето място в Европа след Ливерпул и Лондон.⁵⁸ През 1857 г. в него влезли 8530 чужди кораба, от които 1358 с английски флаг.⁵⁹ През 60-те години посещенията на това пристанище от английски кораби се увеличило. За четири години (от 13. III. 1862 г. до 13. III. 1866) то било посетено общо от около 6800 английски морски съда.⁶⁰

В турската столица англичаните запазили своето търговско могъщество. От този голям център техните стоки поемали към всички краища на империята. Продължила установената вече традиция нашите земи да се снабдяват чрез английските складове в Цариград. Тук в навечерието на нашето освобождение живеели коло 2 хиляди английски поданици.⁶¹ В 1860 г. те внесли в турската столица стоки за 140 млн. франка, докато целият обем на вноса се равнявал на 225 млн. франка.⁶² Ето някои данни за развитието на общия търговски обмен на Англия с Турция:

1860 г. — 11 000 000 лири	1865 г. — 12 720 000 лири ⁶³
1863 г. — 12 500 000 "	1866 г. — 13 517 000 "
1864 г. — 13 627 000 "	1867 г. — 11 130 000 " ⁶⁴

В 1863 г. например Турция изнесла зърнени храни, памук, плодове, опиум, розово масло, коприна, вълна на стойност 5 420 000 лири.⁶⁵ Най-голям дял в турския износ се паднал на царевицата — повече от една четвърт. Половината от английския внос в Турция пък се състоял от памучни тъкани и прежда. Освен това били вна-

⁵⁸ Michoff, Contribution. . . III, p. 400.

⁵⁹ Turquie d'Europe. Porte de Constantinople. Navigation en 1857, ACE, Michoff, Contribution. . . III, p. 318.

⁶⁰ Constantinople. Michoff, Contribution. . . III, p. 602—603.

⁶¹ Вж. Хр. Христов, Освобождението на България и политиката на западните държави, С., 1968, стр. 82.

⁶² Michoff, Contribution. . . III, p. 400.

⁶³ При посочване обема на англо-турската търговия през 1865 г. в История на България, т. I, БАН, 1961 г., е допусната очевидна неточност. Тази търговия е определена на 5 500 000 лири, докато френско-турската — на 250 милиона франка. Данните са взети от в. „Дунав“, год. I, бр. 14 от 2. VI. 1865 г. Според нас цифрата за англо-турската търговия е грешна, защото: а) общоизвестно е, че Англия по обем на търговията си в Турция била на първо място, а според тези данни излиза, че френската е по-голяма, и то двойно (250 млн. франка се равнявали на 10 млн. англ. лири); б) консулски доклад определя англо-турската търговия през 1865 г. на 12 720 115 лири (вж. Michoff, Contribution. . . III, p. 634—635).

⁶⁴ Michoff, Beiträge. . . II, Zweiter band, S. 207.

⁶⁵ Michoff, Contribution. . . III, p. 634—635.

сяни желязо, вълнени платове, каменни въглища, индиго, тенекия, боя, фаянс, стъklarия.

Солун оставал на второ място при снабдяването на българските земи с английски стоки. Чрез неговото пристанище англичаните доставяли на македонските панаири и на градовете в Румелия свои стоки и изнасяли памук и зърнени храни. В Солун конкурентната борба между Англия, Франция и Австрия била ясно изразена. Първенството си оспорвали първите две, тъй като австрийските стоки достигнали до македонския пазар по суша. Един преглед на внос-износа на Солун показва, че Англия имала солидни позиции тук. От общата стойност на внос-износа през 1857 г., оценяван за 51 млн. франка⁶⁶, на Англия се падали около 15,5 млн. франка. При вноса французите монополизирали снабдяването със захар, докато английските търговци държали в свои ръце вноса на желязо, индиго, тенекия и особено на памучни платове. Последните били не само евтини, но и съобразени с вкуса на местното население. Френските платове, висококачествени и фини, били с висока цена и трудно се пласирали. На този факт обръща внимание френският консул, обяснявайки причината за пълния монопол на Англия при търговията с тези стоки в Македония и Румелия.

През 1861 г. в Солун било внесено желязо на стойност 500 хил. франка, от което английското било за 451 000 франка.⁶⁷ В 1867 г. през Солун били получени манифактура, платове и други стоки за 11 млн. франка. От тях две трети били английски — 6 700 000 франка.⁶⁸ Изцяло английско производство са и внесените през същата година метали.

Цялостният анализ на вноса на Солун показва, че Англия, макар да отстъпвала по обем на търговията на Франция, доставяла най-много стоки. И за да не обременяваме изложението с цифров материал, тук посочваме някои данни за две години:

	Внос	Износ	Общо
		1864 г.	
Англия —	6 448 000 фр.	1 820 000 фр.	8 268 000 фр.
Франция —	4 086 000 фр.	19 570 000 фр.	23 656 000 фр.
		1865 г.	
Англия —	8 540 000 фр.	3 430 000 фр.	12 000 000 фр.
Франция —	33 000 000 фр.	17 400 000 фр.	20 700 000 фр. ⁶⁹

Приблизително така се развивало търговското съперничество и в следващите години. След 1870 г. френският внос в Солун значително намалял, докато английският достигнал почти 11 млн.

⁶⁶ Porte de Salonique, Mouvement commercial en 1857, ACE, Michoff, Contribution. . . III, p. 321.

⁶⁷ Macedoine. Porte de Salonique. Michoff, Contribution. . . III, p. 430.

⁶⁸ Macedoine. Michoff, Contribution. . . III, p. 625.

⁶⁹ Michoff, Contribution. . . III, p. 585.

франка в 1872 г.⁷⁰ От това време има сведения за посещения на македонските панаири от английски търговци.⁷¹

Големи размери достигнала търговията с английски стоки и на адрианополския пазар. Тук конкурентната борба между страните-вносителки в Европейска Турция била силна. Английският внос, както в Цариград и Солун, бил без конкуренция. През 1862 г. англичаните доставили тук стоки за 4 719 000 франка,⁷² докато целият внос се оценявал на 11,5 млн. франка. На Англия принадлежал през същата година целият внос на памучни платове, калай, желязо, прежда, муселини. В следващите години английският внос почти се удвоил и в 1877 г. достигнал 9 млн. франка при общ внос 13 милиона.⁷³

Районът на Одрин бил популярен между западните търговци и техните агенти като производител на земеделска продукция, която чуждите фирми експедирали през близките пристанища за Европа. Наред с износа на зърнени храни, пашкули, коприна, бубено семе от Одринския район се изнасяли големи количества вълна. Обикновено две трети от нейния износ бил предназначен за Франция. Англия внасяла по-малко, тъй като нейните нужди били задоволявани от Австралия. През втората половина на 60-те години последната значително подбила пласмента на румелийската вълна в Западна Европа.⁷⁴ От Одрин Англия изнасяла предимно зърнени храни — в 1877 г. на стойност 664 000 франка, докато френският износ в същото време бил многократно по-голям — 5 600 000 фр.

От особено значение за нашето изследване е търговията на англичаните с Пловдив. Те организирали тук консулска служба, която естествено съдействувала за развитието на тази търговия. Както навсякъде в българските земи, така и районът на Пловдив бил бързо наситен от англичаните с памучни и вълнени тъкани, метали, прежда, бои, индиго, колониални стоки. При вноса на други артикули те срещнали голямата конкуренция на Австрия и Франция. Австрийците прасали в Пловдив значителни количества евтини стоки, които се купували от местното население. При това транспортните разходи, които те правели, били най-малки. Така че Англия и Австрия упорито си оспорвали първото място при вноса в Пловдив. През 1862 г. целият район получил чужди стоки за 13 млн. франка,⁷⁵ от които на Австрия се падали 8,5 млн. фр., а на

⁷⁰ Salonique. Commerce et navigation en 1872. Michoff, Contribution. . . III, p. 661.

⁷¹ Michoff, Contribution. . . III, p. 633.

⁷² Rumélie, Mouvement commercial en 1862. Michoff, Contribution. . . III, p. 555.

⁷³ Turquie d'Europe. Adrianople; Michoff, Contribution. . . III, p. 703.

⁷⁴ Production et commerce des laines dans la province d'Adrianople, Michoff Contribution. . . III, p. 609.

⁷⁵ ACE. Roumelie. Mouvement commercial en 1876, Michoff, Contribution. . . III, p. 556.

Англия и Франция — по 1 300 000 франка. В следващите години Англия се наложила при снабдяването на този важен пазар на Румелия — в 1872 г. нейният внос се оценявал за 52 000 000 пиастра, докато Австро-Унгария и Германия общо внесли стоки за 41 милиона пиастра.⁷⁶ Дори за неблагоприятната за търговия 1876 г., поради Априлското въстание, англичаните ангажирали със свои стоки повече от половината внос в Пловдив.⁷⁷

Районът на Пловдив предлагал добри възможности за организиране износ на селскостопанска продукция. В 1864 г. Англия внесла от Румелия жито за 920 000 франка, памук за 620 000 и в по-малки количества царевича и ечемик, както и някои видове кожи.⁷⁸ Този износ бил далеч под възможностите на Пловдивския район. Лошите пътища и някои от споменатите причини ограничавали английския износ. Много по-голям интерес проявявали англичаните към друг износен артикул на Пловдивско — розовото масло. Дълго време те използвали сложни и оскъпени пътища за снабдяване на лондонските парфюмерийни фабрики с българско розово масло. До края на 50-те години го доставяли главно чрез агенти на цариградски и виенски фирми. През 1858 г. в Казанлък се създава първата българска къща за търговия с розово масло — братя Папазоглу, която чрез посредничеството на цариградският търговец Христо П. Тъпчилещов установила пряк контакт с английския пазар. През 60-те—70-те години Папазоглу организирали търговия за своя сметка чрез посредничеството на лондонските фирми Спартали и сие, Н. Боязоглу, Шлезингер, Зари, а в Манчестър чрез българския търговец Евст. Ив. Гешов.⁷⁹ През този период в Казанлък изникнали още две търговски къщи: Хр. Христов-Колас и Бр. Шипкови, които заедно с някои чужди агенти поели изцяло износа на масло за Западна Европа. Българското розово масло се ползувало с голям авторитет на английския пазар и заради качествата си било заплащано високо — от 25 до 40 лири за 1 кг.⁸⁰

Ето някои данни за количествата българско розово масло, изнесено в Англия:

1852 г.	—	650 кг	за	15 828 лири
1857 г.	—	567 кг	за	14 087 лири
1858 г.	—	554 кг	за	14 909 лири ⁸¹
1859 г.	—	332 кг	за	8 784 лири ⁸²

⁷⁶ Michoff, Beiträge. . . II, Zweiter band, S. 395.

⁷⁷ Philipopoljs. Mouvement commercial en 1876, Michoff, Contribution. . . III, p. 722—724.

⁷⁸ Пак там, стр. 723.

⁷⁹ Вж. БИА при Н. библиотека, С., фонд № 6, Инв. № 3306—3588.

⁸⁰ Michoff, Contribution. . . III, p. 372.

⁸¹ През различните години цената на розовото масло не била еднаква. Тя се определяла от състоянието на реколтата, от неговото количество и качество.

⁸² Michoff, Contribution. . . III, p. 470.

За петте години от 1863 до 1867 г. за Англия били изнесени общо 2104 кг розово масло на стойност 93 540 лири.⁸³ В следващите години Англия изнасяла средно годишно над 450 кг, докато франският износ по същото време бил по-висок — около 500 кг. Само през 1872 г. били изнесени от района на Пловдив и Казанлък 60 000 мускала (288 кг).⁸⁴

Един рапорт върху турската експозиция на Лондонското изложение през 1862 г. изчислявал годишната продукция на розово масло на 2000 кг.⁸⁵ Белгийският консул в София определя, че през 70-те години при добра реколта в българските земи се произвеждало около 2000—2500 кг розово масло, а при лоша реколта — най-много 800 кг.⁸⁶ Общо от годишната продукция на българското розово масло 30% били отправяни за Франция, 20% — за Англия, 30% — за Германия и Италия и 10% — в САЩ. Останалите 10% се продавали в пределите на Турция.⁸⁷

Далеч по-слаба била търговската обмяна на Англия с района на София. Лошите пътища, отдалечеността ѝ от големите морски центрове не стимулирали чуждия внос. При това през този период София не била значителен търговски център. Тук поради географската близост най-голямо влияние имали австрийските стоки. През 1869 г. Англия внесла стоки за 270 000 флорина. За първите три месеца на следващата година от Англия направо за София пристигнала прежда за 1000 флорина, американ и басми за 5000 флорина, мед и калай за 3000 флорина.⁸⁸ Пак през тези месеци от Солун и Филипол изпратили английски тъкани, преди и метали. Макар и малко, но и в следващите години в София пристигали директни пратки с английски стоки.

Липсват достатъчно данни, пък и сравнително по-малка е била търговската обмяна с останалите райони в южнобългарските земи — Стара Загора, Сливен и Бургас. Пристанището на Бургас наистина се разраснало значително. То било използвано като износен пункт за зърнени храни. Белгийският консул Тедески съобщава за два потънали кораба с английски флаг в Бургаското пристанище през 1859 г.⁸⁹ Англия открила в Бургас свое консулство, което изиграло важна роля за улесняване на английската търговия в този район. През Бургас били внасяни английски стоки, идващи от складовете в турската столица. Чрез това пристанище се снабдявали с калай, желязо и олово занаятчиите в Сливен и Стара Загора.

Дотук разгледахме английската търговия в южнобългарските земи. В интерес на истината е да отбележим, че на юг от Балка-

⁸³ Ibid. p. 635.

⁸⁴ Michoff, Beiträge. . . II, Zweiter band, S. 391.

⁸⁵ Michoff, Contribution. . . III, p. 470.

⁸⁶ Michoff, Contribution. . . I, p. 105.

⁸⁷ Michoff, Contribution. . . III, p. 615.

⁸⁸ Michoff, Beiträge. . . II, Zweiter band, S. 279; S. 316.

⁸⁹ Michoff, Contribution. . . I, p. 20.

на тя била далеч по-голяма, отколкото на север. В южните райони Англия внасяла най-много свои произведения, като отстъпвала в износа на Франция. На север много остра била конкуренцията и борба с Австрия. Географската близост, удобният и евтин транспорт по Дунав улеснявали твърде много последната. От друга страна, морските пристанища на българските земи, дори и Варненското,⁹⁰ не били в състояние да приемат големи английски параходи, чието разтоварване и товарене се бавело с дни, което принуждавало англичаните да го отбягват или да ползват чужди кораби. Въпреки това Англия непрекъснато търсела възможности за улесняване на своето икономическо проникване, особено в североизточните райони. След формирането на Дунавския вилает в 1864 г. Англия издигнала вицеконсулството си в Русе в консулство с вицеконсулства във Варна и Сулина. Английско консулство било организирано и в Кюстенджа.

Чрез Варненското пристанище се снабдявали с английски стоки пазарите и търговците на Ески Джумая, Разград, Русе, Шумен и Търново. През 1872 г. във Варна имало 13 консулства.⁹¹ Този факт убедително свидетелствува за ролята и мястото на Варна не само като стопански и транспортен, но и като политически център на североизточните ни земи. През 60-те години английската търговия в този град непрекъснато се увеличавала. През 1866 г. тя се равнявала на 4 780 000 франка, от които само 556 000 франка износ за Англия.⁹² Подобна е картината и през следващата година, когато Англия внесла стоки за близо 5 млн. франка. Износът се състоял от 102 000 товара зърнени храни и от 200 т животински кости и се оценявал за три и половина милиона франка.⁹³

През 70-те години обемът на търговията, извършвана чрез Варненското пристанище, значително намалял. Избухналата холерна епидемия наложила продължителна карантина на пристанищата. След неурожайната за България 1869 година Англия се ориентирала към внос от Северна Америка и Австралия. Френско-пруската война също значително отслабила търговските връзки на българските земи със Западна Европа. Най-сетне, не било без значение и обстоятелството, че пораснала ролята на Бургаското пристанище като експортен център на зърнени храни.

Важно средище на англо-българската търговия бил Русе. За целия период от Кримската война до Освобождението русенският пазар останал под прякото австрийско влияние. Все пак тук се продавали и немалко английски стоки. Тяхното проникване било улеснено от английските производители, които се съобразявали с изиск-

⁹⁰ Доклад на френския консул Обаре върху състоянието на Варненското пристанище. Archives du Ministère des Affaires Etrangères de France. Turquie. Roustchouk. T. I (1867—1877), p. 249 et suiv.;

⁹¹ Michoff, Beiträge. . . II, Zweiter band, S. 503.

⁹² Michoff, Contribution. . . III, p. 578.

⁹³ Пак там, стр. 597—599.

ванията на местните жители. Те предлагали стоки в такова качество и опаковка, които най-много допадали на българското население. „Англичаните — пише австрийският консул в Русе — предлагат на българския купувач захарта в пакети от 8 фунта, обвити в жълта хартия.“⁹⁴ Това било предпочитано тегло за захар на блокчета. Противно на това изискване австрийската захар имала тегло 15 фунта и била опакована в тежка насмолена хартия.

С построяването на ж. п. линията Русе — Варна доставянето на английски стоки в Русе било облекчено. Обикновено те идвали от Цариград през Варненското пристанище. Макар и по-рядко от австрийските, по Дунав пътували и английски съдове. Редовно се движели корабите на австрийската компания Т. Б. Мортон в Константинопол.⁹⁵ Наред с познатите английски манифактурни стоки в дунавските градове се продавали английско стъкло и фаянс. Износът се състоял от зърнени храни — предимно царевича и ечемик. Тяхното транспортиране ставало чрез железницата през Варна.

Англичаните доставили железните релси, локомотивите, въглищата, необходими за линията Русе — Варна. По-късно те направили внос на селскостопански машини, които със съгласието на турското правителство били употребявани в русенските села.

Оценили стопанските възможности на Добруджа, англичаните организирали износа на големи количества зърнени храни. Добруджанското жито се посреждало добре на лондонския пазар. В немски консулски доклад Англия е наречена „най-значителният консуматор на тукашните (добруджанските — б. м. Хр. Гл.) зърнени храни“.⁹⁶ Само през 1876 г. за английския пазар били изпратени добруджански храни за 1 340 000 франка.

Оживен експорт на зърнени храни правели нашите дунавски градове. Житото от Свищов, Лом и Никопол, предназначено за Англия, най-често се изнасяло по ж. п. линията Черна вода — Кюстенджа. В това пристанище англичаните имали свои складове. Освен това цените по тази линия били по-ниски от тези по Русе — Варна. Варненското пристанище било, както отбелязахме, непригодно за големи товаро-разтоварни работи. Английската компания, която експлоатираше линията, възнамерявала да построи просторен склад за храни на Варненското пристанище и по такъв начин да привлече търговията за Западна Европа.⁹⁷

Зърнени храни от нашите дунавски земи били изнасяни за Англия и през Галац и Браила. В тези градове те били доставяни от малки кораби, които срещу течението на реката разнасяли английски и френски стоки, а обратно отнасяли храни. По такъв начин английските стоки достигнали до Лом и Видин. Висококачест-

⁹⁴ Michoff, Beiträge. . . II, Zweiter band, S. 227.

⁹⁵ Michoff, Beiträge. . . II, Zweiter band, S. 352.

⁹⁶ Michoff, Beiträge. . . II, Zweiter band, S. 353.

⁹⁷ Пак там.

вените английски прежди и памучни платове проникнали далеч на запад в българските земи. Без съмнение този оживен експорт на дунавската провинция значително повишил благосъстоянието на страната. Същевременно напредъкът на този район увеличил и нуждите на населението.

Оживен търговски обмен се извършвал и на годишните панаири в Узунджово, Ески Джумая, Сливен, Станимака и др. В немски обзор на турското стопанство се посочва, че споменатите панаири поглъщали „една колосална сума от стоки“. Макар че панаирите започнали да западат, те продължили да играят ролята на важни стопански средища. И след Кримската война най-голям бил панаирът в Узунджово. На него през 1857 г. се реализирал стокооборот за повече от 78 млн. пиастра.⁹⁸ Англия се представила с памучни платове, басми, индиго, желязо общо за 11 млн. пиастра. На следващата година поради световната криза панаирът в Узунджово минал вяло. С английски стоки търгували предимно гърци от Цариград. Техните опити да конкурират австрийските стоки в много случаи оставали напразни. Основната причина за този неуспех се кореняла в голямата липса на налични пари. Тъй като споменатите цариградски търговци получавали от Англия стоки само срещу заплащане в брой, те не били в състояние да продават същите стоки на непознати търговци в Узунджово с голяма отсрочка. В същото време мнозина пловдивски и виенски търговци продавали с отсрочка, тъй като имали сигурни и добре познати клиенти.⁹⁹ От донесените през 1866 г. английски стоки за 50 000 лири били пласирани „относително много малко“. Едва в 1869 г. английското участие в Узунджово почти достигнало това на Австро-Унгария (английски стоки за 16 млн. пиастра срещу 17 млн. на нейния конкурент).¹⁰⁰

Военното положение през 1870 г. попречило на активното австрийско участие. От това се възползвали търгуващите с английски стоки фирми, които доставили стоки за 16 милиона пиастра (при 10 млн. на Австро-Унгария).¹⁰¹ По такъв начин английските стоки за пръв път надделяли на този важен български панаир. И през тази година липсата на пари в брой затруднила сделките. Това наложило английските стоки да се продават по-евтино от австрийските, средно с 20—25%. По такъв начин били пласирани английски стоки за 12 млн. пиастра.¹⁰² Една четвърт от тях били тъкани, захар за 600 000 пиастра, кафе и др. В същото време австрийците пласирали стоки едва за 5 млн. пиастра.

Най-големият панаир в Северна България се провеждал през първата половина на май в Ески Джумая. Той се посещавал от

⁹⁸ Michoff, Contribution. . . III, p. 322.

⁹⁹ Michoff, Beiträge. . . II, Zweiter band, S. 225.

¹⁰⁰ Michoff, Beiträge. . . II, Zweiter band, S. 304.

¹⁰¹ Пак там.

¹⁰² Пак там.

много чужди търговци. И на този панаир били реализирани големи стойностни обороти. Далеч преди откриването му от Виена, Манчестер, Марсилия и Цариград през Варна и Русе пристигаха европейските стоки. Ф. Каниц, отбелязвайки голямото разнообразие на стоки, което е наблюдавал, споменава за памучни прежди, доставени от гръцко-арменски комисионери, направо от Лондон и Манчестер, пили, игли, стоманени стоки, бои и петрол от Англия.¹⁰³ С подобни стоки се е представяла Англия и на панаирите в Пирот, Сяр, Станимака, Неврокоп, Меджидия.

След направеното конкретно проследяване на англо-българската търговия през разглеждания период необходимо е да се посочат някои важни тенденции в развитието ѝ. В основни линии английският внос-износ непрекъснато нараствал, въпреки че в отделни години поради природни бедствия, конкуренция, стопански кризи и причини от политически характер временно отслабвал. Българските земи се превърнали в активен консуматор на английски стоки. Приспособили част от своето производство към изискванията на местните жители, чрез рекламни пратки и ниски цени английските търговци се наложили при вноса в Турция и България. Основна цел на английската търговия в нашите земи бил стремежът да се внася възможно най-много. Наистина Англия проявявала интерес и към зърнените храни, памука и други български суровини, но в основни линии износът се развивал с много по-слаб темп. Обикновено съотношението между английския внос и износа било 2:1, а в отделни години дори 3:1. Ако главен предмет на английския внос били памучните тъкани и прежди, зърнените храни представлявали основен експортен артикул.

Може да се приеме, че търговията на българските земи с европейските държави след Кримската война възлизала средно годишно на около 422 млн. франка.¹⁰⁴ (17 млн. лири). В тази търговия на Англия се падало около една четвърт.

След Кримската война редица български търговци влезли в непосредствен контакт с английския пазар. Те правели значителни поръчки на английски стоки, които впоследствие разпространявали в пределите на Европейска Турция. Едновременно с това български търговци участвували в износа на българска селскостопанска продукция за Лондон. Те използвали полици на английски фирми, ползували техен кредит, търгували със солидни суми лири стерлинги. Всичко това показва порасналата роля на българските търговци в посредничеството между английския и българския пазар.

Англо-българската търговия през разглеждания период в много случаи била ограничавана от стопанските и политическите условия в изостанала Турция. Нестабилната валута, лошите пътища, транспортните трудности, митническата система не съдействували за нейното развитие.

¹⁰³ Michoff, Beiträge. . . II, Zweiter band, S. 449.

¹⁰⁴ С. Дамьянов, пос. съч., стр. 40.

От всичко казано дотук става ясно, че през последните десетилетия преди нашето Освобождение Англия си извоювала централно място в икономическия живот на Турция. Тези нейни интереси определяли отношението ѝ към националноосвободителното движение на българския народ. Английската буржоазия не можела да допусне разпадането на зависимата от нея Турска империя. Тази нейна позиция била шаложена не само от страха да не загуби българския пазар, но и от неизбежното засилване на руското влияние в случай на освобождаване на България.

ТОРГОВЛЯ АНГЛИИ С БОЛГАРСКИМИ ЗЕМЛЯМИ С 30-х ГОДОВ XIX ВЕКА ДО ОСВОБОЖДЕНИЯ

(По сообщениям иностранных консулов)

Христо Ст. Глушков

(Резюме)

В XIX в. большие европейские государства проникли в Османскую империю и постепенно завладели ее экономикой. Таким образом во второй половине XIX в. Турция оказалась связанной с ними не только в экономическом, но и в политическом отношении. Автор рассматривает характер, объем и результаты торговли Англии с болгарскими землями в последние десятилетия до Освобождения. Исследование построено на основе сообщений иностранных консулов.

В рассматриваемый период Англия завоевала себе на болгарских землях первое место по ввозу. Она добилась этого успеха в течение длительной конкурентной борьбы с Францией и Австрией. Большое значение имел тот факт, что английские товары продавались по очень низким ценам.

Основным принципом английской торговли на болгарских землях явилось стремление ввозить как можно больше. Обычно соотношение между английским ввозом и вывозом в Болгарию составляло 2:1, а в отдельные годы — даже 4:1. Англия ввозила хлопчатобумажные (главным образом) и шерстяные ткани, пряжу, металлы, краски, бакалейные товары, жезь, манифактуру, мелкую галантерею, фаянс, стекло, а вывозила из Болгарии хлеб, хлопок, необработанные кожи, лес, животные кости и другое сырье. Особенно интерес проявляли англичане к болгарскому розовому маслу.

Английская торговля в Европейской Турции в XIX веке осуществлялась главным образом через порты на Белом и Черном море. Важное значение имел и Константинополь, где у английских торговцев были свои склады.

Англо-болгарская торговля в рассматриваемый период была ограничена экономическими и политическими условиями отсталой Турции. Нестабильная валюта, плохие дороги, транспортные затруднения, таможенная система не содействовали ее развитию.

Автор определяет общий объем торговли болгарских земель

с европейскими государствами после Крымской войны в среднем 17 миллионов лир в год. Доля Англии в этой торговле составляет около одной четверти — 4,2 миллиона лир. Ее значительное участие в экономической жизни Европейской Турции определяло ее отношение к национально-освободительному движению болгарского народа. Английская буржуазия не хотела допускать распада зависимой от нее Турецкой империи. К этой позиции ее привела не только боязнь потери болгарского рынка, но и боязнь неизбежного усиления русского влияния в случае освобождения Болгарии.

THE TRADE OF ENGLAND WITH THE BULGARIAN LANDS IN THE NINETEENTH THIRTIES BEFORE THE LIBERATION

(according to reports made by foreign consuls)

Hristo St. Glushkov

(Summary)

In the 19-th century the great European countries made their way into the Turkish empire and gradually took possession of its economy. Thus in the second half of the 19-th century Turkey found itself tied with them both economically and politically. The author of the paper makes a study of the character, the bulk and the results of the trade of England with the Bulgarian lands in the last decades before the Liberation. The study is based on materials published by foreign consuls.

During the period under investigation England managed to win the first place among the importers. This came as a result of a continuous rivalry between France and Austria in which the fact that the English goods sold at very low prices was of great importance.

A guiding principle of England in its trade with the Bulgarian lands was the tendency to export as much as possible. The average correlation between the import and export of England to Bulgaria was 2:1 and occasionally even 4:1. England exported mainly cotton, and imported cereals, raw hide, timber, bones and other raw materials. Bulgaria imported from England cotton and wollen materials and yarn, metals, paints, groceries, sheet iron, haberdashery, glass, delfware. The English took a particular interest in the Bulgarian rose oil. In the XIXc. the trade of England with European Turkey was done mainly through the Black sea and White sea ports. Istanbul was not of less importance and the English tradesmen had warehouses there. The English-Bulgarian trade was limited by the economic and political conditions of backward Turkey. The unstable currency, the bad roads, the customs system didn't stimulate its development.

The autor states that the average trade of Bulgarian lands with the European countries after the Crimean war amounts to 17 million pounds per year, England's part in it being one fourth 4,2 million pounds. These strong positions of England in the economic life of European Turkey determined its attitude to the national-liberations movement of the Bulgarian people. The English bourgeoisie was against the disintegration of the Turkish empire which was economically dependent on England..

ТРУДОВЕ НА ВЕЛИКОТЪРНОВСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „КИРИЛ И МЕТОДИИ“
Том IX, кн. 2

Факултет за история

1971—1972

TRAVAUX DE L'UNIVERSITE DE „CIRILE ET METHODE“
DE VELIKO TIRNOVO

Tome IX livre 2

Faculte d'histoire

1971—1972

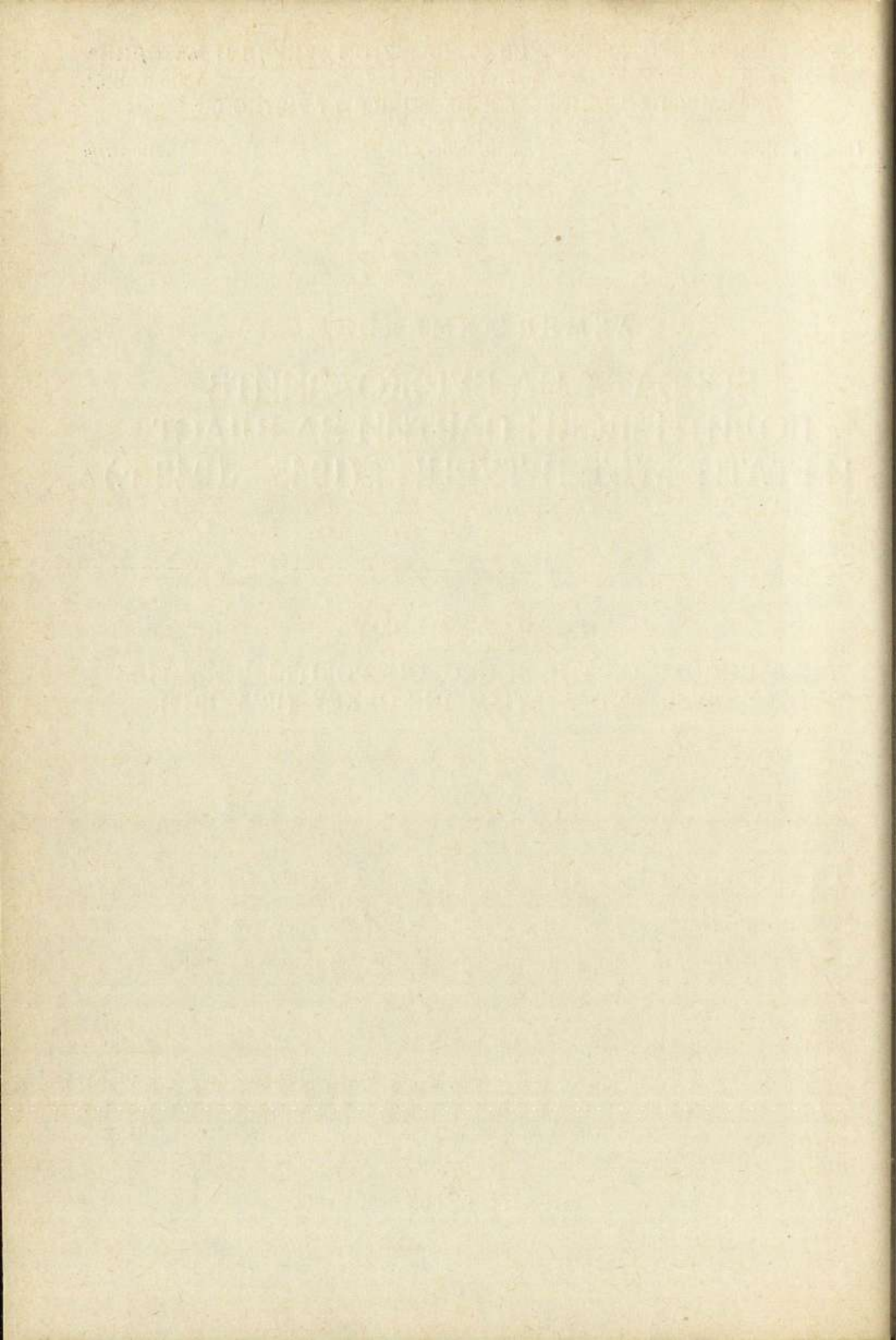
АХМЕД АХМЕДОВ

БОРБАТА НА БУРЖОАЗНИТЕ
ПОЛИТИЧЕСКИ ПАРТИИ ЗА ВЛАСТ
И ЕТАТИЗМЪТ В ТУРЦИЯ (1945—1948 г.)

AHMED AHMEDOV

THE STRUGGLE OF THE BOURGEOIS POLITICAL PARTIES
FOR POWER AND ETATISM IN TURKEY (1945—1948)

СОФИЯ — 1973

1. ЗАСИЛВАНЕ НА ОТКРИТАТА БОРБА ПРОТИВ ЕТАТИЗМА

Проблемата за мястото на етатизма в борбата на буржоазните партии за власт през втората половина на четиридесетте години не е била предмет на изследване.

Целта на настоящата студия е да се разкрие определящата роля на етатизма в борбата на буржоазните партии за власт в периода 1945—1950 г.

Оформянето на едрата промишлена буржоазия през годините на Втората световна война било социално явление с големи последици за политическата история на Турция през 40-те години. Заедно с едрата търговска буржоазия едрата промишлена буржоазия повежда борба срещу икономическата политика на турското правителство. Блокът на едрата буржоазия и помещиците не бил доволен от активизирането на държавната интервенция в икономическата област. За нарасналите богатства на буржоазията били необходими нови сфери на доходно приложение на капитала. В края на войната частните спестявания нараснали близо два пъти.¹

Собствениците на свободни капитали не ограничавали дейността си само в търговската и банкова сфера. Те проявявали все по нарастващ интерес към промишленото инвестиране на капиталите си. Промислената буржоазия се стремяла да разшири границите на своята дейност. Едните и другите влизали в стълкновение и в редица случаи в конфликт с етатизма, който много пъти проявявал живот в области, доходни за частния капитал.

Този конфликт, започнал през 30-те години, в края на Втората световна война придобива организиран характер в дейността на новите буржоазни партии. Борбата срещу етатизма се води както в Народнорепубликанската партия, така и в средите, непричастни към управляващата партия. В борбата за или против етатизма след Втората световна война се формира опозицията в Народнорепубликанската партия. Нейните кълнове започват още по време на самата война. Както пише Метин Токер, още през 1942 г. в анкарските кръгове на Народнорепубликанската партия се проявявали някои групировки. Сред тях най-забележима и влиятелна била групировката на Джелил Баяр и приятелите му. В нея влизали Аднан Мендерес, Рефик Коралтан и Фуад Кьопрюлю.²

Опозицията срещу етатизма в Народнорепубликанската пар-

¹ K. Karpat, Türk demokrasi tarihi, Istanbul, 1967, s. 85.

² Milliyet, II — 12 III, 1970.

тия отначало не се свеждала до неговото отричане, а само се настоявало за либерализирането му.³ Същевременно кръговете извън Народнорепубликанската партия все по-определено водели борба за власт на базата на отричането на етатизма.

Опозицията срещу етатизма в Народнорепубликанската партия най-организирано и целеустремено се проявила в парламентарната фракция на партията и в изказванията в Меджлиса по време на обсъждането на бюджета и на едни или други икономически мероприятия на правителството. За съжаление забраната да се печатат отчети за разискванията в Меджлиса и в парламентарната фракция не ни дават възможност да получим по-обширна информация за дебатите и за вътрешнопарламентарната борба срещу етатизма. Въпреки това били намирани пролуки за изтичане на информация от заседанията на парламентарната фракция. Попаднала по различни пътища в печата, тази информация убедително потвърждава тезата за борба в парламентарната фракция и в Меджлиса срещу икономическата политика на Народнорепубликанската партия.

Измирският депутат, представител на деловите кръгове Джемал Баяр при обсъждането на бюджета за 1944 г. от трибуната на Меджлиса изразил недоволството на деловите кръгове от търговската политика на правителството.⁴ По-решителен в критиката си срещу правителствената търговска и въобще икономическа политика по време на дебатите в Меджлиса във връзка с новия бюджет за 1944 г. бил друг виден в миналото деец на Народнорепубликанската партия Хикмет Байур. От трибуната на Меджлиса той заявил: „Аз искам да се спра върху нашето икономическо и морално положение и да критикувам правителството. Колкото повече се критикува, толкова повече ще нарасне моралното влияние на Великото национално събрание сред народа. Ние тук в каквато степен изразим недоволството на народа, в същата ще подпомогнем правителството.“⁵ Лайтмотивът на това изказване е ясен: да се представят депутатите от Великото национално събрание като защитници на народните интереси и борци срещу несправедливостите, творени от правителството. Демагогията в речта на Хикмет Байур е толкова ясна, че не подлежи на обсъждане. Тази реч е забележителна още с един момент — нова проява на критиката срещу търговската политика на турското правителство. Хикмет Байур продължил речта си с думите: „Нашата външна търговия още един път изпадна в парализирано състояние. У нас няма разлика между бялата борса и черната борса. От неуспехите на правителството

³ Вж. Д. И. Вдовиченко, Борба политических партий в Турция 1944—1965 гг., М., с. 17.

⁴ Milliyet, 6. III. 1970.

⁵ Ibid.

се породи спекулация, която обхваща страната. На тютюневия пазар тази година имаше паника.⁶

Критиката, която се отправя към правителствената икономическа политика, не е адресирана непосредствено до етатизма, но изводът за нейната крайна цел — борбата за либерализиране на политическия строй и икономическата система се налага от само себе си. Все по-острите нападки в Меджлиса срещу икономическата и политическата система на страната принудили президента на републиката Исмет Инъню в приветствената си реч при откриване сесията на Меджлиса на 1. XI. 1944 г. да защити правителствената политика. Той заявил: „Турската република във вътрешното управление следва надеждна, демократична и национална политика. Ние сме за равноправие и свобода на идеите и съвестта на всички граждани. Дейността на правителството е под непрекъснатия контрол на Великото национално събрание. Всичко, което се пращи във вътрешната и външната политика, е пред погледа на нацията.“⁷ Президентът на републиката в речта си квалифицира критиката на правителствената политика като изява на народния контрол върху дейността на органите на властта в Турция.⁸

Но нито обещанията за демократизация, нито опитът да се придаде друг оттенък на критиката в Меджлиса не били в състояние да спрат все по-нарастващото недоволство от етатизма. През 1945 г. един от основните въпроси, около които най-напрегнато и най-продължително се дискутира в Меджлиса, бил въпросът за настоящето и бъдещето на етатизма. Все по-настойчиви ставали гласовете в полза на приватизацията на държавните предприятия, строгото определяне на периметъра за действия на етатизма и накрая за привличане на чуждестранния капитал в Турция.

Тия искания и настроения били показател за засилването на финансовата мощ на едрата буржоазия, която при други условия се примирявала с провежданата етатистка политика. Няма друг етап от предишната дейност на Меджлиса, както този през 1945 г., когато депутатите на управляващата Народнорепубликанска партия така открито и недвусмислено да са изразявали своето несъгласие с провежданата от правителството икономическа политика. Естествено тяхната критика в крайна сметка била искане за изменение на икономическата платформа на Народнорепубликанската партия.

На 14. V. 1945 г. по време на обсъждането на бюджета на Министерството на икономиката пръв взел думата депутатът Исмаил Сабунджу, който, спирайки се на проблемата за девлетчилик, заявил: „Трябва да се определят отраслите за действия на държавата и личната инициатива. Безсмислени промени да не се правят, ако има възможност да се възползуваме от чуждестранния

⁶ Milliyet, 6. III. 1970.

⁷ Ibid., 8. III. 1970.

⁸ Ibid.

капитал. Щом като няма конкуренция, нищо не може да се направи. Тъй като държавата не може да конкурира, тя издава специални закони. Това трябва да се пресече. . . Предприятията за памучен текстил са в състояние на бъркотия. Държавните фабрики трябва да се превърнат в анонимни дружества. Сегашният курс е в безизходица.⁹ Критиката на Исмаил Сабунджу не оставя място за съмнение, че настроенията вътре в Народнорепубликанската партия срещу етатизма в края на Втората световна война вземат такава форма, която при задълбочен анализ и наличие на повече документален материал би ни позволила да направим извода за желанието на едрата буржоазия да застави правителството да се откаже от досегашния курс на икономическа политика. Безизходицата в икономическата област, която обхваща почти всички капиталистически страни в края на Втората световна война, в Турция се оправдавала с етатизма. Изходът от положението се търси в ограничаване и отказ от етатизма и авансиране на монополизма на частната инициатива.

Майската сесия на Великото национално събрание през 1945 г. станала арена на стълкновение между привържениците и противниците на етатизма. Продължавайки смисъла на казаното от Исмаил Сабунджу, Феридун Фикри Дюшюнсел изказал още по-крамолни идеи и предложения по отношение на държавния сектор. „Според закон №3460 — казал Ф. Ф. Дюшюнсел — държавните икономически организации трябваше да се превърнат в анонимни дружества, а Сумербанк да ги финансира. Досега по този път не е направена нито една крачка.“¹⁰

Не е случайно, че все по-чести ставали исканията държавните предприятия да се превърнат в анонимни дружества. Това било израз на желанието на едрата буржоазия като съдружник в дружествата да участва в присвояването на печалбите от държавния сектор, респективно в преразпределението на държавния бюджет, в по-изгодна за себе си форма.

По-нататък в речта на Ф. Ф. Дюшюнсел се прокарва основната идея на опозицията в Народнорепубликанската партия: защита и по-голяма свобода на частната инициатива. Относно „частната инициатива — продължил речта си Ф. Ф. Дюшюнсел — формулата, която аз предлагам, е следната: индустриализацията на една страна не може да се реши със средствата на данъците и бюджета. Ще кажа откровено мисълта си, че трябва да се приведе в действие и да се гарантира националният частен капитал. Сумербанк трябва да се превърне във финансова банка.“¹¹

Опозицията срещу икономическата политика, макар и неорганизирана, през пролетта на 1945 г. ставала все по-силна и настоячива. Развитието на събитията в парламентарната фракция на На-

⁹ Tan, 26. V. 1945, N 3263.

¹⁰ Ibid.

¹¹ Tan, 26. V. 1945, N 3263.

роднорепубликанската партия все по-определено поставяло пред правителството въпроса за преразглеждане системата на политическо управление и на икономическа дейност. Сериозни обвинения се отправяли срещу ролята на Исмет Иньоню за засилването и утвърждаването на антидемократичния режим в Турция. Както пише в спомените си видната турска общественичка Сабиха Сертел, „след идването на Исмет паша на власт свободата, която се определяше от конституцията, почти се ликвидира. Измененията, извършени в законите, почти премахнаха ограничените свободи, гарантирани с конституцията от 1924 г. Ние търсехме ограничените свободи от времето на Ататюрк.“¹²

След като Исмет Иньоню станал президент, в Турция се извършвали два паралелни процеса: от една страна, се засилвал авторитарният режим, а, от друга, отслабвал категоричният характер на Ататюрковата икономическа политика. Въпреки наличието на последния процес едрата турска буржоазия искала решително да се ограничи сферата за действия на етатизма и да се дадат политически гаранции за сигурността на частното предприемачество чрез либерализация на съществуващата политическа система.

Като отзвук на това настроение, според нас, трябва да се оценят думите на Исмет Иньоню, казани на традиционния Празник на младежта на 19. V. 1945 г. „Политическият режим на страната — заявил в речта си Исмет Иньоню — ще продължи да се развива заедно с условията и насоките на напредъка на народното управление, създадено заедно с републиката. Успоредно с премахването на ограниченията, наложени от военното време, в политическия и идейния живот на страната в по-широки размери ще се внедряват демократическите принципи.“¹³ Същия ден в разговор с младия професор-правист Нихат Ерим в правителствената резиденция в Чанкая Исмет Иньоню заявил, че няма намерение да поддържа авторитарния режим в страната и че ще започне действия за установяване на демократичен режим, без да губи време.¹⁴ В угода на нарастващата опозиция още през месец април 1945 г. било разрешено да се публикуват материалите на Меджлиса и парламентарната фракция.

Все по-често започнали да се издигат искания за привличане в страната на чуждестранния капитал. Турската промишлена буржоазия вече била склонна да сътрудничи с чуждестранния капитал за извличане на по-високи печалби и следователно за съвместно напълнение срещу турските трудещи се. Работата стигнала до това, че през май 1945 г., по време на обсъждането на бюджета за останалите 7 месеца, депутатът от Роднорепубликанската партия Берг Тюркер поискал да се привлече в страната чуждестранният капитал — английски и американски. Това искане било

¹² S. Sertel, Roman gibi, Sofya, 1969, s. 191.

¹³ M. Toker, Tek partiden çok partiye. . . (1944—1950), Milliyet, 13. III. 1970

¹⁴ Ibid.

подето от вестник „Джумхурнет“, който писал тогава: „Ще бъде неестествено, като си спомняме староосманските времена, да вземем отрицателна позиция спрямо системата на международното кредитиране. . . . Аз се придържам към мнението — завършва авторът на уводната статия Надир Нади, — че трябва да открием път на чуждестранния капитал в нашата страна.“¹⁵

Опозицията срещу икономическата политика на Народнорепубликанската партия направила решителна крачка по пътя на организационното си формиране по време на обсъждането на закона за аграрната реформа.

След шестмесечни дебати на 11. VI. 1945 г. Великото национално събрание утвърдило аграрния законопроект под номер 4753.¹⁵

Управляващата Народнорепубликанска партия се опитала да използва утвърждаването на аграрния законопроект за издигане и укрепване на своя авторитет сред селячеството. Понеже аграрната реформа на дело не разрешила основната проблема на село — въпроса за земята, селячеството се настроило все повече против управлението на Народнорепубликанската партия. В политическата борба през втората половина на 40-те години селячеството станало резерв на новите буржоазни партии и най-вече на Демократическата партия.

С дебатите около аграрния законопроект позицията в Народнорепубликанската партия и извън нея все по-силно се изяснявала и организационно се консолидирала. Във връзка с това не може да се пренебрегне и фактът, че от средата на 40-те години съществувало силно движение срещу икономическата политика на Народнорепубликанската партия. Не случайно с обсъждането на аграрния законопроект съвпаднала организационната криза в Народнорепубликанската партия. Опозиционно настроените членове на Народнорепубликанската партия се убедили от парламентарните дискусии около аграрния законопроект и от реакцията, която предизвикала сред селячеството утвърждаването му, че могат да разчитат на по-сOLIDна социална база и поддръжка не само сред недоволните едри земевладелци, но и сред селячеството.

На 7. VI. 1945 г. четирима членове на Народнорепубликанската партия: Джелил Баяр, Аднан Мендерес, Фуат Кьопрюлю и Рефик Коралтан, се обърнали към парламентарната фракция на Народнорепубликанската партия с писмо, което влязло в историята на политическите борби в Турция под името „изложение на четиримата“. Основната мисъл в „изложението на четиримата“ била да се премине към по-широко прилагане на демократичните принципи на управление в Турция.¹⁷ На 12. VI. 1945 г. парламентарната фракция обсъдила изложението и го отхвърлила под пред-

¹⁵ Cumhuriyet, 24. V. 1945.

¹⁶ Düstur, cilt, 26, s. 1169—1182.

¹⁷ Ş. S. Aydemir, Menderes, in dramı, 1899—1960, Istanbul, 1969, s. 138.

лог, че предлаганите изменения са от компетенция на партийния конгрес.

Паралелно със засилването на опозицията в Народнорепубликанската партия нараствало недоволството на едрите търговци и предприемачи срещу икономическата политика на правителството. Едрата турска буржоазия проявявала все по-подчертан интерес към идеите за либерализиране на политическата и икономическата система в Турция. Нейните представители първи след Втората световна война направили опит да създадат опозиционна партия.

*

На 7. VII. 1945 г. големият търговец и предприемач Нури Демираг се обърнал към вилаетското управление в Истанбул с молба да му се разреши да създаде политическа партия под наименованието Партия на националното възраждане.¹⁸ На пресконференция Нури Демираг обосновал шестте принципа, върху които щяла да се изгради новата партия. Основната идея на тези принципи била отричането на етатизма като потребност за икономическия живот на Турция. „Светът може да благоденствува — заявил Н. Демираг — само с развитието на свободната търговия и свободната промишленост. Търговията и промишлеността не могат да се поддават на дисциплина.“¹⁹ Много показателно обещание дал Н. Демираг, че след премахването на етатизма „няма да се виждат големи, боси, безработни, прахосници и бедни“²⁰. Н. Демираг заявил, че неговата партия ще следва във вътрешната икономическа и политическа дейност примера на страни, които „сред нациите в света са достигнали благоденствие, богатство и щастие — Америка и Англия“²¹

Голословното отричане на етатизма и илюзорното обещание за благоденствие на народа предизвикали остра реакция и насмешки сред привържениците на правителствената икономическа политика. „Щом като държавата няма да се вмесва в търговията и промишлеността — се казва в статията на в. „Улус“, — при това положение каква работа ще се намира за безработните?“²²

Новата партия според принципите на Н. Демираг щяла да води борба за едностепенни избори.²³ Вижда се, че в принципите, декларирани от Н. Демираг, като във фокус се пречупвали основните искания на опозицията в Народнорепубликанската партия и извън нея. При това положение ръководството на Народнорепубликанската партия решило да използва Партията на националното възраждане като отдушник на политическото напрежение в стра-

¹⁸ Ulus, 8. VII. 1945.

¹⁹ Ulus, 8. VII. 1945.

²⁰ Ibid.

²¹ Ibid.

²² Ibid., 9. VII. 1945.

²³ Ibid., 8. VII. 1945.

ната. Ръководено от тази идея, на 22. IX. 1945 г. правителството дало съгласието си да се изгради новата партия.

Официално и много тържествено в Истанбул в присъствието на истанбулския валия д-р Лютфи Кърдар на 27. X. 1945 г. било обявено организирането на Партията на националното възраждане.²⁴ В устава на партията били прокарани основните идеи и мисли, залегнали в обявените от Н. Демираг принципи на 7. VII. 1945 г. В § 29 на устава се казвало, че основната цел на партията била, „както е в напредналите страни, горите, рудниците и фабриките, транспортните средства, земеделските и подобни дейности да се дадат на народа, да се предостави широка възможност за действия на частната инициатива, организиране на акционерни компании и посредством тях. . . да се създаде по-голямо производство“²⁵. Партията на националното възраждане с тия свои програмни искания се разкривала като партия на едрия капитал, недоволен от интервенцията на турското правителство в икономическата област.

Независимо от наличието на нова буржоазна партия в Турция, през лятото на 1945 г. все още не бил извършен преход от еднопартийната система към многопартийната. Правителството не гледало на Партията на националното възраждане като на възможен конкурент в политическия живот на страната, понеже новата партия нямала достатъчно силно влияние. Партията на националното възраждане, въпреки че се изявила като политически център на антиетатистките сили, нямала достатъчно влияние и авторитет, за да се превърне в равностоен конкурент за власт на Народнорепубликанската партия. Политическият монополизъм на управляващата партия все още не бил подложен на атаките на партии, имащи солидна социална база.

В същото време опозицията, която от пролетта на 1945 г. се формирала организационно, ставала все по-настойчива в исканията си Турция незабавно да премине към многопартийната система. Искането да се ограничи етатизмът и в перспектива да се премахне от икономическия живот на страната лежало в основата на борбата на опозицията за либерализиране на политическия режим в Турция. Противниците на етатистката политика застъпвали идеята, че тя е несъвместима с принципа на народността в конституцията. Ведат Диджлели, давайки отпор на подобни твърдения, пише през януари 1946 г. във вестник „Улус“: „Намесата на държавата в икономическия живот и поставянето му под контрол не е против демокрацията, а, напротив, е проява на демократическия характер на управлението в икономическата област.“²⁶ Явен е стремежът на В. Диджлели да възвеличае икономическата политика на Народнорепубликанската партия. Турската икономическа и по-

²⁴ Milliyet, 17. III. 1970.

²⁵ T. Z. Tunaya, Türkiye, de siyasi partier (1859—1952), Istanbul, 1952, s. 644—645.

²⁶ V. Dicleli, Devletçilik ve demokrasi, Ulus, 6. I. 1946.

литическа действителност не давала примери, които да подкрепят твърдението на В. Диджлели. Ето защо опозицията намирала основание за атаки и срещу етатизма. В статия, насочена срещу него, се казвало: „Според конституцията сме за девлетчилик и народовластие. В действителност между тия две понятия има противоречия. Девлетчиликът и народовластието не могат да съжителствуват. У нас девлетчиликът е проявил действия, които потъпкват интересите на народа.“²⁷

Противниците на етатизма използвали средствата на социалната демагогия за отричане целесъобразността на държавната интервенция в икономическата област. В цитирания пасаж се говори от името на народа, чийто интереси уж били „потъпкани“ от етатизма. В икономическата област били накърнени интересите на едрата буржоазия.

През първата половина на септември 1945 г. водачите на опозицията Аднан Мендерес и Фуат Кьопрюлю публикували във в. „Ватан“ статии, в които настоявали да се отмени едностранната система и да бъдат гарантирани буржоазни свободи и права.²⁸ След тази нова демонстрация на несъгласие с принципите на Народнорепубликанската партия опозицията сама се поставила извън партията. На 21. IX. 1945 г. централното ръководство на Народнорепубликанската партия взело решение за изключване на Аднан Мендерес и Фуат Кьопрюлю от редиците на партията. В решението се казвало: „След като всички доказателства бяха прегледани, се установи, че поведението и дейността на народния представител от Айдын Аднан Мендерес и на народния представител от Карс Фуат Кьопрюлю противоречат на поведението и дейността на Народнорепубликанската партия и затова единодушно се реши да бъдат прекъснати техните връзки с Народнорепубликанската партия и това решение е изпълнено.“²⁹

Решението на централното ръководство на Народнорепубликанската партия от 21 септември 1945 г. показвало, че управляващата партия преживява голяма вътрешна криза и изключването на двамата нейни членове трябвало да служи за назиждане, и да възпре по-нататъшното развитие на кризата. Но политическата хирургия не изпълнила предназначението си. Борбата в Народнорепубликанската партия продължавала. Нова проява на вътрешните разногласия бил отказът на Джелил Баяр на 25. IX. 1945 г. от мандата на народен представител.

Изправен пред все по-нарастващата опозиция Исмет Ибьоню в речта си на 1. XI. 1945 г. обещал, че в близко бъдеще ще се създаде нова партия; ще бъдат изменени някои закони и ще се премине към нова изборителна система.³⁰

²⁷ Ulus, 14. IX. 1945.

²⁸ Д. И. Вдовиченко, Борьба политических партий в Турции 1944—1965 гг., М., 1967, с. 33.

²⁹ Ulus, 22. IX. 1945.

³⁰ Milliyet, 18. III. 1970.

Турският президент бил принуден да даде тия обещания, за да разведри напрегнатата политическа атмосфера в страната и за да успокои опозицията в Народнорепубликанската партия. Напразни останали старанията на Исмет Инюню. Нищо не било в състояние да предотврати разцеплението на Народнорепубликанската партия, която към края на 1945 г. се раздира от вътрешни противоречия. На 27. XI. 1945 г. бил изключен Рефик Коралтан, който се солидаризирал с опозицията.³¹ Малко по-късно на 2. XII. 1945 г., Джелил Баяр напуснал Народнорепубликанската партия и обявил намерението си да основе нова политическа партия.³²

Въпрос на дни било организирането на нова буржоазна партия, която според плановете на буржоазно-помещическите кръгове трябвало да бъде първата крачка от еднопартийната към многопартийната система в Турция. Установяването на многопартийната система трябвало да служи на идеята за насаждане на илюзии за демократизация в Турция и по такъв начин да бъдат отвлечани трудещите се от борбата за действителна демокрация и политически свободи. Както писал Ленин: „Тази борба нямаше никакво сериозно значение за масата на народа. Народът бе лъган отклоняван от неговите насъщни интереси. . .“³³ Тази Ленинова характеристика на двупартийната система в Съединените американски щати напълно важи и за развитието и същността на многопартийната система в Турция.

2. МЯСТО НА ЕТАТИЗМА В ПРОГРАМИТЕ НА НОВИТЕ БУРЖОАЗНИ ПАРТИИ

Управляващата Народнорепубликанска партия правила отчаяни усилия, за да задържи монопола си в политическия живот на страната. Обаче настъпили през 30-те и първата половина на 40-те години социално-икономически промени в страната правели невъзможно по-нататъшното запазване на авторитарния режим и на политическия монополизъм на Народнорепубликанската партия. Към края на 1945 г. назрели условия за преход към многопартийната система. Опозицията в Народнорепубликанската партия не искала да се ограничи само с критика, а търсела изход от политическата криза в създаването на нова политическа партия, която да бъде силен противник на управляващата партия. В същото време борбата на едрата промишлена буржоазия срещу икономическата политика на правителството поставила като неотложен въпрос официалното съществуване на опозиционна партия.

На турската буржоазия като цяло било нужно да се създаде режим на дерижирана демокрация, за да не се допусне развитие-

³¹ Ş. S. Aydemir, Menderes'in dramı 1899—1960, İstanbul, 1960, s. 138.

³² Ibid.

³³ В. И. Ленин, Резултатите и значението на президентските избори в Америка, Съч., т. 18, стр. 407.

то на инициативата на трудещите се в борбата за истинска демокрация и свобода. Политическата борба в Турция през 40-те години не се е водила между класите, а вътре в експлоататорските класи, между нейните различни групировки. Затова напълно прав е Ахмет Х. Башар, когато пише, че „и да се създаде режим на многопартийната система, по този начин не може да се утвърди демокрацията“³⁴.

Действителното налагане на многопартийната система изпреварило нейното официално утвърждаване. На 7. I. 1946 г. четирима бивши членове на Народнорепубликанската партия — Джелиан Баяр, Фуат Кьопрюлю, Рефик Коралтан и Аднан Мендерес, дали интервю на журналистите и обявили програмата на новата партия — Демократическата партия.³⁵ Отново в политическия живот на Турция била направена крачка към установяването на многопартийната система. За разлика от близкото минало и от 1945 г. социално-икономическите и политическите условия дали приоритет на Демократическата партия в налагането на многопартийната система.

Програмата на Демократическата партия се състояла от 85 члена. За принципна разлика между програмите на Демократическата и Народнорепубликанската партия не може да се говори, понеже и двете били партии на турската буржоазия. Разногласията били от стилистичен, тактичен и демагогски характер.

Демократическата партия се базирала на същите идеологически основи, както и управляващата Народнорепубликанска партия. Новите положения в програмата на Демократическата партия, отнасящи се до социално-политическия живот на страната, като обещанието за ликвидиране на безработицата, установяване на едностепенни преки избори с тайно гласоподаване и предоставяне на равни права на всички политически партии,³⁶ имали за задача да издигнат авторитета и популярността на Демократическата партия сред трудещите се маси и дребната буржоазия и да спечелят тяхната подкрепа и доверие.

В икономическата област Демократическата партия последователно и най-пълно изразявала и отстоявала интересите на едрата търговско-промишлена буржоазия. Въпреки че възприемала принципа на етатизма, в програмата си Демократическата партия дала тълкуване, което с най-голяма сила и в пълна мяра отразявало интересите на едрата буржоазия и помещиците в икономическата област. Това проличава най-добре в параграфи 17, 43, 44, 45, 46, 47 и 48 от нейната програма.

В § 17 се утвърждава: „Ние тълкуваме девлетчилика като необходима непосредствена намеса на държавата в икономическата

³⁴ А. Н. В а с а р, Yaşadığımızın devrin, iç yüzü, Ankara, 1960, s. 23.

³⁵ Aksam, 8. I. 1945, N 9778.

³⁶ Т. З. Т у н а у а, Türkiye de siyasi partiler (1859—1952), Istanbul, 1952, s. 662—663.

област, организация, поощрение и помощ на частната инициатива и капитал. . .³⁷ Икономическата платформа на новата партия или по-точно нейното тълкуване и отношение към етатизма намерили най-пълна изява в раздел „Промислен“ на програмата. „Основа на икономическия живот — се казвало в § 43 на програмата — ще бъде дейността на частната инициатива и капитал. За това трябва да се обезпечат на личната инициатива на капитала свобода и условия за безопасност на нейната дейност и все нови и нови отрасли.“³⁸ В тия редове от програмата на Демократическата партия намерили израз исканията на едрата промишлена буржоазия, която повече не можела да се примирява с политиката на етатизъм. Тя търсела поле за изява и приложение на капитала. В тази своя дейност едрата буржоазия влизала в стълкновение и противоречия с държавната инициатива в най-рентабилните области на икономиката. Затова, отразявайки икономическите ѝ интереси и искания, § 44 от програмата на Демократическата партия настоятелно изисквал: „От гледна точка на стабилитета и сигурността на частната инициатива и капитал трябва рязко да се определят границите на държавната икономическа дейност.“³⁹

Демократическата партия обещавала, че след като вземе властта, ще ограничи държавната намеса в ония сфери на икономиката, които биха осигурили достатъчна и навременна печалба на личната инициатива и капитал.⁴⁰ В § 48 от програмата на Демократическата партия открито се утвърждавало, че ония държавни предприятия, които не са от решаващо значение за отбраната на страната, при изгодни условия трябва да се продадат на частната инициатива.⁴¹

За пръв път от съществуването на турската република буржоазна партия официално поставяла като принцип на програмата си идеята за приватизация на държавните промишлени предприятия. И в този пункт на програмата най-силно били изразени интересите на едрата промишлена буржоазия. Единствено тя имала финансова възможност да се възползува от деетатизацията и поради това много настойчиво се стремела да се узакони идеята за продажбата на държавните предприятия на частни лица.

Програмата на Демократическата партия не пренебрегнала и интересите на едрите търговци. Последните не могли да се примирят с държавната намеса в търговията. Те се домогвали до ограничаване и отмяна на държавната интервенция в търговската сфера. § 53 от програмата на Демократическата партия най-вярно илюстрирал голямата роля и значение, които са имали едрите тър-

³⁷ Aksam, 8. I. 1946, N 9778.

³⁸ Ulus, 8. I. 1945.

³⁹ T. Z. Tunaya, *Turkiye de siyasi partiler (1859—1952)*, Istanbul, 1952, s. 667.

⁴⁰ Ibid., s. 667.

⁴¹ Ibid., s. 668.

гощи в Демократическата партия. В § 53 се утвърждавало: „Запазването на сигурност и стабилитет на пазара е условие. Щом като няма неотложна необходимост, не е лужна намеса на пазара. В тази област най-важното задължение, което се пада на държавата, е да предотврати премахването или ограничаването на конкуренцията.“⁴² От пълната свобода на пазарната стихия и на конкуренцията най-голям интерес имали едрите търговци, които могли да конкурират и да поглъщат капиталите на дребните и средните търговци. Държавната намеса в търговията десетилетия наред е била предмет на атаки от страна на едрите търговци. Едва след Втората световна война възникнали социално-икономически условия, които гарантирали повече увереност на търговската буржоазия в борбата ѝ срещу етатистическите мероприятия в сферата на търговията.

В нито един от 85-те параграфа на програмата на Демократическата партия не намерил място аграрният въпрос — един от най-наболелите проблеми на турското общество. Друго и не могло да се очаква от партия и програма, чиито създатели — Аднан Мендерес, Февзи Лютфи Караосманоглу, Етхем Мендерес, Али Мустафа, Емин Сазак и други, били едри поземлени собственици, тръгнали по пътя на капиталистическото развитие.

Демократическата партия излязла на политическата сцена преди всичко като партия на едрата промишлена и търговска буржоазия и на крупните поземлени собственици. Анализът на програмата ѝ е най-силният аргумент в полза на тезата за нейния подчертан тясно класов характер. Даже ония елементарни опити, които били направени в програмата за прикриване на класовия характер на Демократическата партия, се демаскирали от основната част на програмата ѝ, в която най-открито Демократическата партия застанала на класовите позиции на едрата търговско-промишлена буржоазия и на крупните помешчици.

В редиците на Демократическата партия намерили място ония представители на промишлената и търговската буржоазия и на помешчиците, които били недоволни от политиката на етатизъм. В подкрепа на този извод могат да се приведат редица факти, които недвусмислено илюстрират неговата истинност. Вестник „Акшам“ от 13. II. 1946 г. съобщава, без да посочва имена, че някои търговци от Измир изпратили 100 000 лири на Джелил Баяр като дар на Демократическата партия.⁴³ Безвъзмездното финансиране на новата партия от измирските търговци било проява на силното влияние и подкрепа, които тя имала в средите на едрите търговци.

Ръководният кадър на Демократическата партия от горе до долу бил предимно от средата на едрите промишленици, земевладелци и търговци. В ръководството на Демократическата партия в град Гемлик влизали 7 души, от които 4 били търговци, 2 земе-

⁴² Ibid., s. 669.

⁴³ Akşam, 13. II. 1946, N 9814.

владелци и I интелектуалец. Идентичен бил социалният състав на ръководството на Демократическата партия и в градовете Ушак, Бейпазар и други.⁴⁴

С програмата си Демократическата партия се проявила като ярко изявена класова партия на експлоататорските прослойки на турското общество. Поради това нейните ръководители полагали немалко усилия да се представят пред широките народни маси като изразители на общонационални интереси. По такъв начин те искали да създадат илюзията, че и в условията на капитализма може да се създаде политическа институция, която да не изразява определени класови идеи и интереси. Един от организационните и идейни водачи на Демократическата партия, Фуат Кьопрюлю, писал, че тя „не е класова партия, а напълно национална“ и поради това всички, които „злословили“ по неин адрес, че е партия на буржоазията и на реакционните сили, без да имат някакво основание, „крайно време е да се откажат от тия тълкувания“⁴⁵.

Известно формално основание да представят Демократическата партия като надкласова, водачите ѝ намирали в обстоятелството, че в нея членували и селяни. Като се базирал на това положение, Наби Яшар писал: „Тази партия (става въпрос за Демократическата партия — б. м. — А. А.) не е партия на определена групировка и нито на определена класа.“⁴⁶ Но авторът не бил в състояние да отрече ръководната роля на представителите на буржоазията в партията. Наби Яшар намерил оправдание на буржоазната хегемония в Демократическата партия с необходимостта от финансова поддръжка за нуждите на новата партия. Той пише: „Демократическата партия, която създаваше от нищо широка организация, ще не ще беше принудена да разкрие широко своите обятия за имуществените граждани.“⁴⁷

Западноевропейската буржоазна преса, която посрещнала със задоволство създаването на Демократическата партия, също се стремяла да представи пред европейската общественост новата буржоазна партия като надкласова. Но същевременно, както писал „The Political Quaterly“, по-голямата част от „предприемачите поддържат Демократическата партия“⁴⁸.

Вижда се, че независимо от волята на водачите на Демократическата партия и въобще на нейните защитници, тя е била партия на експлоататорските прослойки на обществото. Особено силно влияние в Демократическата партия имали представителите на едрата промишлена буржоазия. В техен интерес и в интерес на всички недоволни от етатизма Демократическата партия започнала

⁴⁴ Ibid., 21 — 26. II. 1946, N 9822—9827, ibid., 26. III. 1946, N 9855.

⁴⁵ F. K ö p r ü l ü, Demokrasi yolunda, London, 1964, s. 125—126.

⁴⁶ N. Ya s a r, Nereye gidiyoruz? Istanbul, 1947, s. 36.

⁴⁷ Ibid.

⁴⁸ N. Semizoglu, Yabancı basında Türkiye, Istanbul, 1958, s. 92—93.

борба срещу него, „като става шампион по либерализъм.“⁴⁹ Предимството, което Демократическата партия давала на либерализма пред етатизма, се посрещнало със задоволство от западноевропейските капиталисти. За тях се разкривала в перспектива възможност да влязат в контакт с турската буржоазия за общо настъпление срещу демокрацията и прогреса в Турция. Създаването и дейността на Демократическата партия се оценявало на Запад като поворот на Турция „към западната демокрация.“⁵⁰

Партия, която насочила своята икономическа политика към защита на интересите на най-имуществените прослойки на обществото, в никакъв случай не могла да бъде надкласова и национална. Напразни били старанията на водачите на Демократическата партия и на нейните идеологически защитници да я представят пред трудещите се като защитник на техните социални, икономически и политически интереси. Лидерът на Турската социалдемократическа партия — Джемил Алпай заявил на пресконференция на 15. VI. 1946 г. в Измир, че „Демократическата партия е партия на капиталистите“ и поради това трудещите се не могат да се надяват на нейната подкрепа в борбата за социална правда.⁵¹ Разбира се, самата Турска социалдемократическа партия нямала все още строго определени идеи, класови и организационни позиции, за да бъде равностоен съперник на Демократическата партия в борбата за завоюване доверието и подкрепата на трудещите се маси в Турция.

Демократическата партия, като се възползвала от отсъствието на организация на демократическия фронт и от банкрутството на политиката на Народнорепубликанската партия, сравнително за кратко време завоювала солиден авторитет и влияние в страната. През пролетта на 1946 г. тя имала свои организации в 34 области и 160 околии.⁵²

Все по-осезаемо в политическия живот на Турция се налагала новата буржоазна партия, която практически прокарала път на многопартийната система в страната.

*

Турските промишленици след Втората световна война все по-организирано изразявали своето несъгласие с провежданата от правителството икономическа политика. За целта те използвали дейността на опозиционните партии и периодически свикваните следвоенни конгреси на промишленците.

През февруари 1946 г. в град Измир бил свикан конгрес на турските промишленици. На него числено превъзходство имали представителите на едрата промишлена буржоазия. Изказалите се

⁴⁹ Forum, 15. III. 1963, N 215, s. 13.

⁵⁰ Son Posta, 20. IV. 1950, N 5637.

⁵¹ Ulus, 16. VI. 1946.

⁵² Milliyet, 27. III. 1970.

делегати изразили недоволството на едрата и на част от средната промишлена буржоазия от политиката на етатизъм. Основните мисли и идеи, изказани на конгреса, се свеждали до следното: турските промишленици били недоволни от държавната интервенция в ония отрасли на стопанството, където действувал и получавал печалби частният капитал.

Делегатите настоявали строго да се разграничи сферата за дейност между държавата и частната инициатива. В никакъв случай да не се допуска проникването на държавата в отрасли, където действувала частната инициатива. В същото време промишленниците искали да се предадат на частни лица ония отрасли на промишлеността, които могли да се изземват без ущърб от ведомството на държавата. Държавният капитал според промишленниците не трябвало да преследва само печалбата. Част от преките данъци, вземани от гражданите за създаване на материални ценности, трябвало да се разпределят между частни лица, като се превърнат в банкови акции.⁵³

Конгресът на промишленниците в Измир през февруари 1946 г. бил нова манифестация на опозиционните сили, които недоволствували преди всичко от икономическата политика на турското правителство.

Идеите, развити на конгреса, били подхванати от промишленниците и търговците. Вестник „Улус“ от 16. II. 1946 г. в уводна статия пише, че „някои крупни търговци предложили да им се предадат по стойността на сегашното време държавните текстилни предприятия. Тия търговци като че ли действували в интерес на народа, те казват: която инициатива носи печалба на държавата, нея ни я дайте на нас, а която загуби, продължавайте сами да си я експлоатирате.“⁵⁴

Прикривайки се зад паравана на защитници на народните интереси, едрите търговци полагали всевъзможни усилия, за да изкупят от държавата най-рентабилните държавни предприятия. Турският икономист Тунджер се спира във вестник „Йени асър“ на държавната икономическа политика. Той открито критикува намеренията на държавата в икономическия живот, като резюмира мислите си с няколко извода, които на дело били кредо на едрата турска буржоазия. „Държавата не може да играе ролята на комерсант — пише Тунджер, — това е общопризната истина. Най-разумното за държавата е да стои настрана от комерческите сделки. Построените от държавата фабрики е необходимо да се предадат на народната инициатива и да се създадат нормални условия за тяхното съществуване.“⁵⁵

Едрите търговци и промишленици превърнали идеите на конгреса в Измир в своя икономическа платформа за действие и бор-

⁵³ Cumhuriyet, 12. II. 1946.

⁵⁴ Ulus, 16. II. 1946.

⁵⁵ Yeni asir, 30. III. 1946.

ба. Чрез дискредитиране на държавната икономическа дейност опозицията се стремяла да смъкне от власт Народнорепубликанската партия и да постави начело на правителството партия или политическа групировка, която най-последователно би отстоявала икономическите интереси на едрата буржоазия.

Дейността на Демократическата партия и изявата на извънпартийната опозиция не оставяли съмнение в необходимостта от официално установяване на многопартийната система. При откриването на шестия извънреден конгрес на Народнорепубликанската партия на 10. V. 1946 г. Исмет Иньоню предложил следните решения:

1. Да се отмени забраната за създаване на организации и партии на класова основа;
2. Въвеждане на едностепенни избори вместо двустепенни;
3. Да се ликвидира статутът на несменяем председател на Народнорепубликанската партия, като същият се избира на всеки четири години;
4. Да се премахне групата на „независимите“⁵⁶ в Меджлиса и се насрочат нови избори.⁵⁷

Конгресът приел предложенията на Исмет Иньоню.

Управляващите кръгове в Турция и лидерите на Народнорепубликанската партия използвали решенията на шестия извънреден конгрес на партията, за да представят съществуващия политически режим като един от най-демократичните в следвоенното време. В същност не можело да се говори за демократизация в страна, където не били решени най-неотложните социално-икономически и политически проблеми на деня: като въпросът за осъществяването на радикална аграрна реформа, за ускорена индустриализация на страната, ликвидиране на неграмотността и накрая за установяване на действителни демократични политически свободи, които биха позволили дейността на организации и партии, отстояващи интересите на народа.

Намеренията на ръководителите на Народнорепубликанската партия били да създадат дирижирана опозиция, политически безвредна. Лидерът на Демократическата партия Фуат Кьопрюлю много ясно писал, че управляващата партия имала за цел да създаде опозиция, „която ще се занимава с критика на второстепенни въпроси, без да има отношение към действителните въпроси на демократичното развитие на страната.“⁵⁸

Великото национално събрание приело на 5. VI 1946 г. новия

⁵⁶ Парламентарната фракция на независимите била създадена през 1939 г., когато сред редовите членове на партията се засилило недоволството срещу нейните лидери. Тя нямала никакво значение в Меджлиса, понеже нейните членове се назначавали от Исмет Иньоню, който бил председател на фракцията.

⁵⁷ Akşam, 11. V. 1946, N 9901. Ulus, 11. V. 1946, Ayın tarihi, N 150, s. 32.

⁵⁸ F. Köprülü, Demokrasi yolunda, London, 1964, s. 124—125.

закон за едностепенни и тайни избори за народни представители в Меджлиса.⁵⁹

Установяването на многопартийната система още повече засилило борбата срещу етатизма. Както пише американският социолог Роберт Кервин, с официалното признаване на многопартийната система през 1946 г. „страната се изправила пред ярко изразена опозиция срещу етатизма.“⁶⁰

С голяма сила се проявила борбата против етатизма по време на изборните кампании през 1946 г. В изборите за муниципални меджлиси, проведени на 26. V. 1946 г., Демократическата партия не участвувала.⁶¹

Макар че най-силната опозиционна партия не участвувала в муниципалните избори, борбата за спечелването им разкрива отново основния въпрос на политическата борба в Турция — пътищата, насоките и съдържанието на икономическата политика. Критиката срещу етатизма ставала все по-остра и това принудило партийния официоз в „Улус“ да ѝ даде отговор. В статията си от 4. V. 1946 г. той отбелязва: „Ежедневните политически спорове достигат до размери, които пораждат съмнения за насоките на нашата икономическа политика. Погрешните мисли, които се пораждат за пътищата на икономическото развитие, без съмнение могат да допринесат само вреда на страната.“⁶²

Опозицията открито недоволствувала от инертността, с която се установявали декларираните от шестия извънреден конгрес на Народнорепубликанската партия буржоазни свободи и права. Изборите за муниципални меджлиси отново разкрили, че в страната все още не е задействувал механизмът на елементарния многопартиен политически режим. В статията „Празнослови ли опозицията“ от 1. VI. 1946 г. проф. Нихат Ерим посочвал, че опозицията обвинявала правителството във връзка с изборите на 26. V. 1946 г. в следното: „1 — много нисък процент на участие в изборите; 2 — народът бил принуден да даде гласовете си за Народнорепубликанската партия под влиянието на редица давления; 3 — официалните контролиращи изборите комисии изпълнили задълженията си в най-изгодна форма за управляващата партия; 4 — гласоподаването не е било тайно.“⁶³

Тези обвинения на опозицията имали пълно основание, понеже изборите на 26. V. 1946 г. се провели в обстановка на политически терор и с явно гласоподаване. Опозицията получила известни гаранции за по-голяма свобода на политическата си дейност на 5. VI. 1946 г., когато решенията на шестия извънреден кон-

⁵⁹ Düstur, cilt 27, s. 1321, Ulus, 6. VI. 1946.

⁶⁰ R. W. Kerwin, *Etatism in Turkey (1933—1950)*, The State and Economic Growth, New York, 1959, p. 247.

⁶¹ Ulus, 27. V. 1946.

⁶² Ulus, 4. V. 1946.

⁶³ N. Erim, *Muhalefet mugalata midir?* Ulus, 1. VI. 1946.

грес на Народнорепубликанската партия за демократизиране на политическия режим получили юридическа санкция.

Узаконяването на многопартийната система давало повече основание за успех в изборите. На 18. VI. 1946 г. ръководството на Демократическата партия взело решение партията да участва във всеобщите избори за народни представители във Великото национално събрание на Турция, които били насрочени за 21. VII. 1946 г. „При решението за участие в изборите сме се ръководели не от теснопартийни интереси — се казвало в решението за участие в изборите, а единствено от идеята да вървим по пътя на защитата на възвишените интереси на страната.“⁶⁴ Под егидата на защитници на общонационалните интереси демократите искали да прикрият истинското си лице на представители и апологети на едрия капитал в Турция. Изборната кампания дала повод на лидерите на Демократическата партия отново да атакуват икономическата политика на управляващата партия.

Вестник „Улус“ в уводната си статия от 17. VI. 1946 г. дава отпор на настроенията срещу етатизма в средите на турската буржоазия. Едно от обвиненията, отправени срещу икономическата политика на правителството, било, че то не подпомага и не покровителствува личната инициатива „Личната инициатива — се казвало в уводната статия — винаги е чувствувала помощта на държавата и ще я има в бъдеще. Личната инициатива сама по себе си не може да се развива. Държавата покровителствува развитието на личната инициатива.“⁶⁵ С тази статия партийният орган взел превантивни мерки срещу атаките на опозицията против етатизма по време на изборната кампания.

В реч на 29. VI. 1946 г. в аданския център на Демократическата партия Джелил Баяр поставил в основата на изборната борба въпроса за етатизма. „Етатизмът и икономическата инициатива — заявил Баяр — трябва винаги да се развиват равностойно, да се поддържат и да не си създават взаимни пречки. Не трябва да се осъществява държавен капитализъм и икономическата политика не трябва да пречи на печалбите на частните лица. Според нас основно е печалбата на личността.“⁶⁶

Едрия капитал бил недоволен от държавната намеса в отраслите, където той можел да получи високи печалби. Поради това, изразявайки неговите интереси, Джелил Баяр обещал, че ако Демократическата партия, вземе властта, ще провежда икономическа политика в интерес на едрата буржоазия. Едрата търговско-промишлена буржоазия недоволствувала и от случаите и възможностите за конкуренция между нея и държавния сектор. Джелил Баяр в изборната си реч на 30. VI. 1946 г. в Османие изтъкнал: „Етатизмът от времето на Ататюрк трябваше да служи на страната, но

⁶⁴ Aksam, 19. VI. 1946, N 9940.

⁶⁵ Ulus, 17. VI. 1946.

⁶⁶ Cumhuriyet, 30. VI. 1946.

налага се да признаем, че тази работа не стана така. Тя прие точно противоположни форми.⁶⁷ По-нататък ораторът наблегнал на необходимостта „държавата със своя капитал да не конкурира частните лица, когато те създават фабрики.“⁶⁸

По време на изборната кампания кандидатите на демократическата партия от Истанбул обещаваха, че след идването на демократите на власт държавната интервенция в икономическата област ще се ограничи само в ония отрасли, където частната инициатива и капитал не могат да получат за кратко време сигурна печалба, а предприятията, изградени от държавата в тия отрасли, след като започнат да работят рентабилно, ще се продават на частни лица.⁶⁹ Тази изборна програма в най-голяма степен отговаряла на интересите на едрият капитал.

Народнорепубликанската партия се възползвала от положението си на управляваща партия, за да настъпва срещу опозицията с цел да ограничи нейната изборна кампания. Говорителите на управляващата партия най-ревностно защитавали нейните идейни принципи и особено етатизма, който бил предмет на най-остри атаки от страна на опозицията. Във връзка с изборите за народни представители в Меджлиса на 8. VII. 1946 г. в 20 часа по Анкарското радио реч произнесе министър-председателят Шюкрю Сараджоглу. Той подчертал, че Народнорепубликанската партия се придържа твърдо към принципа на етатизма и занаят пред щяла да го следва, като „правителствата на Народнорепубликанската партия ще осъществяват в икономическата област онова, което частната инициатива не прави или не може да направи.“⁷⁰

Цитираният пасаж от речта на Шюкрю Сараджоглу показва, че Народнорепубликанската партия била за отстъпки на частната инициатива в икономическата област чрез ограничаване на своята интервенция в ония сфери на икономическия живот, където частният капитал не може или не желае да прояви инициатива. По този начин Народнорепубликанската партия се стремяла да спре отлива на свои членове от средата на деловите кръгове и преминаването им в редиците на Демократическата партия. От друга страна, Народнорепубликанската партия се стремяла да укрепи социалната си база сред кръговете на едрата и средната промишлена буржоазия.

Борбата за власт в крайна сметка се решавала от гласовете на мнозинството на турския народ — на селячеството. Оная партия, която имала най-силно влияние на село, могла да разчита на изборна победа. За целта Народнорепубликанската партия използвала приемането на закона за аграрна реформа на 11. VI. 1945.

⁶⁷ Vatan, 1. VII. 1946.

⁶⁸ Ibid., 1. VII. 1946.

⁶⁹ Ulus, 17. VI. 1946.

⁷⁰ Ibid., 9. VII. 1946.

и отсъствието в програмите на опозиционните партии на пунктовете, посветени на аграрната реформа.

На 17. VII. президентът на републиката Исмет Иньоню се обрънал по радио Анкара с предизборно възвание към турската нация. В обръщението си той акцентува на аграрната реформа, като отбелязва, че аграрният закон е основната причина за днешната опозиция срещу управляващата партия. „Някои политици — продължил по-нататък Иньоню — не могат да ни простят, че им донехме възможността да разпределят своите чифлици между олигархите.“⁷¹ Обръщението, адресирано към селячеството, не било нищо повече от риторика. Година след приемането на аграрния закон не била направена крачка към разрешаване кризата на земя в селото. През периода 1945—1947 г. турското селячество не получило никаква земя по линия на аграрния закон.⁷²

С демагогия, насилие и фалшификации Народнорепубликанската партия спечелила мнозинство в изборите на 21 юли 1946 г. а народни представители във Великото национално събрание на Турция.

Резултатите от изборите, независимо от фалшификациите при преброяването на бюлетините, били показателни за засилването на борбата срещу управлението на Народнорепубликанската партия. Управляващата партия спечелила 396 места от всичко 465, Демократическата партия — 62 и независимите от двете партии — 7 места.⁷³ Останалите опозиционни партии и кандидати потърпели поражение.

Въпреки очакванията Демократическата партия получила в еджлиса едва 62 депутатски места. Това се дължало преди всичко на недостатъчната ѝ популярност сред народните маси и на фалшификациите по време на изборите. Както свидетелствува турският журналист и общественик Надир Нади, „Демократическата партия беше лишена от част от спечелените гласове и на тяхно място бяха издигнати като спечелили кандидатите на Народнорепубликанската партия.“⁷⁴

Срещу натиска, терора и фалшификациите по време на изборите на 25. VII. 1946 г. в град Измир бил проведен четиридесетдневен протестен митинг.⁷⁵ Подобни протестни демонстрации ставали и в градовете Коня, Бруса, Адана, Балъккесир, Анкара и др. Демократическата партия завоювала победи главно в крайорските градове. Така например, в Истанбул демократите спечелили 18 депутатски места, а Народнорепубликанската партия едва — 5 места.⁷⁶ Този резултат е показател за настроеността на ед-

⁷¹ Ulus, 18. VII. 1946.

⁷² Forum, 1967, N 312, s. 11.

⁷³ Aksam, 25. VII. 1946, N 9976.

⁷⁴ N. Nadi, Perde aralarından, Istanbul, 1964, s. 223.

⁷⁵ Ulus, 26. VII. 1946.

⁷⁶ Aksam, 24. VII. 1946.

рите собственици на търговски и промишлен капитал, които изразявали недоволството си от икономическата политика на Народно-републиканската партия, като финансирали щедро демократите и подкупували избирателите.

Народно-републиканската партия спечелила абсолютна победа в селата, използвайки жандармерията и средствата на демагогията за близкото разрешаване на най-острите социално-икономически проблеми на селото.

Новоизбраният Меджлис бил свикан на 5. VIII. 1946 г. и отново избрал за президент на републиката Исмет Иньоню, а на 6. VIII. 1946 г. за министър-председател на републиката бил избран Реджеп Пекер. Така Народно-републиканската партия осигурила своя монопол над политическата власт в страната още за 4 години.

Програмата на новото правителство, прочетена от министър-председателя Реджеп Пекер на 14. VIII. 1946 г. пред Меджлиса, отново доказвала, че новото правителство има намерение да ограничи обсега на своята икономическа политика в интерес на прослойките на буржоазията, недоволни от досегашния курс в икономическата област. Правителството на Реджеп Пекер обещало активна подкрепа на частната инициатива. В обявената програма новото правителство декларираше, че е „решило в икономическата дейност да се възползува от частната инициатива и капитал, да не допусне различие в дейността между частната инициатива и държавата, да обезпечи сигурност за тяхното развитие, да способствува за създаване на сътрудничество в дейността на държавния и частния сектор, да предотврати разпространението на държавната интервенция в ония сфери, където частната инициатива ще има успехи, и да премахне всички препятствия, които пречат на това.“⁷⁷

Програмата на правителството на Реджеп Пекер била възприета с удовлетворение от кръговете на турската буржоазия, които недоволствували от политиката на етатизма и се оплаквали от липсата на сигурност за изява на частната инициатива и капитал. В серията статии, посветени на програмата на новото правителство, се възхвалявало най-възторжено решението на правителството да поощри частната инициатива. Същевременно се изказвало съмнение, че докато не се приеме специален закон за покровителстване и поощрение на частната инициатива, икономическата програма на правителството относно дейността на частния сектор може да остане само едно добро пожелание и намерение.⁷⁸ Представителите на частната инициатива настоявали правителството да провежда такава икономическа политика, която би им гарантирала сигурна печалба в промишлената област.⁷⁹

⁷⁷ Hükümet programı (1920—1965), İstanbul, 1968, s. 173, Hükümet programı ve tatbikleri Ankara, 1947, s. 455.

⁷⁸ A. T u f a n, Hükümet programının bazı noktaları, İktisadî yürüyüş, 1946 N 161, s. 1.

⁷⁹ A. N. K u y u c a k, Sanayi koruması ve teşviki, İktisadî yürüyüş, 1946 N 160, s. 22.

Едрата буржоазия, която през първата половина на 40-те години завоювала сравнително стабилни позиции в промишлеността и финансите, след Втората световна война все по-определено проявявала желание да сътрудничи с чуждестранния капитал. Отново възникнала тенденция турската работническа класа и селячеството да бъдат поставени и под социалния гнет на чуждестранните капиталисти. В статията „Мисли за държавната промишленост“ във в. Улус“ от 24. IX. 1946 г. проф. Аьни Рефик Бекнам открито предлагал „държавната промишленост и предприятия да бъдат превърнати в анонимни общества и да се предостави възможност на чуждестранния капитал в известна степен да участва в тях.“⁸⁰ В международния империализъм турската едра буржоазия виждала своя морален съюзник в борбата за власт в Турция. Чрез политическата власт едрата буржоазия искала да подчини на своите икономически интереси държавния сектор на икономиката. Не случайно от втората половина на 40-те години въпросът за настоящето и бъдещето на държавния сектор заемал централно място в борбата за власт.

Борбата на опозицията за власт и за ограничаване принципите на етатизма получила нов импулс от решенията на първия конгрес на Демократическата партия, състоял се от 7 до 11. I. 1947 г. Конгресът утвърдил устава и програмата, които били обявени още преди една година. В икономическата платформа на Демократическата партия не било внесено нищо ново. Приемането на устава и програмата с ясно изявените тенденции за по-либерална икономическа политика послужило като повод за още по-голямо активизиране борбата на опозиционните кръгове срещу икономическата и политическата система на Народнорепубликанската партия.

Управляващата Народнорепубликанска партия, за да неутрализира борбата на опозицията и да запази своята власт, действувала не само със средствата на политическия терор, но пуснала в ход и социалната демагогия. Тя се стараела да представи провежданата от нея икономическа политика като средство в борбата срещу експлоатацията на нацията от частния капитал.⁸¹ Политиката на етатизма се представяла от пропагандата на Народнорепубликанската партия като единствено възможен начин за установяване на ред в социалния живот и за създаване на справедлива система на взаимоотношения между професиите и социалните групировки. Според защитниците на етатизма предприятията, построени в резултат на провежданата етатистка политика, осигурявали гарантиран и благоденстващ живот на гражданите.⁸²

Тази демагогия, непотвърдена с никакви факти, трябвало да разшири социалната база на Народнорепубликанската партия. Представяйки своята икономическа политика за надкласова, На-

⁸⁰ A. R. Beknam, Devlet sanayi hakkında düşünceler, Ulus, 24. IV. 1946.

⁸¹ Ayin tarihi, 1947, N 158, s. 55.

⁸² Ulus, 5. II. 1947.

роднорепубликанската партия искала да насажда илюзии за установяване на социален мир и да задържи под свое влияние трудещите се маси и особено селячеството.

В същото време правителството на Народнорепубликанската партия, за да отслаби политическото напрежение в страната, предприело действия, осигуряващи безопасността на опозицията. Такъв смисъл имало заявлението на президента на републиката Исмет Иньоню от 12. VII. 1947 г. В него президентът, давайки отговор на заявленията на опозиционните лидери за незаконните действия на властите спрямо опозицията, обещавал, че на опозицията ще се гарантира безопасна дейност в границите, допускани от законите на страната.⁸³

Изявлението на Исмет Иньоню от 12. VII. 1947 г. не внесло успокоение във взаимоотношенията между управляващата партия и опозицията. Демократическата партия активизирала още повече своята борба срещу правителството на Реджеп Пекер и срещу икономическата политика на Народнорепубликанската партия. На пресконференция в Цариград депутатът на Народнорепубликанската партия от Кютахия Хаккъ Гедик в критиката си срещу етатизма прави абсурдни сравнения, като казва, че съвременна Турция е много по-изостанала и народът е в бедствено положение в сравнение с миналите векове, когато Турция била страна на изобилие и благоденствие.⁸⁴

Паралелът между съвременното икономическо състояние и това през миналите векове водел до изводи, които не били от полза за борбата на опозицията, а в подкрепа на икономическата политика на Народнорепубликанската партия. Нанстина не могло и да става сравнение, още в промишлената област, с времената на султанска Турция.

Опозиционни дейци, които подобно на Хаккъ Гедик в отричането си на етатизма показвали пълно невежество по икономическата политика на Турция или съзнателно изопачавали същата, били малко. Но въпреки това и тяхната дейност е още един показател за засилването на борбата срещу етатизма.

В Народнорепубликанската партия се активизирала опозицията срещу твърдия вътрешнополитически курс на правителството на Реджеп Пекер. За пръв път опозицията официално се проявила на 26. VIII. 1947 г. при гласуването в парламентарната фракция на Народнорепубликанската партия. Против правителството на Реджеп Пекер гласували 35 депутата. На 4. IX. 1947 г. при повторно гласуване в парламентарната фракция опозиционната група получила 47 гласа.⁸⁵ Въпреки че вътрешнопартийната опозиционна група била разпусната, нейната дейност и борба срещу правителство-

⁸³ Ulus, 12. VII. 1947.

⁸⁴ Ibid., 31. VII. 1947.

⁸⁵ T. Z. Tunay, Türkiye de siyasi partiler (1859—1952). Istanbul, 1952.

то принудили Реджеп Пекер на 9. IX. 1947 г. да подаде оставка. На 11. IX. 1947 г. било сформирано ново правителство начело с Хасан Сака.

В програмната си декларация, прочетена в парламента на 13. X. 1947 г., новото правителство, оставайки вярно на основните принципи в програмата на предшестващото правителство, включило нови моменти, които безспорно свидетелствували за стремеж да се удовлетворят исканията на едрата буржоазия в икономическата област. Правителството на Хасан Сака провъзгласило, че посредством дългосрочен план то ще разграничи строго областите за дейност на етатизма и частната инициатива. „Правителството ще предврати — се казвало по-нататък в правителствената програма, конкуренцията между отраслите на държавния сектор и частната инициатива.“⁸⁵

Най-отличителната черта на програмата на правителството на Хасан Сака в сравнение с програмите на всички правителства от втората половина на 30-те години и от военното и следвоенното време била тази, че за принцип на правителствената икономическа дейност открито се провъзгласявало сътрудничеството с чуждестранния капитал. „Правителството е решило — се казвало в програмата — във всички области на икономиката според нуждите да определи широко поле за действие на чуждестранния капитал и да го покровителствува.“⁸⁷ Освен това правителството изявило желание нашироко да се възползва от помощта на чуждестранните специалисти във всички делови и производствени въпроси, изискващи специални технически познания.⁸⁸

15 години след установяването на политиката на етатизъм правителството на Народнорепубликанската партия в своята програмна декларация утвърдило принцип на икономическо сътрудничество с чуждестранния капитал. По този начин голямото влияние на едрия капитал върху правителствената икономическа политика се изявило с нова сила. Именно в негов интерес правителството направило отстъпление от четвъртвековния принцип на външната политика на републиканска Турция — да се отстоява икономическата независимост на страната от експанзията на чуждестранния капитал.

Правителствената програма поради явното отстъпление от досегашната икономическа доктрина на Народнорепубликанската партия била посрещната със задоволство от едрия капитал. Независимият депутат от Истанбул Аднан Адъвар, изказвайки се на 13. X. 1947 г. в Меджлиса по програмната декларация на правителството на Хасан Сака, подчертал задоволството си, че новото правителство е решило да разграничи строго държавната икономическа дейност и да предостави широко поле за действие на част-

⁸⁶ Hükümet programları (1920—1965), İstanbul, 1968, s. 195.

⁸⁷ Ibid.

⁸⁸ Ibid.

ната инициатива и капитал. „Определението на границите на етатизма — продължил Аднан Адъвар — ще има голямо влияние върху икономическия живот на страната.“⁸⁹

Лидерите на Демократическата партия независимо от явния завој на икономическата политика към либерализма изтъкнали едни или други недостатъци на етатизма, за да го дискредитират пред лицето на народа. Аднан Мендерес в речта си на 13. X. 1947 г. по правителствената програма отбелязал: „Липсата на сериозен народен контрол върху държавните работи е една от причините, щото промишлеността, която се намира в ръцете на държавата, да работи в ущърб на нацията.“⁹⁰

Лайтмотивът на това изказване прозира въпреки старанието на Аднан Мендерес. Като се изказва от името на народа, депутатът на Демократическата партия иска не само контрол, но и участие на едрата турска буржоазия в разпределението на печалбите от държавния сектор на икономиката.

Изострящата се борба срещу етатизма дала своето отражение върху програмата, приета на седмия конгрес на Народнорепубликанската партия. Конгресът заседавал от 17 ноември до 6 декември 1947 г. В изказванията си делегатите на конгреса изразили становището, че досегашните обещания и декларации на правителствата и водачите на Народнорепубликанската партия за либерализиране на икономическата платформа на партията трябва да намерят място в новата програма. Делегатът от Маниса Муамер Алакант отбелязал, че съществува несъответствие между приетата линия за разширяване сферата за действие на личната инициатива и § 7 от проектопрограмата, в който етатизмът отново е намерил предишната си сила и категоричност. Той предложил да бъде преразгледан § 7 и определението на етатизма да бъде смекчено по линия на засилване ролята на частния капитал в икономиката на страната.⁹¹ Алаедин Тиритоглу, депутат от Кютахия, в изказването си също изразил недоволство от предложената проектопрограма и особено от § 7, който бил посветен на етатизма. Той намирал, че същият не е в духа на общата линия, която се набелязала в икономическата политика на Народнорепубликанската партия през последните години.⁹²

Емин Ериширгил в статията си „Конгресът какви нови мисли издигна“, отпечатана във в. „Улус“, изразил отново недоволството, че обещанието за разширяване полето за действие на частната инициатива и за нейното покровителстване и поощрение не намерило въплъщение в практическата дейност на правителствата на Народнорепубликанската партия. „Вие казвате — пише авторът, — че вършите това, но на дело не го вършите. . . Най-голямо

⁸⁸ Ulus, 14. X. 1947.

⁹⁰ Ibid.

⁹¹ Ibid., 2. XII. 1947.

⁹² Ibid.

доказателство, че не се занимавате с въпроса за поддръжката и покровителството на частната инициатива, е отсъствието в действителност на едно министерство на народното стопанство. В учреждението, което вие наричате „Министерство на икономиката“, 80% от делата и финансовите сделки се отнасят до държавната промишленост.“⁹³

Откритата опозиция на конгреса срещу етатизма и борбата въобще на едрата буржоазия за повече свобода в икономическата област били онези фактори, които наложили утвърждаването на значително по-либерална икономическа политика. В приетата от седмия конгрес програма на Народнорепубликанската партия за пръв път от съществуването ѝ строго се определяли границите на държавната интервенция в икономическия живот и същевременно се предоставяли големи права и широко поле за дейност на частната инициатива. В § 7 на новата програма се казвало: „Нашият девлетчилик се е породил от стремежа ни за кратко време по пътя на всеобщо развитие на националната икономика да издигнем жизненото равнище на нацията до необходимото ниво на нашето време и да надминем това ниво.“⁹⁴ След тази очевидна демагогия в § 8 на програмата точно се определяли онези сфери на икономиката, където щяла да се осъществява държавната намеса. Според § 8 обектите на етатистката политика били: големите рудодобивни предприятия; големите енергетични централи и изграждането на тежка индустрия; отбранителната промишленост; благоустройствените работи; средствата на транспорта, имащи отношение към общонационалните интереси, и пощата, телеграфът и телефонът.⁹⁵

Отраслите, които оставали извън обсега на § 8, се предоставяли за развитие от частната инициатива и капитал. Държавата се задължавала „да покровителствува, защитава и оказва необходимата помощ“ на частната инициатива и капитал.⁹⁶

Както се вижда от § 8 на програмата на Народнорепубликанската партия, частната инициатива получила право и възможност да инвестира капитали в областта на леката промишленост, хранително-вкусовата, в неголемите рудодобивни предприятия или въобще в отрасли на икономиката, където рискът за вложените средства бил малък, обръщението на вложените средства ставало сравнително бързо, и най-важното, печалбите били по-сигурни. Оттук ясно проличава прокапиталистическият характер на икономическата политика на турското правителство и на управляващата Народнорепубликанска партия, които години наред с всички възможни средства се стараели да насаждат сред трудещите се маси илюзия-

⁹³ Ulus, 7. XII. 1947.

⁹⁴ CHP Yedinci kurultay tutanagi, Ankara, 1948, s. 427—428.

⁹⁵ Ibid., 1948, s. 428.

⁹⁶ Ibid.

та за установяване на социална хармония чрез политиката на етатизъм.

Новата програма на Народнорепубликанската партия била забележителна още и с един много фрапиращ пункт, където се казвало: „В съответствие с нашите закони и при равни условия ние искаме да се възползуваме от чуждестранния капитал.“⁹⁷ За пръв път от образуването на Народнорепубликанската партия в нейната програма бил включен принцип за установяване на сътрудничество с чуждестранния капитал. Натискът на представителите на едрия капитал, които търсели съюза на международния империализъм в борбата срещу демократическото движение в страната, намерил превъплъщение в идеята за икономическо сътрудничество с чуждестранния капитал.

Борбата на едрата буржоазия срещу етатизма имала безрезервната подкрепа на западноевропейския финансов капитал. За него ограничаването и премахването на държавната намеса в икономическия живот на Турция означавало откриване на големи възможности за експанзия в страната и за извличане на високи печалби чрез експлоатация на турските трудещи се.

Американските монополисти били изразители на идеите и настроята срещу етатизма и най-активни в борбата против него сред западноевропейските финансови магнати.

Американските империалисти започнали да оказват активна военна и икономическа помощ на Турция през 1947—1948 г. по линия на „Доктрината Труман“ и „Плана Маршал“. Главните цели на тази помощ били превръщането на Турция в бастион на световната реакция в Близкия Изток и заробването на турската икономика. Американските империалисти се стремели чрез „плана Маршал“ да подчинят на своя контрол турската икономика и да заставят турското правителство да се откаже от политиката на етатизъм. По този начин американската военна и икономическа помощ за Турция поощрявала и активизирала борбата на противниците на етатизма.

Не подлежи на съмнение, че целият курс на вътрешната политика, установен от новата програма на Народнорепубликанската партия, вървял по линията на по-нататъшното засилване на реакцията и политическия терор в страната. В това отношение идеите и разбиранията на социалните прослойки, които представлявали ядрото на Народнорепубликанската и на Демократическата партия, напълно се покривали. Оставало само по възможност да се сведе до минимум ролята на етатизма в икономическия живот и едрата буржоазия да установи политическия си монополизъм, за да се възползува от щедрите източници за печалба. На тази основа продължавала борбата за власт на Демократическата партия.

Борбата за власт и срещу етатизма се изострила с появата на

⁹⁷ Ibid., s. 431.

третата по значение буржоазна партия — Националната партия. Тя била основана на 19. VII. 1948 г. За почетен председател на Националната партия бил избран маршал Февзи Чакмак. В ръководството на партията влизали Хикмет Байур, генерал Садък Адоган, Осман Нури Кони, Мустафа Кентли, Кенан Онер и Осман Бюлюкбашлъ.

По социалния си състав Националната партия не се отличава особено от другите буржоазни партии. В нейните редици намерили място ония представители на експлоататорските прослойки, които били недоволни от политиката и дейността на двете големи партии — Народнорепубликанската и Демократическата. Тази особеност в числения състав на Националната партия определяла открития либерализъм на икономическата ѝ доктрина и поврата ѝ към клерикализма.

На 22. VII. 1948 г. маршал Февзи Чакмак излязал в печата с изявление, в което определил основните цели на Националната партия. Умело жонглирайки с демагогската фразеология, маршал Февзи Чакмак обещава, че след като Националната партия вземе властта, „държавната машина ще работи само в полза на народа.“⁹⁸ Националната партия щяла да използва своята власт, за да спре „разрушителното действие на държавния капитал и да предостави свобода на частната инициатива“⁹⁹. Икономическият либерализъм, изразен в думите на маршал Февзи Чакмак, намерил израз в § 22 от програмата на Националната партия. В него се казвало: „Партията в икономическата област е вярна на принципа на умерения либерализъм и е привърженик на частната собственост, частната инициатива, законната конкуренция, на свободното определение на цените на открития пазар и в производствената област на икономиката, която се базира на свободната размяна.“¹⁰⁰

Категоричният икономически либерализъм бил най-съществената черта на икономическата платформа на Националната партия. Едновременно, за да разшири своята социална база и да завоюва влияние сред селячеството, Националната партия правила концесия на неговите религиозни предразсъдъци. В изявлението си от 22. VIII. 1948 г. маршал Февзи Чакмак обещал, че неговата партия ще се стреми да осигури „масовото усвояване на религиозните знания от учащите се.“¹⁰¹

Националната партия станала център на обединения на най-консервативните, най-реакционните елементи и непримирими противници на етатизма от средите на едрата турска буржоазия.

Въпреки борбата на двете големи опозиционни партии — Демократическата и Националната, срещу етатизма, едрата турска буржоазия не била доволна от дейността им в защита на нейните

⁹⁸ S. Külçe, Mareşal Fevzi Çakmak, 1953, İstanbul, s. 131.

⁹⁹ Ibid., 1953, s. 131.

¹⁰⁰ Türkiye de siyasi dernekler, Ankara, 1950, s. 495—496.

¹⁰¹ S. Külçe, Mareşal Fevzi Çakmak, İstanbul, 1953, s. 131.

икономически интереси. Поради това представителите на крупния капитал потърсили извънпартийни форми на борба срещу икономическата политика на Народнорепубликанската партия. В това отношение голямо значение имали подготовката и свикването на икономическия конгрес в Истанбул през ноември 1948 г.

Показателен бил фактът, че инициативата за свикване на истанбулски конгрес била издигната от Истанбулското дружество на търговците. На 28. VII. 1948 г. ръководството му излязло с предложение за свикване на конгреса. На основата на това предложение бил създаден инициативен комитет, в който влизали представители на Истанбулската търговско-промишлена палата, на районното обединение на промишлениците, Дружеството на истанбулските икономисти и на Истанбулското дружество на търговците.¹⁰²

Социалният състав на организационния комитет не оставя място за съмнение относно подбудите и целите, които се преследвали със свикването на Истанбулския икономически конгрес. Той трябвало да се превърне в най-внушителен форум на представителите на частната инициатива и капитал и на теоретическата икономическа мисъл, която ги подкрепяла в борбата им срещу етатизма.

На 3. VIII. 1948 г. организационният комитет решил да покани 1300 делегати, но на конгреса, който се открил на 22. XI. 1948 г. в град Истанбул, присъствували 1110 делегати, представляващи Великото национално събрание, официални учреждения, с изключение на Министерския съвет, търговско-промишлени палати, търговски борси, кооперативни обединения и професионални организации.¹⁰³

От името на организационния комитет конгресът бил открит от Изет Акосман — делегат от Коня. Основната идея в речта му била: държавата трябва да ограничи намесата си в икономическата област и да предостави на частната инициатива пълна свобода за изява и действия. „Конгресът — казал Изет Акосман — ще има голямо значение като най-важен и най-силен изразител на решението, че вече е настъпило време икономическите съдбини на страната да се решават от хора със съответна професия и специализация.“¹⁰⁴

Още по-определено отрекъл необходимостта от етатизма в речта си Ахмет Хамди Башар. „Може би в миналото — казал той — е имало необходимост от държавна интервенция в икономическия живот, но вече тази необходимост в най-широк смисъл е ненужна.“¹⁰⁵ Във всички изказвания и доклади (60 на брой) била подложена на остра критика досегашната икономическа политика на турското правителство.

Основните доклади, около които станали най-оживени диску-

¹⁰² Ayilik ansiklopedi, 1949, cilt 5, N 58, s. 1672.

¹⁰³ Ibid.

¹⁰⁴ Son Posta, 23. XI. 1948, N 5637+940.

¹⁰⁵ Ibid.

сии, били докладите, посветени на външната търговия, данъчната система и на етатизма. Докладът „Девлетчилик и държавна намеса“ бил изготвен от колектив, който обединявал най-изтъкнатите турски учени-икономисти.¹⁰⁶ От името на авторския колектив резюмето на доклада „Девлетчилик и държавна намеса“ прочел генералният секретар на Истанбулското дружество на търговците Ахмет Хамди Башар.¹⁰⁷

В резюмето били направени предложения за насоките в характера на икономическата политика, която трябвало да следва турското правителство. Тези предложения станали и решения на Истанбулския икономически конгрес. Решенията били групирани в седем пункта, всеки от които разкривал определени страни и черти от исканията на турската буржоазия, която била недоволна от политиката на етатизъм.

В пункт първи на решенията се казвало: „Икономическата политика трябва да бъде система, която да се базира на частната собственост, да защитава икономическата свобода на личността в икономическата област, да се основава на частната собственост и да ръководи националната икономика.“¹⁰⁸ Чрез пункт втори на решенията представителите на крупния капитал настоявали държавата, която след революцията била принудена да се намеси активно в икономическия живот, сега да продължи своята предприемаческа дейност само в ония отрасли на икономиката, където частната инициатива няма интерес, „и в никакъв случай да не се проявява в ролята на съперник и контролор срещу инициативата на свободния пазар“¹⁰⁹. В пункт трети стриктно се определяли ония отрасли на икономиката, където държавната инициатива се считала целесъобразна и безопасна за частния капитал и дейност. Според този пункт държавата имала право да запази под свой контрол и управление следните сектори на икономиката:

„1. Железопътните линии; 2. Пристанищата (при условие, че експлоатацията им ще се предостави на автономни обединения); 3. П. Т. Т.; 4. Радиото; 5. Важни енергийни разработки, които подхранват и регулират производството и потреблението; 6. Горите, които се намират извън частните и които се засаждат на държавна територия; 7. Учреждения, които ще защитават цените на продуктите на производителя; 8. Пътническото и редовното пощенско корабоплаване във формата на монопол; 9. Държавните кредитни учреждения (при положение, че дейността им ще се ръководи от автономни учреждения); 10. Всякакви видове показни и учебни предприятия; 11. Промислени инициативи в отрасли, където не мо-

¹⁰⁶ В колектива по изработването на доклада за етатизма влизали: А. Х. Башар, проф. О. Джеял, проф. Н. А. Кууджак, К. Ташкент, проф. М. Ете, проф. А. А. Озекен и проф. Р. Налбантоглу, Вж., *Ayilik ansiklopedi*, 1949, cilt 5, N 58, s. 1673.

¹⁰⁷ *Son Posta*, 23. XI. 1948, N 5637+940.

¹⁰⁸ *Ayilik ansiklopedi*, 1949, cilt 5, N 58, s. 1673.

¹⁰⁹ *Ibid.*

же да се намеси частната инициатива и които са необходими за икономическото развитие.¹¹⁰

В пункт четвърти залегнали многогодишните стремежи и желания на буржоазията да се подготвят условия за предаването на частните лица държавните предприятия, които нямали значение за общодържавните интереси.¹¹¹

В борбата срещу етатизма едрата буржоазия търсела и съюза на дребния производител и потребител. Ето защо в пункт пети на решенията се подчертавало, че покровителството и поощрението на частната инициатива не трябва да придобива форми на монополизъм, който „ще стъпче дребния производител и потребител“¹¹².

Като логичен завършек на обобщената апологетика в полза на частната инициатива, която се прокарвала в решенията на Истанбулския икономически конгрес, трябва да се приеме и искането в пункт шести. В него се подчертавало, че пред вид ограничените валутни и финансови възможности на страната, „за да се обезпечи ускореното икономическо развитие. . . трябва да се предприемат необходимите мероприятия и решения за намесата на чуждестранния капитал в турската икономика.“¹¹³

Последният, седми, пункт от решенията предвиждал създаването на научен институт от неутрални учени-икономисти, в работата на който държавата нямала право да се намесва.¹¹⁴

Истанбулският икономически конгрес прокарвал идеята да се сведе до минимум държавната намеса в икономическия живот, да се установи безгранична свобода и всеобхватно покровителство на частния сектор и съюз с чуждестранния капитал.

Дейността и решенията на Истанбулския икономически конгрес убедително доказвали, че социалната база на Народнорепубликанската партия се стеснява с всяка измината година и се очертава нерадостната перспектива тя да бъде лишена от власт.

¹¹⁰ Ayilik ansiklopedi, 1949, cilt 5, N 58, s. 1673.

¹¹¹ Ibid.

¹¹² Ibid.

¹¹³ Ibid.

¹¹⁴ Ibid.

БОРЬБА БУРЖУАЗНЫХ ПОЛИТИЧЕСКИХ ПАРТИЙ ЗА ВЛАСТЬ И ЭТАТИЗМ В ТУРЦИИ (1945—1948 гг.)

Ахмед С. Ахмедов

(Резюме)

Место этатизма в борьбе буржуазных политических партий за власть во второй половине сороковых годов — проблема, почти не исследованная историками.

Ход политических событий с конца Второй мировой войны недвусмысленно показал, что этатизм стал одной из самых конфликтных проблем социально-экономического развития страны.

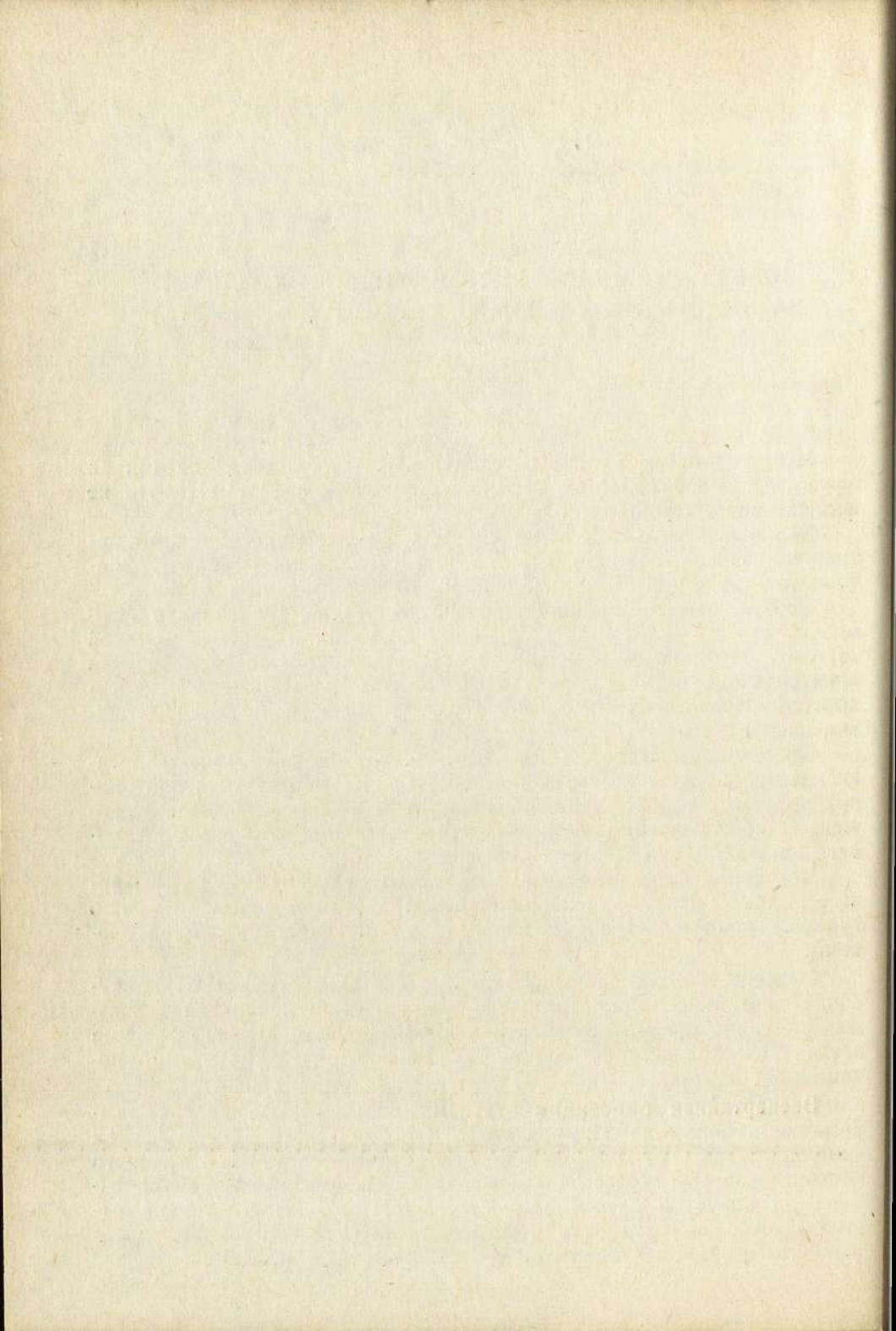
Особую остроту приобрел вопрос об этатизме в связи с формированием крупной промышленной буржуазии. Вместе с крупной торговой буржуазией и всеми остальными крупными владельцами капиталов она повела борьбу за ограничение вмешательства государства в экономическую жизнь страны и в перспективе — за ликвидацию этатизма.

Оппозиция в Народно-республиканской партии этатизму организационно проявилась во время обсуждения законопроекта аграрной реформы. Борьба против аграрного законопроекта была выражением сопротивления попыткам турецкого правительства активного вмешательства в сферу сельского хозяйства.

Все более нарастающее недовольство этатизмом и авторитарным режимом Народно-республиканской партии в целом заставило турецкое правительство установить режим многопартийной системы.

Организационное формирование и деятельность новых буржуазных партий проходили на базе принятия или неприятия этатизма. Во главе организованной партийной борьбы против этатизма встала Демократическая партия — самая влиятельная среди оппозиционных партий.

Внепартийная оппозиция этатизму нашла самое сильное выражение в решениях Измирского и Стамбульского экономических конгрессов. Эти решения и в особенности решение Стамбульского экономического конгресса были кредо крупной торгово-промышленной и финансовой буржуазии, настойчиво и последовательно отстаивающей необходимость строгой сферы государственной предпринимательской деятельности ее постепенной ликвидации.

THE STRUGGLE OF THE BOURGEOIS POLITICAL PARTIES FOR POWER AND ETATISM IN TURKEY (1945—1948)

Ahmed S. Ahmedov

(S u m m a r y)

The role of Etatism in the struggle of the bourgeois political for power during the second half of the forties presents a problem which has not been touched upon by historians.

The development of the political events after the end of World War II showed rather explicitly that Etatism had become one of the most controversial problems in the social and economic life of the country.

The problems of Etatism acquired a rather sharp character with regard to the newly formed big industrial bourgeoisie which alongside with the big commercial bourgeoisie and all other owners of capital, fought for restricting the intervention of State in the economic life of the country the purpose of liquidating Etatism.

The opposition in the National Republican Party expressed their views concerning the problems of organization during the debate on the draft-bill for the land reform. The struggle against that draft-bill was a manifestation against the attempts of the Turkish Government to interfere actively within the sphere of rural economy.

The ever increasing discontent against Etatism and the authoritarian regime of the National Republican Party as a whole, imposed on the Turkish Government a many-party system.

The newly formed bourgeois Parties acquired their organization on the basis of rejecting or adopting Etatism. The organized struggle was headed by the Democratic Party—the most influential among the Parties of the opposition.

The opposition outside the Parties found its strongest expression at the Izmir and Istanbul Economy Congresses. Their resolutions and especially those of the latter were the credo of the big commercial, industrial and financial bourgeoisie which steadily and persistently defended the necessity of restricting the state sphere in economy, and fought for its gradual abolition.

THE HISTORY OF THE TOWN OF BOSTON
FROM 1630 TO 1800

The history of the town of Boston from 1630 to 1800 is a story of growth and change. It begins with the arrival of the first settlers in 1630, who established a small settlement on the tip of the peninsula. Over the years, the town expanded and became a major center of commerce and industry. The Boston Tea Party in 1773 is a key event in the town's history, leading to the American Revolution. The town continued to grow and prosper in the 18th and 19th centuries, becoming a leading city in the New England region.

ТРУДОВЕ НА ВЕЛИКОТЪРНОВСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „КИРИЛ И МЕТОДИИ“
Том IX, кн. 2 Факултет за история 1971—1972

TRAVAUX DE L'UNIVERSITE DE „CIRILE ET METHODE“
DE VELIKO TIRNOVO

Tome IX livre 2

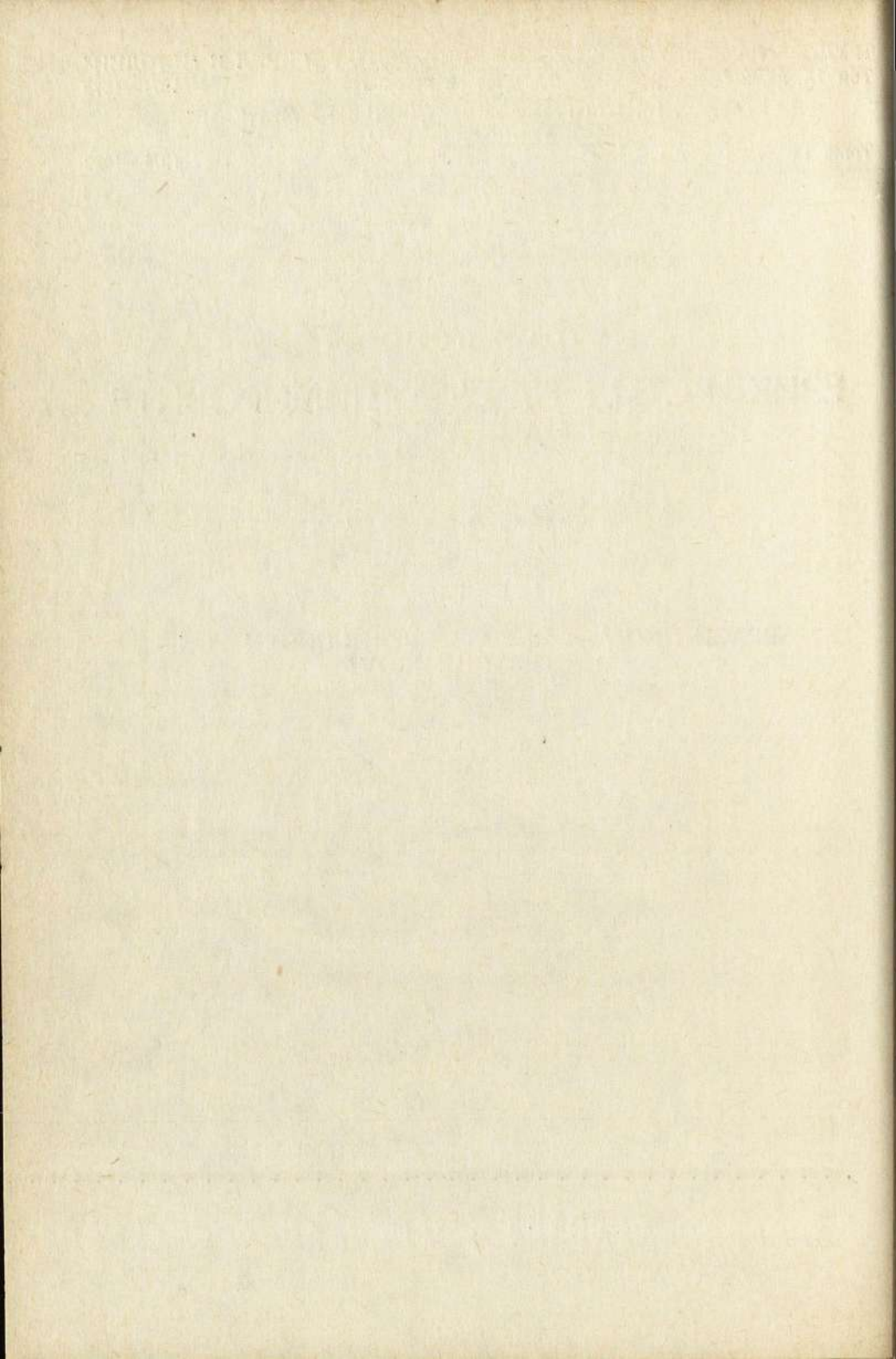
Faculte d'histoire

1971—1972

СТОЯН ПОПОВ
ЕЗИК И СТИЛ НА СТРАШИМИРОВИТЕ
РАЗКАЗИ

STOIAN POPOV
SPRACH UND STIL IN DEN ERZÄHLUNGEN VON
A. STRASCHIMIROV

СОФИЯ — 1973

Ценителите на литературните явления и факти са винаги длъжници на художниците на словото. Може би това важи в най-голяма степен за творчеството на един такъв писател-особняк какъвто е Антон Страшимиров в нашата литература. Вероятно противоречивото творческо своеобразие и липсата на последователност в идейно-естетическите концепции и в писателската практика на художника Страшимиров създават боязън у много от съвременните ценители на красотата, които предпочитат трасираните пътища на литературния изследовател и критик. Когато изтъквам този безспорен факт, далеч съм от мисълта да подценявам блестящия монографичен очерк за Антон Страшимиров от Минко Николов. Напротив! Що се отнася до този очерк, аз напълно споделям оценката на проф. Георги Цанев: „Минко Николов — пише той — се е справил много добре с този мъчен и противоречив автор. Показал е както своята критическа проникателност и анализаторска способност, така и умениято си да синтезира, да прави обобщения. Той има съзнанието, че бихме могли да разберем многостранното и толкова неравно творчество на Страшимиров, ако проникнем преди всичко в психологията на неговата личност.“ (Г. Цанев Предговор към „Избрани произведения“ на Минко Николов, стр. 7, 1968 г.) Разбира се, колкото и да е задълбочено и аргументирано посоченото по-горе изследване на Минко Николов, то се ограничава в рамките на литературния очерк. Ето защо необходимо е да бъде разпръсната мъглата, която все още обвива творчеството на буйния „романтик“, както обичал да прави признания за себе си Страшимиров. В това отношение задължението на литературния историк и критик е повече от очевидно. Наложителен е конкретен литературно-исторически подход към всяка творба на Страшимиров — от късия разказ до голямото епическо произведение, и едва тогава ще може да се определи мястото му в историята на нашата литература.

Но докато за идейно-естетическото интерпретиране на Страшимировите творби съществуват все пак изследвания, какво да кажем за другата страна на неговото творчество — езиково-стилистичната?! „Трябва да признаем, — пише Д. Б. Митов, — че наистина след „Рамаданбегови сарай“ Антон Страшимиров по отношение на стил и език постигна резултати, но езикът му си остана все пак тромав. И това съвсем не се дължеше на обстоятелството, че писателят не бе овладял разнообразието и силата на българската реч, а преди всичко на неговата склонност да маниернични и позира понякога.“ (Д. Б. Митов, Предговор към Избрани произведения

на Страшимиров, т. I, стр. 13, 1962 г.). Тази най-обща констатация на Д. Б. Митов за езиково-стилистичните особености на Страшимировите произведения се споделя и от Минко Николов, който е още по-категоричен в преценката си. Според него работата на Страшимиров се характеризира с безсистемност, хаотичност и въобще с липса на всякакво езиково вглъбяване. . . „Този писател не познава мярката, грижата за смислова яснота и точност на словото. Той е нехаен, залавя се за първата попаднала му дума, фразата му нерядко е тъмна, изкуствена.“ (Минко Николов, Литературен очерк за Антон Страшимиров, стр. 71, 1968 г.)

По-конкретен и обективен в оценката си за езика на художника-бунтар е М. Николов в бележките си към том I от Избрани разкази на А. Страшимиров. Там той говори за известни стилови търсения на автора за преработка на някои от неговите произведения, непотвърждаващи съвършено неправилните изводи на Божан Ангелов, който фактически обвинява Страшимиров в невежество, в неразбиране семантиката на думите и оттам в неправилно използване на тяхната нюансировка.¹

Достоен отпор на това мнение за стилно-езиковите особености на Страшимировото творчество дава проф. Стефан Младенов: „Антон Страшимиров — пише той — въпреки някои лесно обясними грешки в езика му заема видно място между майсторите на българското слово и не само умее да използва богатството и хубостта на българските народни говори, но успява и сам да се прояви в известни случаи като езиков творец.“ (Проф. Ст. Младенов, Бележки за езика на Антон Страшимиров, сп. „Училищен преглед“, год. 31, книга 1). От изтъкнатите макар и малобройни проучвания се вижда, че изследователите не са единни в оценката за езика на Страшимировите творби, както и по въпроса за приноса на автора за обогатяване съкровищницата на общонационалния ни език. Освен това една част от материалите имат характер по-скоро на впечатления, на езикови бележки, които дори не се докосват до едно научно — задълбочено изясняване на сложния проблем за езиково-стилистичното наследство на Страшимиров. Ето защо повече от очевидно е, че езикът на Страшимиров се нуждае от специално, по-задълбочено и научноаргументирано изследване. Може би за едно такова детайлно проучване на езика на този сложен и противоречив автор ще бъдат необходими усилията на повече езиковедистиллисти.

В настоящата работа аз си поставям за задача да изясня някои страни от големия проблем за езиково-стилистичното своеобразие на Страшимиров. Изследването ще се ограничи в рамките на първия том разкази на Страшимиров под редакцията на Д. Б. Митов. Анализът на езиково-стилната система на Страшимировите разкази не може да се изолира от тяхната цялостна идейно-ху-

¹ Б. Ангелов — Стремехи и похвати за строителство в книжовния ни език. (Сборник в чест на проф. Л. Милетич — 1912, 21).

дожествена атмосфера, от цялостното му светоусещане на творец, от образа на писателя.

Антон Страшимиров навлезе в нашата литература през деветдесетте години на миналия век по един бурен и безпрецедентен в историята на литературата ни начин. Той, по израза на Минко Николов, „махну като фурия, оглуши с властния си тон литературните кръгове, накара всички да заговорят за него.“ (М. Николов, Лит. очерк, стр. 47). Още в предговора към „Смях и сълзи“, 1897 г., Страшимиров води остър спор с народниците, като изтъква, че разказите му „не са възникнали под напевите на меден кавал — последният отдавна е прогонен от катадневния живот у нас, прогонен от тежките през вековете несгоди“. Страшимировите разкази са изпълнени с тревога, в тях вика мъката, страданието на измъчените, разорените и онеправдани селяни, погазени и смазани от жестоките лапи на новите господари. От направената макар и най-обща обзорна оценка на разказите е ясно, че през деветдесетте години, изпитал благотворното влияние на идеите на народническия социализъм², Страшимиров създава едни от най-значителните си идейно издържани творби. Тази безспорна констатация обаче поражда и друг въпрос: успял ли е авторът да облече това богато съдържание в подходяща художествена форма? Както вече изтъкнахме, по въпроса за художественото майсторство на Страшимиров съществуват различия. Ето защо усилията ще бъдат насочени към едно по-дълбоко проникване в езиковата тъкан на неговите разкази, а от там и в стила на художника съобразно с най-новите изисквания на лингвистичната стилистика³. Обект на изследването ще бъдат следните проблеми:

1. Лексиката на Страшимировите разкази: а) народно-разговорни думи и изрази, б) диалектни думи — видове, в) просторечни думи и изрази, г) чужди думи.

2. Морфологични особености на разказите.

3. Стилистична употреба на художествено-изобразителните средства.

4. Синтактична структура на разказите.

Преди да премина към конкретната разработка на така поставените проблеми, ще бъде целесъобразно да изтъкна концепцията на Страшимиров за езика и стила на писателя в художественото произведение: „Няма съмнение — пише той, — най-големият майстор по стилистика за всяка страна е преди всичко самият народ — с многовековното си словесно творчество: песни, приказки, анекдоти, хумор, мъдри изречения и пр. Но тъй като художествената работа на отделната личност е само продължение на народното творчество, то в стилистиката еднакво и народът, както и отделната личност не са и не може да бъдат подчинени на предварителни правила.

² М. Николов — Литературен очерк за Страшимиров — 1968 г., с. 57.

³ В. В. Виноградов — О языке художественной литературы, М. 1959, Г. I.

Стилът е преди всичко дело на темперамента. А после се подчинява и на разработвания сюжет.“ (Антон Страшимиров „Стилистични бележки. Сп. „Училищен преглед“, год. XXXI, 1932, стр. 752 и 758). И по-нататък в същата статия писателят обобщава: „Така стилът в едно художествено творение се движи по начупена линия, която често изглежда своеволна (капризна), а в същност е строго съгласувана както с характера на всяко отделно място в предаваното съдържание, така и с душевните напрегания и възбуди у стилиста-автор. Автор, стил и творение са неделими!“

От изложените мисли на Страшимиров за стила на художественото произведение могат да се направят следните изводи:

1. За него въпросите, свързани с художествено-стилистичното майсторство, не само че не са „terra incognita“, както твърдят някои от изследвачите му, а напротив, писателят проявява живо и в повечето случаи принципно правилно отношение към въпросите на езика.

2. Той разбира правилно дълбоката диалектическа връзка, която съществува между стила на писателя като индивидуална система на естетически-целесъобразно използвани езикови средства и общонародния език, който предлага неизчерпаеми езикови ресурси на всеки творец⁴. Разбира се, едно е теорията, а друго — практиката. Доколко и как художникът Страшимиров е приложил тия свои теоретически принципи в творческата си практика, ще се убедим от конкретния езиково-стилистичен анализ на разказите му.

I. ЛЕКСИКАТА В СТРАШИМИРОВИТЕ РАЗКАЗИ

Когато четем разказите на Страшимиров, наред с дълбокия драматизъм прави впечатление и езикът на повествователя, който гребе с пълни шепи от лексиката на общонародния език. В това отношение той показва верен езиков усет на художник, тъй като лексиката представлява „най-податлив материал на художествена обработка“.⁵ Като използва народно-разговорната и битова глаголна лексика, авторът се ръководи не само от идеята да постави героите си в тяхната естествена битово-народностна обстановка, с което ще ги направи по-живи и по-убедителни за читателя, но и от стремежа за тяхната по-ярка и по-пълна типизация и индивидуализация. Освен това чрез народно-разговорния стил, в който са написани разказите му, Страшимиров премахва всякакви прегради между автор — герой — читател. В този смисъл разказите му са сякаш прекъснат разговор между отделни лица. Ето как започва например един от най-хубавите му разкази („Кочаловската крамола“): „Ех, къде е, дядо, поп Васил да стане от гроба, че да види! Право човекът би закрил очи и би се повърнал пак в черната.“ Конструкцията „да стане, че да види“ и „би се повърнал пак в черната“ са издържани напълно в народен дух, срещат се често в го-

⁴, ⁵ Пак там.

воримата народна реч. Обикновено народът ги използва, за да изрази съжаление, съчувствие, учудване, срам от нещо нередно, нелогично, станало при особено стечение на обстоятелствата. Наред с тази основна семантична нюансировка чрез новите образноекспресивни връзки на глаголите: *стана, видя, закрия, да се повърна*, авторът преследва и друга цел — да мобилизира, да грабне вниманието на читателя, да го спечели за повествованието. Художникът показва чувство за мярка при употреба на изразите, както и стремеж към разнообразяване, към езиково-образно богатство на фразата. Така например не са малко изреченията, в които глаголите с пряко значение се свързват неразривно с глаголи с преносно значение, което придава особена, емоционално-метафорична обогатеност на авторския стил: „И радваше се на що се радваше“. . . „Най-вече му пълнеше очи Дойчиновата къща“; „Цели недели не пада пара“; — „Не трови се, чедо!“; „Хората тичат по каси и по лихвари“; „Татко, мили тате, свят ми се е завил!“ („Кочаловската крамола“); „Колкото изчукваше, толкова и пиляеше. . .“ („Данил“, стр. 111).

В друга група народно-разговорни изрази авторът показва предпочитания към ярко изразителни глаголни форми като: *бъхтя* (бня, удрям, бухам), и *гъкна* (изговорвам, продумвам, провиквам се, извиквам). Например: „Трябва да са го *бъхтали* дип много, защото горкиното и не *гъкнало* дори.“ („Анатема“, стр. 89). В живота реч почти не се срещат синонимите на тези глаголи (*наудрям, натупвам, изговорвам, продумвам*). Авторът използва тяхната изразителност с определено експресивно-оценъчно значение — разкрива се типична черта (жестокост) в характерите на главните герои. По този начин връзката между езика като израз на формата и вътрешната структура на художественото произведение става очевидна. Заслужават внимание и други глаголи, носители на нови стилистични функции в контекста на произведението. Например: *да се опра* (да се противопоставя, да окажа съпротива, да се преборя с някого). „Когато го не рачи селото, кой може *да се опре?*“ („Кочаловската крамола“); *прилегна* (схождам, съвпадам, допадам, приличам, съответствувам). „Това *прилегна* на Моня. . .“ („Анатема“, стр. 98). От всички посочени синоними само един (*допадам*) стои най-близо до посочения глагол, но и той не покрива напълно смисловото значение. В контекста глаголет *прилегна* има други, по-първостепенни синоними: „Приемам го като нещо неочаквано, но желателно, оставам доволен от така стеклите се обстоятелства.“ Новата нюансировка в семантиката на глагола не е случайна, а в пряка връзка със сюжетното развитие на разказите и с определено отношение към неговата развръзка. Глаголет *шавам* е употребен не в пряк, а в преносно-разговорен смисъл. Синонимите му: *кръшкам, клинча, отбягвам, шикалкавя, лавирам*, не отразяват специфичното значение, което му е предал авторът в контекста — а именно 'върша нещо тайно', скрито. Например: „Почна

той *да шава по селата*“ („Анатема“, стр. 98). Действието на този глагол е пряка последица от действието на предшествувания глагол *прилегна* и отново потвърждава умениято на художника да подбере най-изразителната дума и така да я вплете в тъканта на художественото произведение, че да помогне за ускоряване вътрешното развитие на действието. С не по-малка експресивност се отличават глаголите *запуствя*, *жегна*, *окърши се*, *припкам*, *гавря се*, *мънкам* и др. Например: „Петър и Дако мислиха, мислиха. . . току *запустиха* бащиното си имане“ („Кочаловската крамола“). При употреба на глагола *мънкам* писателят си е поставил определена стилистично-експресивна цел: да разкрие сложно човешко преживяване (на потиснатост, страх, боязън пред лихваря и несигурност пред утрешния ден). Например: „А той, Балчо, имаше само три нивички, та беше навел глава и *мънкаше* половин думи“ („На нивата“, стр. 75). Следователно към семантиката на глагола *мънкам* (говоря ниско) авторът е напластил и други семантични признаци, свързани с психическите особености на героя. Разнообразна семантична отсянка е вложил авторът при глагола *догаждам се*, употребен с пояснителна функция. Този глагол е в пряка логико-семантична връзка с глагола *трепера* от предходното изречение. Чрез него Страшимиров разкрива причините за напрегнатото психическо преживяване на героя. Например: „Ще потърся, че ако не найда, ще продам нивата — на, чорбаджият я иска — свърши тогава Балчо, а устните му *трепереха*: може да *се догаждаше* сиромашът, че те са се нещо сговорили — ония. . .“ („На нивата“, стр. 75).

С вещината на добър художник и същевременно с будното чувство за мярка авторът е използвал много уместно и други глаголи от народно-разговорната реч като *сапикасвам*, *дивя се*, *смогвам*, които придават особена колоритност на стила му. Например: „Косю саяна — слънце. . . Фелдшерът го *сапикаса*.“ („Косю“, стр. 128); „Как *се дивеше* тя отпървом!“ („На широк път“, стр. 78); „Двама, виж, *смогваме* — рече Камен и престорено се прозя, както си му беше навикът“ („Кочаловската крамола“, стр. 49). Тези примери показват умениято на автора да свърже думата семантично с конкретното изображение на героя, като подчертае в нея психическите особености, чертите на менталитета, неговата житейска опитност. Те не са случайно попаднали в авторския контекст, не са плод на неговия стремеж да онароди преднамерено своята реч, а идват естествено, с цел да бъде подчертана емоционално-психологическата същност на героя. В този смисъл те заживяват със своето второстепенно експресивно-емоционално значение.

Не можем да отменим и сполучливите прояви на народно словотворчество, предимно на глаголни форми, образувани посредством предпоставки. Известно е, че глаголните предпоставки, изпълняващи функциите на словообразователни морфемии, обикновено променят вида на глагола (превърщат несвършените в свършени

и непреходните в преходни глаголи), внасят известна конкретност, уточняване и в лексикалното значение на глаголите.⁶ Така например предпоставката *ПО* в съвременния книжовен език може да има различни значения: пространственност, краткотрайност на глаголното действие, да внася промени в качеството на субекта и обекта на глаголното действие.⁷ Чрез предпоставката *ПО*, прибавена към глагола *тукхам се* („... ще потюфка неделя-две, па ще уседне“ („Кочаловската крамола“), се засилва не само основното значение на глагола, но се внасят и допълнителни нюанси на краткост, на увереност и категоричност на глаголното действие. Интересно съжителство показва предпоставката *ПО* с глагола *срещна* („посрещна се работата за четири дни главеза би“ — „Анатема“, стр. 100). Нито един от синонимите на този глагол — *срещам, идвам, идвам на среща, излизам напред, присрещам*, не се доближава до контекстуалното значение на новообразувания глагол — *посрещна*, придобил ново стилистично експресивно значение. Подобно на *ПО* и предпоставката *О*, която обикновено означава обсега на глаголното действие, придава нов семантичен оттенък на глаголите *седна, срамя*. Например: „... ще потюфка... па ще уседне“ („Кочаловската крамола“) и „Малко ли моми *осрами!*“ („Анатема“, стр. 101). И при двата глагола предпоставката *О* уплътнява глаголното действие, придава му по-голяма категоричност.

Много типични за стила на писателя са съществителните имена от народно-битовата лексика: *крамола, глума, глѣч, олелия, печала, мрачина, несрета, срѣдня, съсипня, паралия, кривда, очebol, тегоба, шемета, благост, кукуруз, клокот, здравеняк* и др., които придават особена колоритност на разказите. И не само това: по-голямата част от тях са абстрактни съществителни имена от женски род, чието основно семантично-образно значение хармонизира с общия трагично-скръбен тон на творбите. Някои от тези съществителни могат да бъдат обособени в отделни синсемимни гнезда. Например: *несрета, съсипня, тегота* или *крамола, глума, глѣч, олелия*. Вниманието на изследователя е привлечено от съществителното *кривач*: „*Кривач* лъчи още огряваха околните върхове, а замаяните по небето облачета бяха обагрени“ (Кочаловската крамола“, стр. 61). Според Българският тълковен речник думата *кривача* е от женски род (а у Страшимиров от мъжки род — *кривач*) и е обяснена така: 1. Дланите на двете ръце, долепени и извити като панички. Авторът е преосмислил реалното значение на думата в преносно-образно и по този начин е постигнал истинска поетическа образност, създавайки у читателя емоционално-зрима представа за позлатения есенен залез. По-спорадична употреба показват прилагателните имена: *вит* (*вити* вежди), *черен* (*черни* очи), *кипър* (*кипри* рамене), *леп* (*лепа* мома) и др. От наречията по-характерни

⁶ Ст. Стоянов — Граматика на българският книжовен език, С., 1964, с. 307.

⁷ Пак там — с. 307.

са: *напакон* (сетне), *посем сега* (от сега нататък, тепърва), *поврага* — с емоционална отсянка в значението.

Друга категория народно-разговорни форми са просторечните, думите от народно-песенната лексика и народните сентенции и поговорки. И в този стилистичен пласт на езика доминира пак глаголната лексика. Например: *Марий, глей ти работа!*, *Той знае кой що има под нокът. Пази боже, бог да го убие!*, *Пази боже, сляпо да прогледне!* („Кочаловската крамола“).

„— Помози бог, Балчо.

— Дал бог добро.

— Ора, какво ще му е. . .“ (Из „На нивата“.)

„Огнесохме Брояка в майката черна земя“ (Из „На широк път“).

„— Сине, елате да изчетете молитва на дяда си хаджия; Да пази бог!

— Божке, пък аз не вярвах! („Анатема“).

— Ма че нищо не похваща, ма! *Не е скопосница*, ви думам, не е!

— Добре ни дошле, влезте!

— Да ме простиш, отче: няма патило, кажеш, а все си го има.

— Не знам, братя, — казва. . . Била ми е къщница най-свъртана. („Куда“).

От народно-песенната лексика по-типични думи са: *лудо-младо*, *пусти, луд-лудетин!*, *Гиди лудетина недна!*, . . . *та да се на младост нарадваш и на свят насветуваш* и пр.

ДИАЛЕКТНА ЛЕКСИКА

Днес съществува единство във възгледите на езиковедите-стилисти по отношение на оценката им за ролята и мястото на диалектните думи в художествената литература. Никой не се съмнява вече и не може да отрече стилистичната експресивно-образна функция на диалектизмите в народното творчество. От друга страна, количеството и характерът на диалектизмите се определя както от тематиката, така и от идейно-естетическите концепции на автора.⁸

Съветската лингвистка Прохорова подчертава и друга особеност — градиенната, спояващата роля на диалектизмите (стига те да бъдат правилно подбрани и уместно употребени) за композицията и структурата на художественото произведение: „Използването на диалектизмите в авторовата реч способствува да се постигне единството между речта на автора и персонажа“.⁹

Според Б. Байчев: „Средствата за диалектна стилизация могат да се използват в художествената литература в два функцио-

⁸ Ст. Стойков — Литер. език и диалекти, „Изв. на Инст. за български език“, книга 2, 1952.

⁹ М. Прохорова — Диал. в языке худож. литературы, М., 1952.

нални плана. В един случай авторовата реч може да бъде напълно съобразена с книжовната норма, като диалектните елементи се срещат само в речта на персонажа. В други случаи диалектно се възприема от речта по-сложно — то функционира пълно или частично чрез писмената реч на повествователя и чрез речта на героите.¹⁰

В разказите на Страшимиров диалектизмите са сравнително немалко на брой и се срещат предимно в речта на героите. Това е напълно естествено и закономерно, тъй като мнозинството от лицата са селски труженици, които работят, живеят и страдат в своята типична битово-етнографска обстановка.

А) ФОНЕТИЧНИ ДИАЛЕКТИЗМИ

В Страшимировите творби фонетичните диалектизми се срещат обикновено в речта на героите, по-рядко в речта на автора, и изпълняват повече характерологична, отколкото експресивна функция. Например: *фукна* вм. *хукна* („На широк път“, стр. 83), *изфрѝкна* вм. *изхврѝкна*, *фѝрля* вм. *хврѝля*, *махкай* се вм. *махай* се, *тейко* вм. *татко*, *азка* вм. *аз* („Кочаловската крамола“); *надзѝртувам* вм. *надзѝрвам*, *небилици* вм. *небивалици* („Данил“, стр. 114); *проточно* вм. *проточено*, *веднажки* вм. *веднаж*, *оттогиз* вм. *оттогаз*, *дудова* вм. *дядовия* („Анатема“).

Известна непоследователност проявява авторът, когато използва диалектни думи, в които се наблюдава метатеза на гласната *ѝ* в съчетание с *л*, или епертеза на съгласната *в* средата на думите. Самият факт, че едни и същи герои изговарят и диалектно, и книжовно глаголите *длѝжат* и *дѝлжат*, *поправям* и *повправям*, може да се обясни с липсата на стремеж у автора за употреба на посочените думи с някаква стилистична задача.

Тенденцията към съкращаване на думите е друга езикова особеност на разказите му. Например: *грижсно* вм. *грижовно*, *крѝстох* вм. *крѝстосах*, *те* вм. *тези*, *напол* вм. *наполовина*, *изневидяло* вм. *изневиделица*.

Епизодично присъствие показват и някои фонетични диалектизми от западните говори. Например: *всите*. . . „де *всите* прости да са, да речем, на твоята сила?“ („Бай Лулю Чонтата“); *очувам* вм. *опѝзя*, отгледам. „Аз ще му *очувам* стоката здрава и читава“ („Куда“, стр. 116); *вращам* вм. *врѝщам*: „Знай, имотни сме, та не ни *вращат*“ („Анатема“, стр. 98). Интерес буди въпросът за пътищата, по които са дошли тези диалектизми в източните рупски говори (не е тайна, че героите на Страшимиров говорят на странджански диалект), както и за тяхното художествено оправдание в разказите. Известно е, че за диалектните думи в езика не съществува китайска стена. Възможно е те да преливат от една диалект-

¹⁰ Б. Байчев — За диал. стилиз. в худож. л-ра, „Изв. на Института за български език“, 1970, книга 19.

на област в друга, но в случая най-вероятна е да са привнесени от автора в речта на героите. Независимо по какъв път са достигнали до езиковия пласт на произведенията, те с нищо не допринасят за обогатяване на неговата колоритност и образност. Чрез тяхната употреба речта на героите става неестествена, необедителна, а това в последна сметка се отразява отрицателно на художествената стойност на творбите.

Б) МОРФОЛОГИЧНИ ДИАЛЕКТИЗМИ

Те се срещат рядко както в речта на автора, така и в речта на героите. Отличават се с по-определено, по-ярко изразено стилизиращо и характерологично значение. Най-често са засвидетелствувани пълните дателни падежни форми за 3 л. ед. ч. и 3 л. мн. число на личните и по-рядко на неопределителните местоимения. Например: *нему, тям, някому*. Чувство по-скоро за архаичност, отколкото за езикова колоритност будят дателните форми на съществителните собствени и съществителните нарицателни имена. Например: *Камену, чорбаджию*: „Кравата дайте *чорбаджию* за борч“ („На широк път“, стр. 84); „Тя беше дала дума Нани *погропу* да вземе щерка му за снаха“ („Анатема“). Подчертана емоционалност и образност се постига и чрез използване на пълните диалектно-морфологични форми на личните местоимения за 3 л. мн. ч. *них* вм. *тях*. За по-ярко изразената колоритност на формата може би спомага успоредната, съседна употреба на пълната дателна форма за 3 л. мн. ч. — *тям*: „Прибери се с *них* и *тям* да е харно“ („Куда“, стр. 119).

Впечатление за определена колоритна нюансировка в речта на героите по посока на тяхната индивидуализация предизвиква архаичната форма за бъдеще време, образувана с помощта на спомогателния глагол *ЩА* и съкращения *инфинитив на спрегаемия глагол*. Например: „Ще повикаме Бойча и *щем* я *нареди*“ („Куда“, стр. 117). Среща се и формата за бъдещо време със замяна на частицата *ще* със *се*. Например: „Не *се* може“ („На нивата“, стр. 76). Аналогични на първата форма (*ща*+*съкр. инфинитив*) се наблюдават в езика на по-старото поколение творци: Вазов, Яворов, Пенчо Славейков и други.¹¹

В) ЛЕКСИКАЛНИ ДИАЛЕКТИЗМИ

Този вид диалектизми са не само най-често срещаните, но те изпълняват основна експресивна роля при езиково-стилистичното изграждане на образите в художествените произведения. Тяхната образна полифоничност се обуславя от богатите им потенциални възможности за обогатяване както на авторската реч, така и на речта на персонажа. „Основното за диалектното стилизиране си

¹¹ Ст. Стоянов — Граматика на бълг. книж. език — 1964, с. 368.

остава умението на автора да употребява в необходимата взаимно-обусловеност лексикални диалектизми в повествователната и персонажната реч. В системата, преди всичко на авторовата реч, има диалектизми със специализирана роля. Те не са ограничени само в предаване на звукови или граматично-лексикални и словообразователни диалектни особености, т. е. те не само стилизират езика, но предизвикват в съзнанието на читателя по-сложни усещания и разбирания за понятия и представи, дух, етика, бит.¹² Една част от лексикалните диалектизми, които се отличават с умерена колоритност, са съществителни имена за предмети, лица, понятия, свързани с етнографския бит на героите. Например: *попрелка* (сediaнка за предене), *закачалка*: с. ж. 1. закачане, задиряне, 2. разправия (имам закачка с някого, имам земене-даване) *преснак* (прясно мляко), *главеница* (годеница), *триножник* (трикрако ниско дървено столче), *зинкворство* (завист, измама), *джуна* (устна), *камен* и др.

Недоумение предизвикват някои изрази, в които се забелязва неточна или неправилна употреба на отделни думи. Например: *вилает* — „Казваха, отишъл си тогава на *вилает* — доразказва ми бабата. — По Едирненското отишел“ („Анатема“, стр. 90); *Зайкаджия*: „... сегиз-тогиз е *зайкаджия*, най-вече картоиграч и ловец“ („Скръб“, стр. 134). Думата „*вилает*“ (от турско-арабски произход) няма никаква семантична връзка с двойника си в горния контекст. От втория израз е ясно, че думата „*зайкаджия*“, която не се среща в речниците на съвременния български език, е употребена за означаване на временно занятие на дадено лице. За читателя е неясна употребата на наречието „*вътре*“. Например: „Защо не обади *вътре*, та да наредите настойник по закон. . .“ („Кочаловската крамола“). И в трите примера въпросните думи са използвани неточно, неуместно, което ни навежда на мисълта, че в отделни случаи писателят проявява небрежност при подбора на думите, което води до неяснота, мъглявост на фразата и в последна сметка загрозява езиково-стилистичната красота на произведенията му.

С усета на добър художник авторът е употребил чудно хубавата диалектно-народна дума *подадиня* (У Геров — отпуск от бога; дар, дарба). Същата дума с известни фонетични различия (*подадине* и *подадена*) се среща и в творчеството на Пенчо Славейков, Вазов, К. Христов и Т. Г. Влайков. Прилагателните имена и наречията от разговорната реч, макар и да имат спорадична употреба, не са лишени от образност. Чрез тях се внася колоритност в речта на автора и на персонажа, която по същество води до обогатяване стила на писателя. Например: *абрашест* — „Тасю беше *абрашест*, както наричаше дядо Камен плешивите глави“ („Кочаловската крамола“, стр. 58); *стиснат* (У Геров — стиснатый от

¹² Б. Байчев — За диал. стилиз. в худож. л-ра, Изв. на Инст. за бълг. език, 1964.

стискаме, страдателно прич., стр. 258); *пъсна* (мръсна); *мънинка*, *ужка*, *еля* (от еле); *одевенък* (от одева); *оттогиз* (у Геров — тогъзи, тогъз=тогава); *негли* (наричие — обл. може би навярно), привнесено от западните говори; *пролетеска* вм. пролетес и др. В лексикално-диалектния пласт на езика най-внушителна е (не само по многобройност, но и по експресивна полифоничност (групата на глаголите. Например: *чиня*, *кусна*, *оседна*, *сгълча*, *смърлушвам се*, *главявам се*, *чуголя се*, *жегна*, *зашлевя*, *прескундям* — „Балчо пристъпи, зашлеви детето по врата и то се прескунди („На нивата“, стр. 76). Под влияние на западните говори с нова семантична функция е употребен и глаголът *кертосам* (у Геров — кертосамъ, гл. св. от кертосвамъ. Да врежа, врязвам керт: — Хи, чума! — *кертоса* го бедната и наведе глава, а сълзи — едри и бистри, поросиха пламналите ѝ от гняв бузи („Кочаловската крамола“, стр. 61). Глаголът *порепцам*, който е типичен за странджанския диалект и означава: 'ще услуга, ще помоща, с каквото мога' — *Ще порепцаме* с що дал бог. („Бай Лулю Чонтата“), също не е отбелязан в речниците на съвременния български език.

Предпочитанието към глаголните конструкции може да се обясни не само с идейно-естетическите цели на автора — да постигне оригинална индивидуализация на героите, но и с намерението му да постигне по-пълна изява на техните емоционални преживявания, да навлезе по-дълбоко в техния духовен свят.

Умалителни имена

„Умалително-гальовните съществителни имена се употребяват предимно в битово-разговорната реч и в езика на художествената литература“. . . „Тези съществителни имена изпълняват често и емоционално-експресивна функция в речта.“¹³

Анализираните разкази на Страшимиров са изпълнени предимно с умалителни съществителни имена, употребени в основното им значение: за изразяване на нежност, гальовност, симпатия, любов към героите и предметите. Например: *чираче* от чирак, *стаичка* от стая, *харчлъчец* от харчлък, *къщичка*, *местиче*, *курийка*, *рибички*, *овчарчета*. С повече емоционалност се отличават формите: *милошки*, *горкинката* и *мънинката*, чрез които авторът изразява не само нежност, но и дълбоко съчувствие, дава израз на своя хуманизъм към децата на българския селянин, достигнал положението на просяк в условията на капиталистическата експлоатация, напр.: — *кравата!* — сепнато стиснах аз *мънинката ръчица* и затекох се („На широк път“, стр. 84). В отделни случаи авторът стилизира умалителните съществителни имена с цел да разкрие типични отрицателни черти в характерите на героите: подлизурство, угодничество, ласкателство. Например: — Е, ромец ли, ракийка ли? — подканя бай Добри“ („Кочаловската крамола“, стр. 53).

¹³ Ст. Стоянов — Грам. на бълг. книж. език, 1964, с. 175—176.

„Прозвищата са вид собствени имена, лични или родово-фамилни, за назоваване на лица според техни качества и прояви, които те притежават или които им се приписват. В повечето случаи те имат някакво ярко подчертано експресивно значение и придобиват стилистична окраска на битово-разговорни имена. Със съвместимостта на номинативно и емоционално-експресивно значение могат да се обяснят до голяма степен и някои от техните словообразователни, лексикално-морфологични и функционални особености.

Разказите на Страшимиров са твърде рядко населени с прякори и прозвища, образувани предимно от съществителни нарицателни имена. Например: *Митко Киселищата*, *Миню Циганина*, *Чанко Плаша*, *Петко Пала*, *Дочо Кърлежа*, *Керкенеца*, *Бай Лулю Чонтата*, *Ванка Нотарката* (Наречена така заради професията на мъжа ѝ, който е бил нотариус в града), *баба Алмалийка* (вероятно преселничка от селата Долно или Горно Алмалии — села Долно и Горно Ябълково), каквито села има в Странджанския край. Определено емоционално отношение авторът е вложил в умалителното *Мъничков* — един от главните герои в разказа „Мишка“. Така например това име е образувано от прозвище и не означава физически, а духовен признак: нищожен, коварен, подъл. От прякорите, образувани от прилагателни имена, е засвидетелствувана само една форма — *Бързака* от бърз. Основен извод, който можем да направим, е, че в прозвищата на Страшимировите разкази преобладава нравствено-емоционалният момент.

Чужди думи Турцизми

Като част от колоритната лексика чуждиците заемат сравнително незначително място в разказите на Страшимиров. Най-често те се срещат в речта на героите, а по-рядко в авторската реч. В единия и в другия случай обаче авторът преследва една и съща цел: да постигне по-ярка индивидуализация и типизация на героите. Както би могло да се очаква, най-голям е броят на турските думи. Една част от тях по силата на понятии езикови закономерности така здраво е свързана, просто вплетена, в лексикалните пластове на народно-разговорния език, че дори не се чувствава вече като чужд елемент.

Професор К. Мирчев, след като констатира отпадането на турцизмите под напора на младия литературен български език, процес, който се засилва особено след Освобождението, пише: „Продължителното, вековното кръстосване с турския език, което му бе наложено, естествено не можа да не остави и своето трайно отражение в неговата лексика.“¹⁵ Според М. Стайнова: „В състава на

¹⁴ Ст. Георгиев — Собствените прозвищни имена, сп. „Б. език“, 1971, кн. 1

¹⁵ К. Мирчев — За съдбата на турцизмите в бълг. език, „Известия на Института за бълг. език, 1952, кн. 2, с. 121.

българския език могат да се определят два вида турцизми: 1) турцизми, които нямат заместник, наложил се в литературния език, поради което влизат в състава му; 2) турцизми, които са попаднали в по-долни слоеве на езика, тъй като са били заместени от народни български думи, заимствувани от нашите диалекти, от думи със славянски произход и т. н., наложени се в книжовния език.¹⁶

Ако възприемем класификацията на Стайнова, турцизмите в разказите на Страшимиров могат да бъдат определени така: а) турцизми с подчертана пейоризация, напр. *фудулин* — надут, горд, надменен човек — „Той е тъкмо за тая работа, *фудулин* е, нека се порадва. („Коч. крамола“, стр. 53); *тайфа* — дружина, чета, група от безделници, сбирщина: „... че при род и *тайфа* да викат поа да им чете. („Анатема“, стр. 91); *резил* — срам, посрамяне: „*Резил* ще стане и моята дъщеря, токо и чорбаджията не ще хароса“ („Коч. крамола“); *сюрдюн* — заточение, изгонване: „... то баре да го сторят *сюрдюн* на където и да бил“ („Анатема“, стр. 95); *хайдук* — крадец: „Обра ме... *хайдук!*“ („Анатема“, стр. 105); *егюпец* — циганин: „Странджев драсна нещо в самата Брайкова записка и я повърна на *егюпеца*“ („Целина“, стр. 172); *едепсизи* — нечестни хора, вагабонти: „— А—а, виж ги ти *едепсизи*.“ („Целина“, стр. 179); *джеремето* — глоба, провинение: „Синко, думам му, сторил си, каквото си сторил, притегли му *джеремето!*“ („Мишка“, стр. 225); *харам* — незаслужено, непростено: „*Харам* ти хляба, що си ми ял!“ („Мишка“, стр. 227); *батал* — напуснат, запустял: „... сипна се от него: немощен глад, като из *батал* кладенец“ („Мишка“, стр. 229); *хъмзър* — презрително обръщение към християнин, свине: „Бягаш хъ, *хъмзър!*“ („Спомен“, стр. 236); *бела* — зло, нещастие, пакост: „— А бе, че той за *бела* ергенува! — подзе дядо Хаджия“ („Анатема“, стр. 101).

Към турските думи — напълно пейоризирани по отношение на книжовния език¹⁷, се отнасят и турските частици и наречия, които се употребяват за засилване на отделни думи или цели изречения,¹⁸ и то предимно в разговорната реч и интимната беседа. В този смисъл стилистичната им употреба е необходима, наложителна. Например: *зер* — нима, тъй, та, за усилване при потвърждение: „Пък и може, *зер* всичко трябва“ („Б. Л. Чонтата“, стр. 143); *баре* — поне, най-малко, употребява се за израз на желание: „*Баре* да зарадва всичко туй Кося!“ („Кося“, стр. 128); *язък* — жалко, употребява се за израз на съжаление, на съчувствие: „Дядо Райчо тюфка — *язък* за чорбаджи Тасювите имоти“ („Коч. крамола“, стр. 72); *джанък* — душке, употребява се за израз на недоволство: — „Тука е, *джанъм*, тука е... ей я! — притече се бабата с някаква антерия“ („Анатема“, стр. 105); *санким* — да речем, да

¹⁶ М. Стайнова — За пейоризацията на турските думи в бълг. език, сп. „Бълг. език“, 1964, кн. 2—3, с. 183—186.

¹⁷ Кр. Чолакова — Частицата и съвр. бълг. език, С., 1958, кн. 2—3, с. 18.

¹⁸ М. Стайнова — За пейоризацията на турските думи, сп. „Б. език“, 1964.

допуснем, употребява се за потвърждение: „... *санким* оставя ли се лесно мъж“ („Анатема“, стр. 98); *хич* — никак, ни най-малко, употребява се за засилване на отрицание: „*Хич* майка да завижда сина от снаха си!“ („Куда“, стр. 125); *максус* — нарочно: „Ела, учителю, *максус* те повиках да ти се оплача“ („Целина“, стр. 186); *ачик* — открит, явен, употребява се за засилване при потвърждение: „Аз не вярвах, защото *ачик* бе, че Камену окоето беше на Стамовата къща“ („Б. Л. Чонтата“, стр. 143);

Към турцизмите можем да отнесем и ония, свързани с етнографския бит и поминък на хората, които са твърде много остарели и придават арханичност на езика и стила. Тяхната стилистична отсенка може да се почувствува най-добре в контекста и при съпоставка със съответната българска дума. Например: *чифчилик* — земеделие от чифчия: „Със своите и дявовите попови ниви в *чифчилика* комай надсмогваше чорбаджията“ („Кочаловската крамола“, стр. 48); *юшур* — данък в натура, една десета от земеделското производство: „Много приказки не ще: *юшуря* на колята и хайде на път! — отсече стражарят“ („На широк път“, стр. 83); *бозгуня* — размирица, смутно време: „Нали бе по *бозгуня* ма, та се разбягахме — обади се другата баба“ („Анатема“, стр. 89); *юртлук* — земя за стопанисване, имот: „... чорбаджията закупи *юртлука* му“ („Кочаловската крамола“, стр. 48); *кересте* — дървета за градеж, градиво: „... дърва и кересте ще ви носите“ („Кочаловската крамола“, стр. 50); *яръш* — теглич, процеп на кола: „А те го били, били. . . па го вързали за *яръща*“ („Анатема“, стр. 89); *куруджия* — горски пазач, пъдар: „Там вече *куруджият* знае — смънка Григор“ („Кочаловската крамола“, стр. 55); *юдюджие* — коняр, който кара коне: „И закукува кукувицата, а той ме пусне *юдюджие*“ („Б. Л. Чонтата“, стр. 141); *джелепин* — прекупвач на добитък: „Никаквици *джелепе* идат, вземат ни стоката и печелят. . .“ („Б. Л. Чонтата“, стр. 142); *соват* — добитък, който се охранва за клане: „Ката пролет събирам по двеста-триста овни за *соват*“ („Кочаловската крамола“, стр. 149); *чейрек* — четвъртина от нещо: „— Ами пребили сте се — цял *чейрек* на коне“ („Кочаловската крамола“, стр. 153); *затъясам* — задържам, турям ръка на нещо, завладявам: „Тя ти е жена по закон, *затъясай* си я!“ („Куда“, стр. 122); *тербие* — възпитание: „Той беше турски *тербие* човек — тоя Надю чорбаджи“ („Целина“, стр. 168); *евалла* — покори се, почете го: „Моя батко. . . стори *евалла* на кмета“ („Целина“, стр. 158); *файс* — лихва: „... та земаха с *файс* от Надя чорбаджи“ („Целина“, стр. 181); *мухтарин* — кмет: „... *Мухтарин* ли ще се тури. . .“ („Целина“, стр. 182); *юва* — безстопанствено добиче: „... имало коне — *юва* коне у нашето село“ („Мишка“, стр. 215); *табанджа* — стар пищов: „На коляното му ръждива *табанджа*“ („Спомен“, стр. 232); *юруче* — пастирче: „... а после едно *юруче* заразправи пред мен“ („Спомен“, стр. 237); *гьоч* — багаж, покъщнина, вещ: „... щял съм да натоваря негов *гьоч*

който идел“ („Спомен“, стр. 236); *митризът* — вал, прикритие за стрелба, засада: „Само *митризът* още зее“. („У Калчя“); *борч* — паричен дълг: „Пък дойде си и залови го Камен — се за *борчове*“. („Б. Л. Чонтата“, стр. 143); Основен извод, който се налага във връзка с употребата на турските думи, е, че А. Страшимиров на отделни места прекалява с турцизмите в езика на една част от героите, което води до неяснота и в последна сметка пречи за бързото и емоционално възприемане на творбите. В лексиката на Страшимировите разкази гръцките думи са много по-малко в сравнение с турските. Може би този факт се обяснява с обстоятелството, че голяма част от гръцките думи така са се сраснали с езиковите пластове на нашия език, че са изгубили националния си облик. Обект на разглеждане тук са само ония гръцки думи, които се отличават с определена експресивност, придаваща известен колорит на Страшимировия стил.

Гръцки думи

Праматарин — търговец на дребни неща по села и панаири: „... Григорча Попов дадох на *праматарин* в града „да се окърши“ (Кочаловската крамола“, стр. 47); *нехар* — мързел, леност; „Но от срам ли, или от що, *нехарили* двамката?“ („Анатема“, стр. 196); *мязам* — приличам: „Ма тя не *мяза* на други лоши свеърви — луда е! — отсичаха жените. . .“ („Куда“, стр. 125); *лефуса* — родилка до 40 ден след раждане: „Клекнала тя до *лефусата*. . .“ („Куда“, стр. 125); *харосам* — (у Геров — харосамъ, гл. св. вид, харосвам и харосувамъ — виждам добро, щастие, добрувам, преуспявам); „... токо и чорбаджията не ще *хароса*“ („Кочаловската крамола“, стр. 65); *меситин* — посредник в търговските сделки: „Добре, още по-добре! — отговаряше ми костеливият и висок *меситин*“ („Син“, стр. 200); *крондил* — малък съд за ракия. („Спомен“, стр. 232);

От посочените примери се вижда, че гръцките думи са главно два вида: глаголи и съществителни нарицателни имена, свързани с професията на лицата или означаващи наименования на предмети от битово-разговорната лексика.

Славянска лексика

Наименованието „Славянска лексика“ е твърде условно, тъй като в случая имам пред вид преди всичко черковнославянски и старобългарски и руски думи, напр.: *человек* — човек: „Там е работата: *человек* трябва да тича. . .“ („Б. Л. Чонтата“, стр. 141); *мир* — свят: „... плувах в *мир*; чудно велик, неизмеримо волен“ „На широк път“, стр. 77); *незаметно* — незабелязано: „— Зорницата *незаметно* изчезваше. . .“ („На широк път“, стр. 78); *бистро* — бързо: „Колелата на файтона се гонеха по равното поле тъй безшумно и *бистро*“ („Черню“, стр. 283); *поганец* — безбожник,

нечестивец, неверник: „— Одраска ми гърлото, *поганец!* — смънка Косю“ („Косю“, стр. 128). В народната реч думата „*поганец*“ се употребява с различна стилистична отсянка: чрез нея поробеният народ е изразявал своето презрително отношение към турските поробители.

Френски и немски думи

Френските и немските думи са съвсем малко на брой в творбите на Страшимиров, напр. *шарлатанин* — измамник, непочтен човек: „— *Шарлатанин!* — свърши той и дръпна бирника“ („Ана-тема“, стр. 104); *груп* — запечатан вързоп пари: „... щях да задигна един *груп* делови пари и да забягна“ („Скръб“, стр. 137); немската дума *унтер-офицер* — подофицер.

СТИЛИСТИЧНА УПОТРЕБА НА ЕЗИКОВИТЕ СРЕДСТВА

При един по-пълнен и обективен езиково-стилистичен анализ на Страшимировите разкази е необходимо да се разкрие стилистичната роля на художествено-изобразителните средства: метафори, сравнения, епитети, олицетворения и др. Наложително е също така да се изяснят както типичните похвати на белетриста при езиковото изграждане на образите, така и структурата на неговото изречение. В случая ще се ограничи само върху някои от основните проблеми: преносните значения на думите, сравненията, епитетите и някои синтактични средства и похвати, които имат пряко отношение към вътрешната структура и закономерност на фразата.

Когато изследваме творбите и стила на Страшимиров, на първо място пред нас изпъква многократната и многообразна употреба на думи с преносно значение. Очевидно предпочитанията на художника към тропите може да се обясни както с динамичната конфликтна основа на произведенията му, в които героите са активни, борчески натури: действуват, протестират, отмъщават, боят се против социалните си угнетители, така също и с неговия стремеж да прояви своето авторско отношение към изобразяваната действителност чрез изтъкване на най-типичния белег на конкретно изобразяваното явление или случка.

От метафоричните изрази най-честа употреба бележат *глаголите* и това е напълно естествено, тъй като чрез тях се разкриват емоционални, афектни преживявания в обрисовката на героите или прекрасно одухотворени природни явления. Например: „... очите му *искри пуцат*“, „... черна *почернях*...“, „*Откъснаха* ми сърцето, от гърди го *откъснаха!*“, „... а сълзи — едри и бистри, поросиха пламналите ѝ от гняв бузи“, „Стрина Чонтовица *се превила* на две и *къса се* да плаче“, „*Почерниха* ми първинното чедо ми *почерниха!* — припя се Чонтовица“, „... *заяло го е*...“, „... *притъмняло ми е*...“, „Върви тя, *къриши* стройна снага и *мята очи*,

търси. . . кого ли?“, „Аз кипнах“, „. . . притъмня му пред очите“, „А селяните. . . ех, грозна несрета ги е заловила за гуша така. . .“ („Кочаловската крамола“). „Унесен тъжно, аз гледах, из дрезгавината поникваха очертанятията на грохналите хижи“, „Сви ми се сърцето и ме потегли“, „Вървя, а болката в душата ми се разрасна и бликна; повлече ме да помилвам топло и от сърце, — това дете, обречено от жестоката орисия на безжалостно пресужаване; да заприкажа с баща му, та да стопля, ако мога това безстрастно и вцепенено от живота същество, със струи от душештата ме печал“ („На нивата“).

„Като ми обадиха, нещо ми *прималя* в гърдите и изведнъж се *вцепених*. . .“, „Изтръпнах, нещо тежко ми се *сви* в гърдите и ме *повлече*“, „Тук се забравих; с кръвен рев се хвърлих на черния татков гроб и прегърнах суровата пръст“ („Скръб“).

„Премисля, на тъй ме и *души* нещо, *къса* ми сърцето“, „— а гледам, *загоряха* и очите. . .“, „. . . а очите големи и съзлививи *израят* — следват всеки кът на къщата“ („Куда“). „У Дончови бе мъртва тишина“, „. . . излезе на пътя Данил, тук постоя и изведнъж се *зая* в грозен смях. . .“ („Данил“). „Клетният баща остана като *попарен*“, „Току ще мина се и час, заядоха го майчините му думи“, „Спомни си той какво бе вършил с чужди, па *закъса* му се сърцето по Неранза“, „Хили се пак Моню, а очите му *искри пуцат*“, „Клетта Неранза, тъй се и *стопи*“, „— Тате, не мога. . . *отвърна* ми се *сърцето!* Изгорих го горкото момиче! Ох, *зачерних* го!“, „— Йовко пак *горял* още по Комня“ („Анатема“); „Казват, *оплел* те хубаво чорбаджията?“, „Болно ми се *сви* сърцето“, „Храната *гори*. . . *гори!*“ („На широк кът“).

Аналогична роля на глаголите-метафори изпълняват и метафоричните епитети, които са изразени предимно с прилагателни имена. Например: „*Кръвна* беда“, „*черните* несгоди. . .“, „*Кръвен* женски писък“, „С *каменно* сърце бил“ („Кочаловската крамола“).

„В главата му се лутаха ядове и грижи, една от друга *по-черни* и *по-зли*. („Анатема“); „. . . а носи се по него *тревожната* песен на окръжающите го тъмни усой“, „А как *горчиво* мижаше клетникът, когато дадеше дума за чифта му волове!“, „Донесе той *грозна* вест. . .“, „Но все моите *бурни* думи са били намерили кът в измъчената, обезличената му душа“, „Този, прострян като мъртвец. . . беше насочил *мътен* поглед към иконата в къта“, „Под къщицата се носи тайнствен шепот и *сладък*, и *тъжно* злокобен“, „И сложих аз ръка на раменцето и, с *дълбока* скръб приближих до себе си туй дете с блянове някак в своята едва още пробуждающа се душа, с тайни, *горещи* чувства в своето *крехко* сърце. . .“, „. . . тя ме гледаше с *тъжните* си *замислени* очи. . .“ („На широк път“).

„Зад извилистия път се разкриваха нивите, по които, прегънати над оралата си, *черни* роби оряха“, „. . . безсилен да се отърва от *горка* мисъл“, „Тъга и чернило вее сега от това тихо двор-

че“ („На нивата“). Неподражаема одухотвореност, живост на изображението авторът постига и чрез метафорите — олицетворения, които се срещат нерядко в разказите. Например: „... а *подигне* се в гърдите тъга и те влече. („Кочаловската крамола“). „Слънцето *надникна* от близката рътлина — ослепително, като фазтопено злато“ („На нивата“); „А нощта преваляше, сутринният ветрец понесеше по хижите пробудната си песен. . .“, „... *разстлала* се е тъмна дъбова кория и *гледа* със суровостта на гигант, *шепне* със замислеността на монах-летописец“, „... мъглата лазурно бяла полегваше в огромни кълба, плавно отвивайки села, гори, реки и *подгонена* от слънчевите зари. . .“ „Свило се то — Миленово, *гледа* с опърпаните си колибки нашир по хубавата Тракия, *наднича* към синющето се Черно море. . .“, „Беше по Коледа и люта виелица *гонеше* всичко живо под стряха“, „Роклицата ѝ като да ми *се изсмя*: *весело* се разветря от бързите ѝ стъпки — по широкия път“. („На широк път“); „А призори горната махала *настръхна*: *сипна* се женски писък, грозен, кръвен, *повлече* се, *излезе* въвн от село и *пое* планината. . .“ („Анатома“); „Тихо *бе заспала* китната градинка под мене. . .“ („Данил“); „Аз не можех да се нагледам на тая разкошна ивица земя, обсипана с всичките *милувки* на игривата пролет“ („Скръб“).

С богата метафорична обогатеност се откроява стилът на Страшимиров при рисуването на природни картини. С искрено поетическо вдъхновение творецът е изобразил сенчеста хайдушка Странджа — станала няколко години по-късно крепост, твърдина на безсмъртната Илинденска епопея. При това трябва да прибавим още нещо: природата за писателя не е място за отдых и развлечение. Напротив! Дори когато е сред нея, заслушан в тайнствения шепот на вековните ѝ дъбове и буки, той пак чува дълбоките въздишки и стонове на селяците, на ония черни роби, на които е посветил най-хубавите години от живота си. Например: „Какви са чудни ясените есенни дни! Особено тия по нашите балкани — по сенчеста хайдушка Странджа! Гледаш, вехне около ти всичко, вехне, а все пак трепти като младо. Тъжна хубост, да ѝ се ненарадваш и ненатъгуваш! Шириш очи, а подигне се в гърдите тъга и те влече, нейде на самот. Свива ти се сърце като на скиталец в далечна чужбина, когато остане насаме, та мисли за родна стряха — за баща и майка, за братя и сестри, за първо либе. И като него потегля те да фръкнеш и префръкнеш някъде далеч от черните несгоди, та да се на младост нарадваш и на свят да се насветуваш, докато не е настанала и твоята есен. . .“

„Излязох и аз въвн от село да подишам на воля. Залезът бе позлатен. Кривач лъчи още огряваха околните върхове, а замаяните по небето облачета бяха обогатени. Татък, из дола, се носеше прогочено овчарска свирка. Гората поемаше тъжните извивки. А корийката над селския извор беше вече обвисла клони. Въздухът сякаш е замрял, не мръдва ни едно листо. Скрит в гъстака кос чу-

пеше мекия си глас“ („Кочаловската крамола“, стр. 60—61).

С не по-малка метафоричност и емоционалност е изваяна и картината на есенната вечер. Например: „Но хубава беше есенната вечер: тихо и меко. И аз не проследих Недя. Закрачих по късните треви. Ей реката, плиска змийски лъкатушния си бряг и бързо се просмича под обвисналите върху ѝ загрижени ели, плачливи върби, наперени високи тополи. Тук-там подскачат и игриви рибички. Татък из шубрака се чуе лай, глъч. Тасювата мелница шурти непрестанно. А отсреща, по гористото бърдо, се извива овчарски огън, губи искри в небето и като че ли долита сънливият говор на безгрижните овчарчета. И стихва, все по стихва. Само Кочалово, скрито в дрезгавината, още гълчи. Но ето, смрачи се, нощта насмогна и звездите засилиха своята бисерна светлина. Набляга тъмнината, всичко се огъва под нея. Да речеш, трябва вече да се чака зората! А той *изтокът, пламна: земята се запали* от единия край. Невидима магьосана ръка изнесе между звездите огнено кълбо — цяла планина. И *земята се слиса, притаи дъх*. Но тя — пълната месечина — се отдалечи, *спретна се*, та *посребри* гори и поля. . . Хубав, чудно хубав божи свят! Простряло се небето с мир и благодост над *злата земя*, над *грозно смръщената* с планините си с назъбените скали и с тъмните си усои наша земя! Простряло се то и трептят звездите, *къпе се* по него ясноликата месечина и всичко пее песен за любов и щастие. . . Подбив, подбив над теглото в живота на *окаяната земя*“ („Кочаловската крамола“, стр. 62).

Антитезата във финала на тази чудна природна картина, наситена с много емоции и бодро настроение, не е случайна, а е в хармония с общия социално-бунтарски тон, вътъкана е в стила на неговите разкази. Това е доказателство за голямата, всеотдайна любов на твореца към измъчените селски труженици. В нея се чувствува ботевското разбиране за щастие: няма и не може да има лично щастие, когато народът е поробен.

Съществена роля за обогатяване изразителността на Страшимировия стил играят и художествените сравнения.

„В зависимост от художествената задача и стилистичната функция, която изпълняват различаваме следните видове сравнения:

1. Сравнения в характеристиките на персонажа и в разкриването на драматичните ситуации и моменти.

2. Сравнения в описанието на природните картини.“¹⁹

В разглежданите разкази на Страшимиров от гледна точка на семантиката и на авторството се наблюдават: образни сравнения, които се характеризират с богата емоционалност, чрез която се разкриват сложни психически преживявания на героите и традиционни (установени) сравнения²⁰. Например: „Григор се върна от кметския избор — *като от баня*“, „Григор гле-

¹⁹ Хр. Станева — Към стилно-граматич. характ. на сравнението в романа „Под игото“, сп. „Бълг. език и литература“, 1970, кн. 6.

²⁰ Пак там.

да да изскочи *като масло над вода*“, „А бай Лулю сключил ръце на колене, не дига очи и бледен *като платно*“ („Кочаловската крамола“); „Нощ тъмна *като рог*, а из тъмнината се носят още по черни думи и заканвания“, „И видяха те *два разтреперани кукери*, свити в къта“ („Анатема“); „Невестата тичешком влезе, пребеляла *като стена*, трепери — *лист*“ („Данил“, стр. 111); „Това, виж никой не вършеше *като Кося*: гледаше той болните — *съща майка!*“ („Косю“, стр. 127); „И запах се аз, та по едно време *напълнях като бъчва*“ („Скръб“, стр. 136).

Втората категория сравнения разкрива любовта на автора към родната природа. Те играят съществена роля както за одухотворяване на природните картини, така и за вътрешното композиционно единство на разказите. При това тези сравнения по обем са разширени, и то главно чрез метафорични епитети, напр.: „Зазоряваше се тихо — с омаята на последна утринна дрямка: *като че ли майчина ръка* погальваше и пробуждаше всичко живо.

Унесен тъжно, аз гледах как из дрезгавината поникваха очертаванията на грохналите хижи, осенявани от изглозгани и жиливи овошни дръвчета — хижи, които сега изглеждаха *като присвити плачущи върби* по кривулните тесни улици на нашето пръснато село. Никой не крачеше още по тях, никой не шумеше: онемели бяха даже будните псета. А преди час-два те ме оглушаваха още с грозния си вой, който се сливаше с познати мен крясъци из селската кръчма и се носеше в глъхналата нощ *като ехиден подбив* на над върволицата черни роби тук, винаги безрадостни, безстрастни и превити под затъпителните грижи за безплодността на целогодишния денонощен труд“ („На нивата“, стр. 73).

По-рядко в разказите на Страшимиров се срещат разгънатите сравнения. Например: Човешкият живот! Каква *непрестанна върволица* е той, *върволица* от любов и вяра, надежди и измами, радост и сълзи, сълзи. . .“ Отличителна черта на Страшимировия художествен стил са и пейоративните сравнения: „чрез които се дава уподобяване с предмети и явления от по-низш разред и по този начин се получава карикатурно деградирание на рисувания образ“²¹. При това Страшимировите пейоративни сравнения се отличават с особен саркастичен тон, който е израз на авторовото отношение към изобразяваните герси и явления, на неговата оценка. Например: „Чорбаджията, кметът, бирникът над тях *като мухи на мърша*“ (Кочаловската крамола“); Прегърбен, дрехите му от сива аба, висят по него *като на бостанско плашило*. . .“; „А баба Хаджийка седна настрани, сви ръце под гуша — *стои като кукувица* и гледа“; „Йовко не се дели от Маламина Комня: *кащнал като муха на мед!*“ („Анатема“); „А Дако, колко е чер, дважд повече почерня и мига *като мишка в капан*“, „Знае се, когато не остане у човека душа, той е *като муха, вързана за крачец* — теглете го, накъдето щете. . .“ („Кочаловската крамола“).

За по-силно изразяване на емоционалната отсянка, както и за конкретното и нагледно възприемане на художествения образ немалък дял има и метонимията — като особен вид художествено средство.

„Художествената същност на метонимията в основни линии е същата, каквато и на метафората, но източникът на нейната художествена изразителност е друг. Образността на метонимията произлиза не от сравнение на предметите по прилика, а от преименуването им по близост, от постоянната им връзка.“²² Ето и някои примери: „По улицата нямаше *жива душа*“, „... различно се теши болно *сърце!*“, „Ама *око*то ти беше да заловиш цялата Хюсеинова къща, да простреш двор нашир и надлъж. . .“, („*Родна страх*“)“, „Па осиромаше *светът*“, „*Цяло село* това и дума“, „Ще дигна *селото*. . .“, „Откъснаха ми *сърцето*“ („Кочаловската крамола“). „Ликуваше победилата *старина*“ („На нивата“); „Често тъй бае Димитър си *развързваше езика*“, „От тия стари добичета ние чакаме *залък*“, „На *бесило* ще идем, ама работата си не оставаме!“; „Чисто ще ми е *сърцето* пред бога!“ („На широк път“); „*Светът* се е изопачил дотам, че не вярвам, що се рекло, и на *майчиното си мляко!*“, „*Селото* иска сметка от тебе!“; „... *цялото село* беше на нозе“, „... *горната махала* настръхна“, „*Око*то ми е на оня никаквик Йовка Гамишлев“, „*Навалицата* ще си разотиде“ („Анатема“); „По едно време *цяло село* тъй зина от почуда“, „*Селото* одумваше стряна Куда“ („Куда“).

За картинността и идейно-емоционалната изразителност на Страшимировия стил допринасят и художествените епитети.

„В литературознанието понятието „епитет“ се употребява в по-широк смисъл на думата: епитет се нарича всяка образна дума, която съдържа в себе си художествено определение на най-съществени признаци на някакъв предмет.“

В разказите на Страшимиров се срещат различни видове епитети: а) постоянни епитети, напр.: „Какви са чудни *ясните* есенни дни!“; „*вити* вежди, големи *черни* очи, *бедните* селяни“ („Кочаловската крамола“); б) метафорични епитети: *бистрите искрови* очи, *говорливи* погледи („Кочаловската крамола“). А той, Брояка, често тюфкаше по нея — *орисната, безнадеждна* немотия („На широк път“); в) обикновени епитети: Шушнеха вече под утринния лъх *дебелите* дъбови листе („На нивата“); Бойчо е 19—20-годишен, *висок червендалест* и *засмян* левент („Куда“).

Стилът на Страшимиров до известна степен губи от струпането на много епитети, когато се разкрива дадено явление или се характеризира даден герой. Например: „А Недю — дявовия Каменов

²¹ Л. Андрейчин — Худож. стил на Л. Каравелов, „Език и стил на българските писатели“, 1962.

²² Сорокин — Теория на литературата, 1960, с. 137.

ерген — ех, рядко са момци като него! *Висок, плещест, черноок, червендалест* — левент и толкоз!“ („Кочаловската крамола“).

Синтактични особености на разказите

Цялостният езиково-стилистичен анализ на Страшимировите разкази налага да се спрем и на техните синтактични особености. Като имаме пред вид идейно-художествената същност на произведенията му, съдържащи се в том първи, обвеяни от социалистическите навети на 90-те години и плод на един неспокоен темперамент, с право бихме очаквали една богата синтактична структура на Страшимировата фраза: усложнени прости и сложни изречения, разнообразни синтактични изобразителни средства, интересни диалози и монолози и т. н. Не може да се каже, че това е слабост на автора или негово преимущество. Такава синтактична основа на неговия стил може да се обясни правилно, ако се види в неделимо единство на цялата му стилна система, като неделима от цялостния му художествен маниер на писане и особено в зависимост от композиционната структура на разказите, от сюжетната постройка и др. Тук ще анализираме само някои от синтактичните особености на Страшимировите разкази, като се спрем повече на тяхната стилистична оцветеност. Изречението у Страшимиров не се отличава със сложен строеж. Това важи както за простите, така и за сложните изречения. Така например в неговите разкази почти липсва най-сложната синтактична единица — периодът. Ще използвам няколко пасажа от разказите, разкриващи конфликтни ситуации, драматични преживявания, в които най-пълно се оглежда синтаксисът на Страшимировите творби. Например: „Тюфка се Плашът, мисли дядо Хаджия и накрай изкараха една, ама ептен никаква! Беше по Енювден. До среднощ цялото село беше на нозе — край енювденските огньовете: прескачаха ги, играха, веселяха се. А при зори горната махала настръхна; сепна се женски писък: грозен, кръвен, повлече се, излезе въвн от село и пое планината. . . Грозота голяма! Цяло село се пробуди, току смее ли някой да надзърне навън? Пропяха първи петли и трети, стихна вред, чуе се само плач у Маламини. . . Съмна се най-после и цяло село се струпа у тях. Клетата жена досущ беше изгубила сваяст! Разправя никакви: стражарят дошъл, горският! С пушка бил отвел Комня. . . Той бил — горският! Че нали го изяде вълкът? Цъкат хората! А ей, че донесоха и мъртвец — Йовко. . . удушен, хем тъй, с два пръста по гърлото! Отишъл горкият да пази пчелника си до корията, че там ношувал и постигнало го злото! А привечер с плач и писък се озова в село Комня. . . Чорлава, окъсана, побъркала се, съвсем се побъркала, брътви всякакви: горският дошъл, шея душил, Йовка душил. . . пушки имало, ножове хе, таквиз. . . А през нощта клетата Комня пак избяга от село и не посмя никой да я сподире. Овчари я видели по рътовете край реката, та се уплаши-

ли да не е санким нещо. . . След ден я намерили удавена. Набрала камъни в пазвата си и седнала в реката. . .

Изплашиха се жените — шемета догоре! „Друго е, да не беше Енювден — думаха, — то на тая вечер играят и вампири“. „Така си е. Вампирът! Той е изсмукал кръвта на горкия Йовка, че завлякъл и Комния в реката“. „Не чуете ли ма, баба Марина Дринкина ги видяла: горският бил същият. . . А еля го изяде вълкът?“ После запригльщаха всички по плетищата и цялото село спря на едно: дядо Хаджиева работа е! Нощеска тряскало у него и баба Хаджийка пищяла.“ („Анатема“, стр. 93—94).

„До вратника двама се бяха счепкали — на смърт! Прониза ме мигом догадка и смразих се, слисан, без мисъл в главата. Дончо като че ли надви и мярно редеше удар след удар над поваления. . . негли Данил! На улицата, до самия вратник, изневидяло се набраха хора, чернееха се в мрака, изглеждаха като настръхнали, но никой не мръдваше, никой не продумваше дума. Поваленият охкаше задавено, после завика, а напокон застана глухо, безсилно. . . Дончо все по се ожесточаваше, а събраните, настръхнали, гледаха и никой не приближаваше. Най-после се чуваха само ударите, които ставаха все по-тежки и по-бавни, докато спряха. Дончо се изправи, долови безчувствения труп за нозете, повлече го и го захвърли на улицата с грозна дума. Мигом улицата запустя, като да нямаше никой, като да не видя никой да става това. Дончо влезе в двора, ухти се с бързи стъпки към къщицата, но спря пред пруста. Тук той дигна ръка над чело и застана вцепенен.

Аз треперех и поех да го следя. . . но с какво право? Извих се и си отидох. Грозно ми беше. Настръхнал, аз се обвесих на прозореца. Как стана всичко туй, какво ще прави сега Дончо?. . . Тихо бе заспала китната градинка под мене, тихо беше и в долепената до нея къщица. Взрях се: пред пруста се чернееше още Дончовата сянка. Най-после той пристъпи, влезе вътре и чу се от първом глух и после припрян говор. И долетя пак грозният и тъп шум на удари. От бавни, тежки те зачестиха и след малко се блъсна силно къщната врата и пред пруста се повали жена. . . Аз чувах как тя издълбоко хленчеше, като безсилна да плаче. После стана, полюля се и влезе в градинката. След малко видях, тя се повали пред прасковата, па долетя въздишка със слаб стон и замря. . . Дълго мина тъй; нищо околоръст не мръдваше, вредом тъжна тъмнина и мъртвило. А чуха се пак стъпки: Дончо е, нея дири, приближи я. Отпуснал ръце, наведе се той над нея и сочеше настръхнал, грозен. („Данил“, стр. 111—112).

Анализът на двата откъса показва, че постройката на сложното изречение у Страшимиров не е натоварена с излишно натрупване на подчинени или разнородно съподчинени изречения. Преобладават сложно-съчинените изречения и най-вече безсъюзните, чрез които „се постига не само краткост, стег-

натост на израза, но и особена стилистична отсянка²³. От такъв род са изреченията, посочени в цялостния текст: „До среднощ цялото село беше на нозе — край енювденските огньове: прескачаха ги, играха, веселяха се. А при зори горната махала настръхна: сипна се женски писък — грозен, кръвен, повлече се, излезе въвн от село и пое планината. . .“, „Пропяха втори петли и трети, стихна вред, само чуе се плач у Маламини. . .“, „Набрала камъни в пазвата си и седнала в реката“, „Нощеска тряскало у него и баба Хаджийка пищяла“ („Анатема“, стр. 93); „На улицата, до самия вратник, изневидяло се набраха хора, чернееха се в мрака, изглеждаха като настръхнали, но никои не мръдваше, никои не продумваше дума. Поваленият охкаше задавен, после завика, а напokon застана глухо, безсилно“. „Дончо се изправи, долови безчувствения труп за нозете, повлече го и го захвърли на улицата с грозна дума“, „Дончо влезе в двора, упъти се с бързи стъпки към къщицата, но спря пред пруста. Тук той дигна ръка над чело и застана вцепенен. . .“, „Най-послед той пристъпи, влезе вътре и чу се отпървом глух и после припрян говор“, „Послед стана, полюля се и влезе в градинката“, „Дълго мина тъй, щото околвърст не мръдваше, вредом тъжна тъмнина и мървило“, „А чуха се пак стъпки: Дончо е, нея дири, приближи я“, „Отпуснал ръце, наведе се той над нея и сочеше настръхнал, грозен.“ („Данил“).

В сложните съчинени изречения на Страшимиров съставките ги прости изречения са кратки, често сведени до едно сказуемо, но са много на брой и са споени от една обща смислово-синтактична линия. Това е благоприятно условие за увеличаване на глаголността, отговарящо на неговата повествователна динамика. Специално внимание заслужават съюзите, които осъществяват синтактичната връзка между относително самостоятелните изречения в състава на сложно съчиненото, а от тях съюзите: *та, па, току, че* (вм. *и*). Например: „Цяло село се пробуди, *току* смее ли някой да надзърне навън?“, „Отишъл горкият да пази пчелника си до корията, *че* там нощувал, и настигнало го злото!“, „Овчари я видели по ритовете край реката, *та* се уплашили. . .“

Безсъмнено използването на тези съюзи, характерни за битово-разговорната реч, говори недвусмислено както за силното влияние на народния език върху стила на автора, така и за здравата, неразривна връзка между народ и творец. А известно е, че между индивидуалния стил на истинския художник и националния език съществува неотразима връзка.

За да разкрие по-пълно и по-вярно чувствата и преживяванията на своите герои, писателят си служи много често с възклицателни изречения. Те са образувани чрез възклицателна интонация от останалите видове изречения и се характеризират с бо-

²³ Пак там, с. 141.

гата емоционална натовареност. Чрез тях той изразява напрегнати душевни състояния: възмущение, презрение (най-често), ужас, страх, гняв, съчувствие, недоумение, почуда и др.²⁴ Например: „Тюфка се Плашът, мисли дядо Хаджия и накрая изкараха една, ама съвсем никаква!“, „Грозота голяма!“, „Клетата жена, досуш беше изгубила сваят!“, „Разправя никакви: стражарят дошъл, горският!“, „Така си е. Вампирът е!“, „... и цялото село спря на едно: дядо Хаджиева работа е!“, „— Божичко, всичкото зло в селото ни е от тоя никаквик!“, „... Малко остана, селяните щяха да затрият тогава дядо Хаджия!“, „... аз ще изцеря тоя никаквик!“, „И не се мина много, той стори друга залис, и каква още!“, „Опазил ви бог, право!“ („Анатема“).

За разлика от първия вторият откъс се характеризира както с умело използване от автора синтактичен паралелизъм, така и с употребата на въпросителни изречения. Например: „... но никой не мръдваше, никой не продумваше дума“, „Мигом улицата запусня, като да нямаше никой, като да не видя никой какво стана?“, „Тихо бе заспала китната градинка под мене, тихо беше в долепената до нея къща“, „Дончо като че ли надви и мярно редеше удар след удар над поваления. . . негли Данил?“, „Аз треперех и поех да го проследя, но с какво право?“, „Как стана всичко туй, какво ще прави сега Дончо?“ („Данил“).

В обрисовката на природните картини се забелязва значително обогатяване на синтаксиса и разнообразяване на синтактичните изобразителни средства. Ще посоча двата абзаца, в които най-ярко изпъкват специфичните синтактични черти на Страшимировия стил. Например: „А една вечер шумеше морето, бунеше се страхотно — ветровито е. Спрял се бях на скалата — нос на Манастирския залив, и любувах се на бурната гледка. Пенеха се вълните в тъмнината, разбиваха се яростно под мене и отблъскваха се два пъти по силно. А наляво заливът едва плискаше своя бряг, изглеждаше сънлив, с гладка повърхност — да речеш, дремнала отвита дева. И низ тъмнината изведнъж се понесе грозно гръм далечен, не от пушка. Долу край брега разтърчаха се рибарите и не усетих кога грейнаха огньовете край заливчето. Изгубена гемия ли беше, или пароплув? Но манастирският фар светеше. . . („Пустинник“).

„Това място се казваше „Стопанисаната гора“; то беше от ония чудни кътове, на които великата природа в своя през векове потаен живот придава неусетно обаята на страшното и чудесното. Пред такива природни загадки разумът на слисания човек се огъва; той прибегва към своите драги обяснения в кръга на своите интереси и вълнения за своето късо и бедно битие. „Стопанисаната гора“ беше вълшебна; стопани ѝ бяха страшни духове; това място бе хоровище на самодивите затуи и кръговито. . . Горко на дръз-

²⁴ К. Попов — Синтаксис, С., 1963.

ката, на безразсъдната ръка, която ще сложи резца на брадва върху тая божествена гора! Неземните стопани мъстили жестоко: те преследвали злочинеца до девето коляно и най-смелият тъдявашен пътник плахо се спираше пред естествения предел на „Стопанисаната гора“: равният лес неустотно се пресичаше в просторен, кръговит и страшно дълбок и тъмен дол, който издалеч се обгръщаше от еднакво равната гора, а само към север се стесняваше в скалисто устие, което извеждаше в далечни усои. На пътника, наведен над тоя дол, се вземаха очите от безбройни гигантски дънери на буки и тополи, които под охраната на неземни стопани са простирали клоне към небе и върховете им, достигнали върха на постоянно сечената от човека равна гора, образуваха нещо особено от нея и се вълнуваха с омайно величие. А дъното на тоя странен дол не беше равно: в него се надигаха три нахълмени могили. Средната, като конус, се пресичаше на върха и имаше нещо по-изразително от кралимарковски калпак — една китка от вековни брястове с напукани, щърби клоне. . .

Тъй беше това някога. Боже мой, много ли от тогаз! А ето, поразен, гледах: аз ги бях преживял. . . преживял бях аз тия великани!

Ням, поразен, престоях вчера повече от час пред жестоката гледка. Равният лес и сега беше тъй гъст, непроходим, но мястото на „Стопанисаната гора“, уви, стоеше като зинала пропаст на подземие: пъклена стихия сякаш бе изкоренила непристъпната гора. . . Свада ли кървава беше прекосила това самодивско царство? Зъл дух ли беше сложил железен крак тук, та беше пропъдил пазителите — богове, грижните стопани на тъмната гора, и в сърце ѝ бе забил острието на смъртелно разрушение? Или ожесточеният дух на онеправданото от боговете човечество се беше изпълтил в някой разбеснял гигант, та той бе излял набраната от векове чловешка кървава злъч върху безучастния живот на великаните в тая божествена гора? Прострениите по земя мъртви трупове на буки и тополи гниеха безмълвни; оголените и нахълмени три могили във вълшебния някога дол изглеждаха сега със сиротска тъга, а брястовата китка на средната конусообразна могила, останала сега само от два едва крепени още от дънерите си полумъртви трупа, изглеждаше да е оставена като циничен присмех: грохналите окършени клоне шепнеха безсилно и напомняха съзливия вопъл на старци, които са преживели своите ближани. Гледах, а поразената ми душа диреше престъпната тук ръка. . .

Тогаз зярнахме пустинника — македонец.“ („Пустинник“, стр. 245—247). В структурата на синтактичното цяло, успоредно със сложно съчинените изречения, в това число и безсъюзните, все по-често авторът е употребил и сложни смесени изречения. Например: „Пенеха се вълните в тъмнината, разбиваха се яростно под мене и отблъсваха се, за да се явят дваждваж по-силни“, „Долу, край брега, разтърчаха се рибарите и не усетих кога грейнаха ог-

ньюве край заливчето.“, „Това място се казваше „Стопанисаната гора“; то беше един от ония кътове, на които великата природа в своя през векове потаен живот придава неусетно обаята на страшното и чудесното“, „И най-смелият тъдявашен пътник плахо спираше пред естествения предел на „Стопанисаната гора“: равният лес неусетно се пресичаше в просторен, кръговит и страшно дълбок и тъмен дол, който извред се обгръщаше от еднакво равната гора, а само на север се стесняваше в скалисто устие, което извеждаше в далечни усои“, „На пътника, наведен над тоя дол, се вземаха очите от безбройни гигантски дънери на буки и тополи, които под охраната на неземни стопани са прострели клоне към небе и върховете им, достигнали върха на постоянно сечената от човека равна гора, образуваха нещо особено от нея и се вълнуваха с омайно величие“ („Пустинник“).

От посочените примери е ясно, че писателят си служи предимно с първата главна разновидност на сложното смесено изречение: сложно съчинено в съчетание с подчинени изречения.²⁵

В този тип смесени изречения обикновено едно от главните се пояснява от едно подчинено. Наблюдават се обаче и случаи, при които всяко от главните изречения има свое подчинено. По вид подчинените изречения са обикновено подчинено определителни, порядко се срещат подчинени обстоятелствени и подчинени допълнителни изречения. Чрез различните варианти на сложното смесено изречение Страшимиров разкрива по-експресивно и убедително своите емоционални преживявания, породени от омайното величие на родната природа.

Простото изречение също бележи усложняване и разширяване чрез вмъкване на повече второстепенни и обособени части. Например: „Спрял се бях на скалата — нос на Манастирския залив. . .“, „И низ тъмнината изведнъж грозно се понесе гръм далечен. . .“, „А ето поразен, гледах“, „Ням, поразен, престоях вчера повече от час пред жестоката гледка“, „Равният лес и сега беше гъст, непроходим. . .“, „. . . та бе пропъдил пастирите-богове, грижните стопани на тъмната гора. . .“ „. . . та той бе излял набраната от векове човешка кървава злъч върху безучастния жаброт на великаните. . .“, „. . . а брястовата китка на средната конусообразна могила, останала сега само от два едва крепени още от дънерите си полумъртви трупа, изглеждаше да е оставена като циничен присмех. . .“ („Пустинник“, стр. 242—247).

Усложняването на авторовата мисъл може да се обясни както с целите на художественото изображение: да се постигне по-пълна и по-вярна детайлизация на изобразяваните явления и факти, така също и с дълбоките емоционални преживявания на художника, породени от жестоката гледка. Наблюдавайки изсечената гора, пи-

²⁵, ²⁶ Пак там, с. 323 и 200.

сателят е поразен, ням, той се задъхва от вълнение, съзнанието му е обхванато от сложни чувства, които намират словесна изява в различните по-сложни синтактични форми на речта. Засилената употреба на обособени части потвърждава току-що изказаната мисъл, тъй като: „Обособяването на второстепенните части има стило-граматическо значение и до голяма степен зависи не само от съдържанието и целта на изказването, но и от стила на автора, и от нюансировката на чувството и мисълта“²⁶.

Докато в природните картини е налице определено усложняване, в социално-битовите — обратно — наблюдава се тенденция към краткост, стегнатост на фразата. За целта писателят и тук си служи на първо място с безсъюзни изречения, а така също и с различни видове прости изречения: *съобщителни, кратки и разширени, двусъставни* и други. Например: „Тълпата го последи вкупом и мълком. Не след много на селския мегдан писна гайда и наистина се зави хоро — голямо, великденско. То привлече цялото село: широкото празно място пред общината се изпълни от мъже, жени и деца. И стихнаха крясъците, възцари се благост и веселие. Само на Странджевото лице играеше още тъмна сянка, макар че той водеше хорото. Но по едно време той съгледа дядо Добри. Па поведе хорото до него, радушно му целуна десницата и втична в старешката ръка хороводната кърпа. В това време довтаса бъклица. Дядо Добри прегърна с една ръка Странджева, а с другата поднесе сам до устните му бъклицата.

— Пий, сине! — промълви старецът просълзен.

Хорото спря за миг. Всички се надигнаха на пръсти да гледат.“ („Целина“, стр. 198).

Когато анализираме разказите на Страшимиров, не можем да не отбележим и използването на пряката реч, изразена най-често в сполучлива диалогична форма. Обикновено живият, съдържателен диалог се явява в почти чист вид, само тук-там преплетен с речта на автора. Например:

— И това пред гост, пред хора! — дочух аз стръвния му шепот.

— Мъжо, ей ми сърцето. . .

— Стъ! . . . Сърце, ха?!

— В тъмнината. . . чева знам какъв е. . .

— А ти викни, викни!

— Онемах от страх. . . ох!

— Онем. . . до гроб да онемееш! Аз видях, видях. . . чух?

— От злина, мъжо. . . сторило ти се е, Дончо!

И стихна пак. Тръпки ме побиха.

— Ти ма, ти го държеше, ти-и! — наведе се пак Дончо. — Ще те разкъсам!

— Боже. . . излязох за дърва. . . той ме причакал. . .

— А, а! Дърва при вратника! Туй ти е — скръцна Дончо зъби и дочух аз, звънна нож. . .

— Казвай, ако тие младост мила! Той ти подсвирна и аз чух. . . за да излезеш. . . Чух, чух! Казвай!

Разтреперан, надвесих се от прозореца, готов с отчаян вик да спра престъплението. И дочух, тя отвърна: потвърди.

И нищо не стана. Дончо се изправи, въздъхна, като да му беше олекнало, и звънна ножът, тури го в ножницата. . .

— На, че аз знам — заговори той с глас. — Аз се досещах още от лани, от жетва. . . досещах се. . . Ех, глава, глава!

Смълчаха се пак, дори и плач се не чуеше.

— Нано, туй ще кажа — зашепна Дончо. — И казвам го за последно — от къщи навън не ще излезеш и ако някога ме улучиш на час, ще те претупам! Това ще ти е! Ти ме очерни пред хората, знай, от мен ще е и твоето чернило!

След малко аз се сепнах. Нанка заплака силно, почти с глас, гледах Дончо, беше настрани.

— Няма да плачеш! Ще онемееш! Ха сега вътре, върви! — скри-та я Дончо.

— Неща, няма да ида! — припря се Нанка.

— Вътре!

— Не ща ти къщата. . . нищо ти не ща! Откак ме зачерни, откак ми умори пръвинното чедо, не ми си. . . не ща те!

— А-а! Не щеш ме?! А-а. . . („Данил“).

„Дигнаха се тогаз род и съседи за Стойчо, па биде в кръчмата хубава и нечувана скарня — най-вече между учител и поп.

— Защо ми се хвалиш с учението си, бе? — вика и пени се дядо поп на учителя. — Ти като си се изучил, що не си прокопсал, ами скиташ по чуждите села немил — неканен?

— Мълчи, дядо попе — мири го учителят, — осрами се: сиромашта от нас чака добро и насърчение в наука. . .

— Добро и наука. . . Виждаме ви ние науките и доброто: да блажите велики пости, да смразявате цели села. . . Да мълчиш, че знаеш?!

— Ама опомни се бе, дядо попе! Ти вече не знаеш какво при-казваш!

— Аз ли не зная бре, аз ли?! Не си ли ти от ония, дето нямате бог и дето учите простите хора да се не кръстят? Ха? Дето искате да няма цар, владци и попове, да няма богаташи, та вие да се излежавате? Казвай де?

— Ти лъжеш! — почервеня и забрави се учителят. — Поп си, ама лъжеш! Ние искаме да се изучи народът, па тогаз той ще знае как да се отърве от всякакво зло. . . Тъй да знаеш ти! Нека се сиромашта изучи, па там ще знае тя да се оправи и от данъци, и от изедници, и от готованци, па биле те царе или попове или пък учители. . .

— На му думите! Отдалеч си е белли! Ама аз ще ти стегна юздите! — закани се дядо поп, па тръгна да си ходи.

— Ти стегни своите, отче! — кресна му учителят. — Мяза ли

ти като поп да си ортак на кръчмаря, ха? И да играеш ден и нощ скамбил за печалба. . . на скамбил бе!

— Ти, ти. . . сицилист! — изплеши от вратата дядо поп и цврџна навън.“ („За печалба“, стр. 146—147).

От цитираните диалози е ясно, че за разлика от Елин Пелин, който разкрива драматизма и трагизма на своите герои чрез повествователни средства — най-вече чрез авторска реч²⁷, Страшимиров си служи широко с диалога. Характерна черта на Страшимировия диалог е неговата динамичност, експлозивност. В него героите му, носители на различни идейни концепции или кръвно обидени от постъпките на свои близки, се раздират от вътрешни противоречия, от драматични психологически преживявания, затова и речта им е лаконична, насечена, в нея преобладават въпросителните, възклицателните, безглаголни изречения и междуметията. С една реч, в диалога на повечето от Страшимировите разкази се разкрива една неповторима човешка драма. По този начин чрез диалога, като един от компонентите на повествователната форма, се динамизира сюжетното развитие на произведенията, а това на практика означава здраво единство между форма и съдържание, за което мечтаят немалко писатели.

Специално внимание заслужава и една друга особеност на диалога: битово-разговорната стихия в него, силното влияние на живата народна реч върху речта на автора и на героите.

Лиризмът, емоционалността, и то живата, искрена и задушевна емоционалност при художественото изображение на свят и герои, е една от най-типичните черти на Страшимировия стил. В това отношение авторът на „Кочаловската крамола“ и „Пустинник“ стои редом с такива писатели като Т. Г. Влайков, Г. П. Стаматов, Вазов, Елин Пелин и др.

Но докато емоционалната реакция у посочените писатели е все пак ограничена в рамките на определена художествена мяра, у Страшимиров тя е бурна, открита, метежна.

Считам за целесъобразно да цитирам оценката на М. Николов за авторското присъствие в творбите, която споделям напълно: „Той е дотолкова съпричастен и въввлечен в действието, че сякаш нервен тик движи пръстите му, по тялото му минават тръпки, гримаса сгърчва лицето му. В центъра е той, разказвачът, с нервната си възбуда, с изблиците на възмущението и ентузиазма. Неговият неспокоен пулс дава ритмичните тласъци на произведенията. В тях всички възклицават. Най-честа е познатата спазма на Страшимировия нервен смях, който изтръгва към края на всеки монолог едно „ха-ха-ха“; неестествено, спазматично, почти сомнамбулно. Докучуват се и постоянни междуметия: „а-а-а“, „у-у-у“, „е-е-е“, „пфу“, „фю-ю“, „да“, „мда“ и пр. (М. Николов, Литературен очерк за Антон Страшимиров, стр. 179, г. 1968).

²⁷ Кр. Генев — „Език и стил на бълг. писатели“, 1962, с. 229.

Към тези мисли на М. Николов искам да добавя още следното: във всеки негов разказ се чувствува присъствието не само на писателя, но и на човека Страшимиров, който негодува, отрича, изобличава, а в много случаи топло съчувствува, симпатизира на героите си. Например: „А селяните — ех, грозна несрета ги е заловила за гуша така, че не чужди крамоли да гонят, ами не смеят даже очи да дигнат пред хора. Чорбаджията, кметът, бирникът бръмчат над тях като мухи на мърша. Та че и болести по добитъка, болести в къщи. Поне стоката да чинеше пари, пък то. . . („Кочаловската крамола“, стр. 60).

С неподражаема искреност и човешка топлота е пропито и отнoшението на писателя хуманист към децата на трудовия селянин. Към тези „милушки рошавчета“ той изпитва най-хубави, бащински чувства, но наблюдавайки техния безрадостен живот, в душата му се ражда протестът, омразата към експлоататорите. В тези случаи художникът като че ли прекрачва мащабите на националното: изхождайки от трагедията на нашия селянин през деветдесетте години, той преминава към голямото обобщение за трагедията на стотици милиони селяни по нашата планета. Тенденцията на Страшимировата мисъл към синтетизъм показва мащабите на неговото идейно и поетическо виждане като творец. Например: „Късната луна съвсем избледня и заскърцаха коля край плетищата. Една поближи и отмина: в дрезгавината се мярна костеливият ръст на Балчо Дражът, отличих и загорялото му лице с две бръчки по страните — не бръчки, а цели вгълбнатини в челюстите. Вчера го нямаше в село — по работа е бил. Може и да не е чул за никакви избори! Наведен, той сега водеше мършав чифт волове, впрегнати на две колелета. На оста стоеше с остен в ръка — дете. То и днес не ще е на училище. А това дете беше светло и възприемчиво: палаво, неуморно, повеждач на игри, гласежи и лудории между рошавите си другарчета.

Сви ми се сърцето и ме потегли: излязох, закрачих след Балча. Вървя, а болката на душата ми се разрасна и бликна, повлече ме, да помилвам — топло и от сърце — това дете, обречено от жестока орисия на безжалостно пресушаване; да запrikaжа с баща му, та да стопля, ако мога, това безстрастно и вцепенено от живота същество със струи от душата ме печал. Но скоро ми стана съвестно. . . съвестно за това, че ме задяваше окайността на един Балчо и на едно обичливо дете, когато те не са един и едно, а милиони, стотици милиони, безбройно число, на които аз съм чужд, от които съм негли надут отделен, над които и от които аз съществувам със своята слободия и тъга.“ („На нивата“, стр. 73—74).

Дълбокото съчувствие на Страшимиров към македонското освободително движение и към героичните подвизи на македонските революционери е достигнало своята кулминация в разказа „Пустинник“. Например: „На всички тук величавата природа дава каква-годе утеха и весели живота им: само на македонца, само нему

тя не заменя с нищо напуснатата мила и ах, как страда татковина! Той е тук рибар, въгляр, па и земеделец с дом, чеда, със свои селца; но тегловна сянка е пребулила неговото почерняло лице: усмивката за него е рядък гост! Тук няма за него ни помен от дивната природа на земята, която е нарочена от толкова жестока съдба, на която той се е родил и порасъл и от която ето, при небивало кървави жертви е прокуден — прокуден негли навеки?

... Един мъничък светия беше между тия македонски мъченици тук той — пустинникът!“ („Пустинник“, стр. 245).

Езиково-стилистичният анализ на Страшимировите разкази, поместени в том първи, показва, че авторът умело прилага в ежедневната си писателска практика своите принципно правилни теоретически възгледи за езика и стила на художественото произведение. Може би едно от несъмнените достойнства на Страшимировия стил е здравата, неразривна връзка, която съществува между езика на писателя и народния език, от чието неизчерпаемо богатство авторът се ползува с чувство за мярка.

Решително трябва да бъдат отхвърлени като несъстоятелни твърденията на Божан Ангелов, който приписва на Страшимиров „тъмно езиково съзнание“, „тъмна езикова памет“, обвиняват го в езиково разточителство, в неразбиране семантиката на думите и оттам неправилната им употреба и нюансировка в творбите му. Фактите и основното съдържание на настоящото изследване опровергават по категоричен начин подобни твърдения. Дори нещо повече: в езиковата практика на художника се наблюдава не само умение за правилно използване на отделни думи и изрази от битово-разговорната лексика, но и стремеж към словотворчество, към създаване на нови думи, което може да бъде обект на отделно проучване.

Като положителна страна на Страшимировия стил трябва да се изтъкне и богатата метафоричност, чрез която се постига много по-силна идейно-емоционална яркост на художественото изображение. Известно е, че когато даден творец е „изкусен в метафорите“²⁸ — това е най-сигурният критерий за неговата поетическа надареност.

Не е без значение фактът, че Страшимиров е подлагал на стилно-езикова преработка една значителна част от своите ранни разкази: „Кочаловската крамола“, „Сура бир“, „На нивата“, „Черню“ и др., а има работи като легендата „Рамаданбегови сарай“, считана за образец на идейно-езиково съвършенство, за която сам авторът пише: „има страници, които съм преработвал стотици пъти“²⁹.

При това, както отбелязва М. Николов: „Освен лексикални поправки са често пъти и синтактически. Отделните изрази са

²⁸ Аристотел — Поетика, глава 22.

²⁹ А. Страшимиров — Стилистични бележки, сп. „Учил. преглед“, год. XXX, 32, с. 749.

стегнати, удължените конструкции — разчленени в няколко отделни изречения, претрупаната фраза е опростена, прекалено излятелните места — съкратени.³⁰ Всичко това съвсем не говори в полза на тезата за езикова небрежност и нехайство от страна на Страшимиров. Напротив! Посочените факти са показателни за езиково-стилистичните търсения на автора, за неговото положително отношение към въпросите на художественото майсторство.

Разбира се, когато изтъквам положителните страни на Страшимировия стил, далеч съм от мисълта за някаква идеализация. Така например на отделни места стилът на автора се отличава с грапавини: употребени са неясни изрази, архаични турски думи, допуснати са езикови неточности, за които говори и М. Николов в очерка си за Страшимиров. Всичките тези слабости съществуват в стила на Страшимиров, но поради спорадичния си характер те не са в състояние да променят основния му облик, основното му съдържание в негативна насока. За Страшимиров по-съществена е била системата на един модерен романтико-реалистичен стил, в който народно-разговорната и народно-песенната реч се съединяват с книжовно-езиковите образци в едно ново индивидуално стилистично качество. Той е успял да изгради такава система.

В заключение искам да споделя и високата оценка, която дава за поетическия дар на Страшимиров един от най-големите ваятели чародейци на българската реч — Пенчо Славейков, който изразява възхищението си от Страшимировия разказ „На нивата“ така: „Тая жива струя е настроението, свидетел за отзивчивостта на душата на поета спрямо проявленията на живота. Тия проявления, възсъздадени поетически, за да възпроизведат впечатление у читателя, трябва да бъдат приведени в единство: външно — посредством художествена форма, вътрешно — чрез настроението. Тези качества на поет г. Страшимиров ги има повече от други наши повествователи“ (Сп. „Мисъл“, год. IX, кн. 1 и 3).

³⁰ М. Николов — Бележки към първи том, Разкази на Страшимиров, стр. 360.

ЯЗЫК И СТИЛЬ РАССКАЗОВ СТРАШИМИРОВА

Стяп Попов

(Резюме)

В вводной части своей статьи автор, после того как подчеркивает противоречивый характер исследований языка и стиля произведений Страшимирова, мотивирует необходимость более углубленного и научно-аргументированного изучения языка и стиля художника Страшимирова.

Объектом исследования являются следующие проблемы:

1. Лексика рассказов Страшимирова: а) народно-разговорные слова и выражения, б) диалектные слова — виды, в) просторечные слова и выражения и г) иностранные слова.
2. Морфологические особенности рассказов.
3. Стилистическое употребление художественно-изобразительных средств.
4. Синтаксическая структура рассказов.

Характер и проблематика исследования согласованы с основными требованиями лингвистической стилистики. Анализированы рассказы, содержащиеся в первом томе. Автор приходит к выводу, что в языковой практике Страшимирова наблюдается не только умение правильного использования отдельных слов и выражений, но и стремление к словотворчеству, к языково-стилевым исканиям. В подтверждение этой мысли подчеркивается и тот факт, что Антон Страшимиров подвергал тщательной переработки значительную часть своих рассказов.

В заключение автор подчеркивает, что для Страшимирова более существенной являлась система современного романтико-реалистического стиля, в котором народно-разговорная и народно-песенная речь сочетаются с литературно-языковыми образами.

SPRACH UND STIL IN DEN ERZÄHLUNGEN VON A. STRASCHIMIROV

Stojan Popov

(Zusammenfassung)

Nachdem der Autor den widerspruchsvollen Charakter der Sprach- und Stilforschungen in Straschimirows Werken betont, motiviert er in dem Einführungsteil die Notwendigkeit von einer vertiefteren und wissenschaftlich begründeten Erforschung der Sprache und des Stils von Straschimirov.

Als Objekt der Erforschung erscheinen folgende Probleme:

Die Lexik in den Erzählungen von Straschimirov:

- a. Umgangssprachliche Wörter Ausdrücke
- b. Dialektale Wörter und ihre Arten
- c. Wörter und Wendungen der Volkssprache
- d. Fremdwörter

2. Morphologische Eigenheiten der Erzählungen

3. Stilistische Anwendung von künstlerischen Darstellungsmittel

4. Die syntaktische Struktur in den Erzählungen

Ihrem Charakter und ihrer Problematik nach wird die Erforschung unter Berücksichtigung der linguistischen Stilistik durchgeführt. Es werden die Erzählungen aus dem ersten Band analysiert.

Der Autor kommt zu der Schlussfolgerung, dass man in der Sprache Straschimirows nicht nur das Können findet, die Wörter und Ausdrücke genau und entsprechend zu gebrauchen, sondern auch die Bestrebung nach Wortschöpfung, nach sprachlich-stilistischen Wegen und Mitteln. Diese These wird auch durch die Tatsache unterstützt, dass Anton Straschimirov den grössten Teil seiner Erzählungen sorgfältig einer sprachlich-stilistischen Verarbeitung unterworfen hat. Zum Schluss betont der Autor, dass das Wesentliche für A. Straschimirov des System eines modernen romantisch-realistischen Stils ist, in dem die mundartliche Volkssprache die Sprache des Volksliedes reich mit den literarischen Sprachmustern verblinden.

ТРУДОВЕ НА ВЕЛИКОТЪРНОВСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „КИРИЛ И МЕТОДИЙ“
Том IX, кн. 2

Факултет за история

1971—1972

TRAVAUX DE L'UNIVERSITE DE „CIRILE ET METHODE“
DE VELIKO TIRNOVO

Tome IX livre 2

Faculte d'histoire

1971—1972

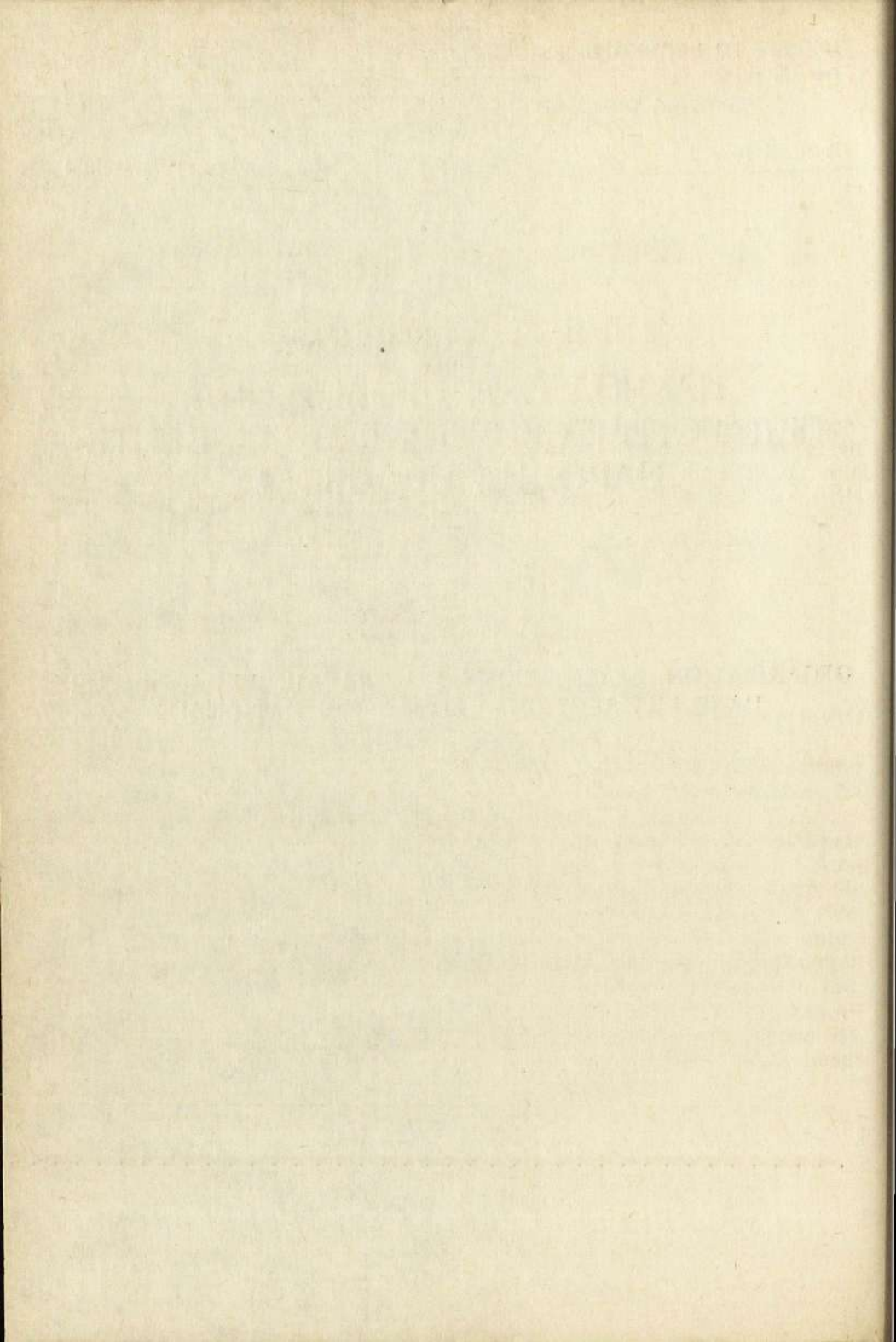
К. П. Н. ГЕОРГИ ЦЕНКОВ

НАУЧНА ОРГАНИЗАЦИЯ НА
ПЕДАГОГИЧЕСКИЯ ТРУД В ОТДЕЛИТЕ
„НАРОДНА ПРОСВЕТА“

GEORGI CENKOV

ORGANISATION SCIENTIFIQUE DU TRAVAIL PEDAGOGIQUE
DANS LES SECTIONS „EDUCATION NATIONAL“

СОФИЯ — 1973

I. УВОДНИ ДУМИ

Социално-икономическото, идейно-политическото и нравственото развитие и усъвършенствуване на социалистическото общество все повече изисква съответстващо усъвършенствуване на социалното управление, в това число и усъвършенствуването на управлението на народното образование. То поставя за разрешаване многобройни въпроси, свързани с ефективността на образователната система, с творческия характер на учебния процес, с повишаване квалификацията на учителските кадри, с икономиката на образованието.

Отделите „Народна просвета“ при ОНС са едно от основните управленчески звена на народното образование. Това налага тяхната работа да бъде поставена на съвременни управленчески основи, което може да се постигне само чрез внедряване на модел за научна организация на педагогическия труд, който включва творческото използване на достигнатите постижения и положителния опит и се явява по-нататъшно естествено усъвършенствуване на работата.

Предлаганата тема е резултат на двегодишно експериментално ране на основните въпроси на научната организация на педагогическия труд в отдел „Народна просвета“ в Михайловград, където от октомври 1970 г. е внедрен модел за научна организация на педагогическия труд (НОПТ). По време на работата сме се консултирали с научните сътрудници от сектор „Школоведение“ на НИИ по обща педагогика при Академия на педагогическите науки в Москва. През м. юни 1971 г. нашият модел беше обсъден на заседание на този сектор. Същевременно бяха направени ценни предложения, които ние вземахме пред вид при последната преработка.

Резултатите от внедряването на НОПТ през миналата учебна година са насърчителни. За тях може да се съди по някои количествени и качествени характеристики: увеличи се неколкократно посещенията на училищата и учителите от страна на инспекторите; утвърди се съвместна разработка на показни уроци от инспектори и учители; повиши се творческият характер на методическите съвещания с учителите; подобри се и се заздравя връзката с научни работници от НИИ по образованието, Софийският университет и ЦИУУ; подобри се работата на инспекторите с директорите на училищата; увеличи се броят на посещенията от страна на инспекторите на учителски съвети, заседания на методическите обединения и други форми в училищата; подобри се редът и социално-психологическият климат в отдела.

II. ЦЕЛ, СЪЩНОСТ И ПРИНЦИПИ НА НОПТ В ОТДЕЛИТЕ „НАРОДНА ПРОСВЕТА“

1. Цел и същност на НОПТ. За да решат сложните задачи на образованието, които поставя нашето съвремие, отделите „Народна просвета“ трябва да внедряват НОПТ в своята ръководно-контролна, научна, педагогическа, методическа и организационна работа.

Педагогическият труд, който има различно съдържание в различните сектори на народното образование, е една от разновидностите на общественнополезния труд със социално-икономическо, общественно-политическо и нравствено значение. „Социално-икономическото значение на педагогическия труд се заключава във формирането на работната сила, подготовката на квалифицирани специалисти с различни професии, подготовка на подрастващото поколение за живот и труд. Педагогическият труд е продуктивен труд, защото влиза в сферата на духовното производство. Той влияе върху нарастването на националния доход. Изследванията на съветските учени-икономисти (С. Г. Струмилин, В. А. Жамин) доказва, че благодарение на средствата, които се влагат в образованието, се създават 23—27% от националния доход“ (34; 14).

Обществено-политическото и нравствено значение на педагогическия труд се изразява в осъществяването на комунистическото възпитание на подрастващото поколение. НОПТ цели да повиши оптимално нивото и степента на идейно-политическото, умственото, нравственото, трудовото, естетическото и физическото възпитание на учащите се.

Цели се да се създаде при определени условия хармонично, координирано и синхронизирано протичане на процесите, свързани с организацията и управлението на учебните заведения, учебно-възпитателния процес, методическата работа и квалификацията на учителите и възпитателите при максимална икономия на труд и получаване на максимални учебно-възпитателни резултати.

В основите на НОПТ лежат точни резултати на времето и дейностите; определени нормативи за всеки работник в системата на народното образование; комплексно отчитане на факторите, които влияят на организацията на труда; координация и синхронизация на перспективните план-програми за развитието на народното образование в окръга с годишните планове на отделите „Народна просвета“ и училищата и план-графиците на всеки служител; вземане на управленчески решения върху основата на достатъчна и необходима систематизирана и анализирана информация; осъществяване на необходимата и навременна права и обратна, пряка и косвена връзка с цел да се контролират и управляват ефективно всички подсистеми.

2. Принципи на НОПТ. Принципите на НОПТ се основават на общите принципи на научната организация на труда, като същевре-

менно отразяват и специфичното, и особеното на педагогическия труд. Това означава, че ще се основаваме и на някои дидактически принципи. Заедно с това ще използваме принципите на науката за управление — кибернетиката, защото за отделите „Народна просвета“ в основната си част трудът на работниците е управленчески и техните основни функции също са управленчески по отношение на организацията на училищата, учебно-възпитателния процес, повишаване квалификацията на учителите. Теорията и практиката на НОПТ още не са систематизирали и уточнили нейните принципи. Има различие по тяхното подреждане и степенуване, както и по техния брой. Някои автори сочат осем принципа (Н. В. Черпински, 34), други — шест принципа (С. Марков). Ние ще използваме тези, които ще ни помогнат да поставим НОПТ в отделите „Народна просвета“ на съвременен научно-управленческо ниво. Наше гледище е, че принципите на НОПТ трябва да бъдат взети от три науки: научна организация на труда, педагогика и кибернетика.

А. *Принцип за оптимални цели и резултати.* Основава се на целите на научната организация на труда за получаване на оптимални резултати. Критерии за оценка на всеки труд в отделите са получените резултати, които предварително са определени (прогнозиранни) с точност или в параметри близо до точността. Това на практика означава: главната цел на НОПТ да се постигне с най-подходящите и издържани в организационно, социално-психологическо и кадрово отношение варианти на структурата на отделите „Народна просвета“; да се определят съобразно с целите управленческите функции на всеки сектор, всяка секция, всеки служител; да се поставят на научни основи дейностите в отделите, като се групират и систематизират по важност; съобразно със значението на всяка дейност да се определи съответният бюджет от време; за оптимално функциониране на отношенията и връзките в многобройните звена на отделите, за да се внесе по-голям елемент на детерминираност при изпълнението на задачите и дейностите се изготвят предварителни календарни графици, които са основа за съставяне на цялостен мрежови график и основен елемент на прогнозиране.

Принципът за оптимизация се отнася и до планоността в цялото и многообразие и сложност — перспективни план-програми, годишни планове на отделите и училищата, годишни разпределения на учебния материал, годишни планове за възпитателната работа, годишни планове на ППО, организацията на СБУ, ДКМС и ДПО „Септемвриче“.

Особено внимание трябва да се отдели на плановете за научноизследователска и опитна работа както в отделите, така и в училищата, отделните учители и ученици. Това означава всеки да „извършва системен самоанализ и самооценка върху процесите, а също така и резултатите от своя труд и от учебната дейност на учениците“ (34; 19). Това означава, че работниците от отделите „На-

родна просвета“ са длъжни да овладяват методите на научните изследвания, отделните методи на експериментирането, да организират и помагат на учителите сами да експериментират и да изискват от тях „да научат учениците си на елементарни навици и умения за изследване, на целесъобразно използване на времето, рационалното използване на самостоятелните работи, възпитание на вниманието, паметта, волята и пр.“ (34; 19). Може да се предлага на учениците „да наблюдават изпълнението на домашните задачи в продължение на 3—4 седмици с цел да установят за себе си отделни часове и дни на най-висока продуктивност на труда и да изпълняват в това време най-сложни задачи; да определят най-целесъобразните способности на работа, да използват съответния тип памет, да управляват вниманието, волята и др.“ (34; 19).

Принципът за оптимизация има и нормативно значение при оценката на дейностите и резултатите от тях. Той внася определеност, която позволява да се отчитат отклоненията в положителна и отрицателна насока. Оптималните резултати са крайна цел. След като предварително сме ги определили и ги знаем, можем, когато ги отчитаме, да сравняваме дали са изпълнени оптимално, максимално или минимално. Ако ги изразяваме количествено, можем да търсим и корелация.

Това налага изискването да се планират само такива мероприятия, които със сигурност ще бъдат изпълнени, което внася детерминираност в нашата работа. Би трябвало да се съобразяваме с Лениновата препоръка: „По-малко, но по-добре“. Защото практиката показва, че понякога се планират много по обем и съдържание задачи, за изпълнението на които не стигат сили и време. В такива случаи се изхожда не от реалните възможности, а от субективни желания, случайни настроения и стихийност.

Б. *Принцип за хуманизация в организацията на педагогическия труд.* Този принцип има мирогледно, идейно-политическо значение. Той изхожда от марксистко-ленинското разбиране за човека, за неговата същност, особености, духовни и морални сили. Основава се на Горкиевото виждане на човека за оптимизма и вярата в неговите положителни сили. Включва и Макаренковския принцип за уважение и изискване към работниците от отделите „Народна просвета“, директорите на училищата, учителите, възпитателите, учениците. Той позволява да се води борба за отстраняване на всичко, което се отразява отрицателно върху здравето, работоспособността, настроението, чувствата, психическите процеси. Задължава създаването на ефективна охрана и хигиена на умствения и физическия труд в отделите и училищата, здрав психологически климат; създаване на творческа атмосфера за работа, взаимопомощ; построяване на определен темп на управленчески, педагогически и учебен труд; оптимална продължителност на отделните видове дейности (34; 20).

В. *Принцип за естетика в работата и педагогическия труд.* Той

изразява обективна закономерност, според която внасянето на художествените елементи в съдържанието, в процеса, в условията и резултатите на труда се отразяват положително върху емоционалната сфера на човека; събужда у него копнеж за работа, творческо вдъхновение и наслада, задоволство, желание да работи още по-добре. А това влияе върху продуктивността на труда, помага да се постигнат най-добри резултати при най-малка загуба на време и енергия, т. е. да се осъществява главната цел на НОТ. Последователното осъществяване на естетизацията в НОТ влияе върху превръщането на труда от необходимост в жизнена потребност“ (34; 22).

Този принцип има особено значение за учебно-възпитателния процес. Познавателната същност на обучението изисква участието на чувствата, защото „няма човешко познание без човешки чувства“ (Ленин), те са психологическата пелена, психологическата атмосфера, върху която трябва да се основава учебният процес.

Този принцип има и възпитателна страна. Една от задачите на комунистическото възпитание е да възпитаваме у децата естетика на уместения и физическия труд, естетика на бита и поведението.

Той има две страни: осигуряване на естетически условия за педагогически труд и възпитаване на естетическо отношение на учениците към труда. Естетическите условия на труд обхващат: естетика на работното място, работни кабинети, класни стаи, учебни кабинети и работилници, работен кът в къщи; естетика на учебниците, тетрадките, писането, учебно-техническите средства, естетика на облеклото, поведението и отношенията. Възпитаването на естетическо отношение на учениците към труда обхваща: изграждане на реалистически критерий, естетически вкусове и интереси, естетически издържани трудови умения, навици и привички.

Г. *Принцип за индивидуализация в организацията на педагогическия труд.* Той съвпада с дидактическият принцип и не е необходимо да се развива. Може да се допълни само идеята на Н. В. Черпински, че „постигането на индивидуализацията в учебно-възпитателната работа е възможно, когато учителите (класните ръководители) разполагат с данни за равнището на усвоените знания от всеки ученик по всяка тема и неговата възможност във всяко отношение. С други думи, касае се за систематично обучение и отчетане на успеха и възпитаността на учениците. А на основа на тези резултати се осигурява тематично планиране на урочния учебен материал и тематично проектиране особеностите на всеки ученик. Тематичното планиране на уроците отчита индивидуалните пропуски в занятията на учениците и типологичния темп за уловяване на материала. Тематичното планиране на възпитателната работа за проектиране особеностите на учениците изхожда от пропуските в „обема“ на тяхната възпитаност. . . Тематичното обучение, тематичната проверка и отчет са един от основните принципи на НОТ“ (34; 23).

Д. *Принцип за колективизъм в педагогическия труд.* Той също съвпада с педагогическия. Изисква координация, единство и синхронизация на личните цели и задачи на всеки работник в сферата на народното образование с общите и колективни цели, които стоят пред образованието на сегашния етап от развитието на социалистическото общество. Втората му страна изисква да се работи за създаване на ученически колектив в процеса на учебно-възпитателната работа. На трето място стои задачата за възпитаване на колективистични качества у личностите на учащите се, като уважение на другарите, отговорност пред класа, колективистични чувства, приятелство, другарство и т. н.

Е. *Принцип за икономизация.* Този принцип засяга рационалното използване бюджета на работното време, икономиката на образованието (разработва се от академ. Жамин — СССР), стремеж за рационално и ефективно използване на жизнената енергия по време на педагогическа работа, както и опазване и използване на материалната и учебно-техническата база в училищата.

Върху основата на този принцип трябва да се построят месечните разписания на работата на отделите „Народна просвета“ и училищата, календарните графици и мрежовите графици.

Ж. *Принцип за специализация.* Той изисква от началниците на отделите „Народна просвета“, работниците от отделите, директорите на училищата, учителите и възпитателите непрестанно усвояване на научна информация по специалността и внедряването ѝ в практиката. Всеизвестен е ускореният темп, с който се натрупва количеството на научната информация. Необходими са специални условия за усвояване на основното и необходимото от нея. Всеки просветен работник трябва да разполага с богат резерв от научна информация по своята специалност.

Н. В. Черпински препоръчва специализация и при възпитателната работа. И наистина по-ефективна ще бъде работата, ако един учител ръководи, организира и контролира работата по естетически възпитание, друг — по нравственото, трети — по физическото, четвърти — по трудовото и т. н.

З. *Принципи за програмиране, нормиране и стимулиране на педагогическия труд.* Програмата има практическа насоченост и цели оптимално изпълнение на поставените задачи. „Преди да се захващаме за работа, трябва всичко да е обмислено така, че в главата окончателно да е оформен моделът на готовата работа и цялата последователност на трудовите прийоми. Ако всичко не може да се обмисли докрай, трябва да се обмисли главното, а първата част от работата да се обмисли най-детайлно“ (8; 29).

Програмирането има няколко изисквания: съставяне на концепция за извършването на дадена работа; изработване конкретен план за действие; раздробяване плана на логически и организационно завършени части; осигуряване средства, форми и методи за

изпълнението на поставените от програмата задачи; осигуряване текущ контрол; анализ на резултатите.

Цел на програмирането е да състави система от алгоритми, които осигуряват минимално изразходване на сили и време и получаване на оптимални резултати.

Нормирането на педагогическия труд е важен и съществен проблем от неговата научна организация. Той се налага от факта, че педагогическият труд е разнороден по съдържание и обем. Тази сложност налага да се утвърдят норми, които да осигуряват ефективен и качествен труд без прекомерно изразходване на сили.

Нормирането на педагогическия труд има организационно и нравствено значение. Щом нормата е реална и се знае от всеки, това мобилизира и осигурява навременно изпълнение на задачите. Нормирането предпазва от крайности — претоварване или бездействие, както и от стихийност, която е често явление не само в сферата на народното образование, но и в другите обществени сфери на труда.

Като се изхожда от принципа за програмирането и нормирането, всяка педагогическа дейност трябва да има норма — количество на извършената работа за годината, честота, регламентация на време за изпълнение, както и график.

Без определени норми се стига понякога до хаотичност и безпорядък, стихийност в работата. На второ място — създава се условие за достигането на двете крайности: прекалено натоварване, което се отразява върху качеството на работата и здравето на служителите, недостатъчно натоварване, което се отразява върху организацията, дисциплината и довежда до неизпълнение на някои от задачите. Често пъти довежда до излишно напрежение и стихийност в края на месеца, срока, учебната година. Заедно с това товаренето на едни и разтоварването на други довежда до недоволство, изостряне на отношенията в колектива.

Стимулирането на педагогическия труд има значение за неговата ефективност. Ето защо трябва системно да се отчита извършеното от програмата, изпълнението на нормите и графиците. Редовно да се изказват похвали и определят награди за получени добри резултати.

И. Принцип за научно планиране и прогнозиране на народното образование. Този принцип лежи в основата на социалистическото общество, ето защо той обхваща и народното образование.

Ще обърнем внимание на едно наше изискване към плановете. В сферата на народното образование съществуват няколко вида плановете: перспективни план-програми, годишни плановете, срочни плановете, план-графици. Плановете изработва МНП, отделите „Народна просвета“, училищата, ДПО „Септемврийче“, ДКМС, ППО, организацията на СБУ. За да се получи единодействие на многобройните плановете, е необходимо те да бъдат координирани, като изхождат от главните цели на народното образование при тяхното

изработване. Те трябва да бъдат построени във взаимна синхронизация, която се осъществява и при тяхното изпълнение. Тя бива организационна, логическа и по време. Само такава съгласуваност и стройност може да осигури максимално изпълнение на плановете и оптимални учебно-възпитателни резултати.

Прогнозирането на народното образование е обективна необходимост за изработването на реални и оптимални планове. Предвиждането на резултатите има значение както за настоящото развитие на нещата, така и за тяхното бъдещо развитие. Ето защо е нужно да прогнозираме основните мероприятия, дейности и задачи от развитието на училищната мрежа до усъвършенствуването на учебно-възпитателната работа. В основни линии прогнозирането се отразява и документира детайлно в перспективните план-програми.

За научната организация на педагогическия труд ще използваме и принципите на кибернетиката, защото, както се подчерта, по своята същност той е управленчески труд.

А. Принцип за кибернетичните системи. Според Ст. Бир „всичко, което се състои от свързани едно с друго части, ще наричаме система“ (9; 35). За да имаме система, е необходимо да имаме елементи, които да са свързани помежду си.

Системите биват прости — съставени от два елемента, сложни — съставени от повече от два елемента и твърде сложни — съставени от безкрайно много елементи.

Народното образование може да бъде представено като твърде сложна система за управление, защото е съставено от крайно много елементи.

Всяка система се разделя на две подсистеми: управляваща и управлявана. Народното образование като социална система има по-сложен характер. Тука е в сила правилото: всяка подсистема е подсистема по отношение на по-горестоящите подсистеми и система по отношение на своите елементи. Така например отделите „Народна просвета“ са подсистеми на МНП, но са системи по отношение на окръга. Тук има още една закономерност: всяка управлявана подсистема е подсистема на горестоящата, управляващата, подсистема и управляваща подсистема по отношение на управляваните от нея подсистеми. В случая отделите са управлявани от МНП (управлявани подсистеми), но те се явяват управляващи подсистеми по отношение на училищата.

Учебният процес също може да се разгледа като система за управление, която има детерминирано-вероятностен характер по отношение на преработката и усвояването на научната информация, т. е. знанията. Това е така, защото когато се преподава, макар и с най-съвременни кибернетични машини, не може със сигурност и абсолютна точност да се определи дали се усвоява цялостно и пълно учебното съдържание. Но заедно с това учебният процес е детерминиран, защото в него са включени определен брой елементи.

ти — учител, ученици, учебно-технически средства, учебници, учебни методи. Той е детерминиран и по своите резултати. Не може да се каже с каква пълнота се усвоява учебният материал (това е вероятностно), но все пак усвояването на материала става в границите на параметрите от нула до цялостно усвояване. Целта на управлението на учебния процес е колкото се може да се намалява неговият вероятностен характер и да се увеличава неговата детерминираност.

Б. Принцип за задължителност на обратните връзки. За да може по всяко време управляващата подсистема да има информация за състоянието на управляваната подсистема, за ефекта от управленческите решения, за отстраняване на смущенията, които идват отвън и отвътре, са необходими обратни връзки. За ефективна координация и синхронизация между елементите на отделните подсистеми и елементите на цялата система са необходими обратни връзки. „В кибернетиката под понятието „обратни връзки“ се разбира процесът на съпоставянето на поведението на наблюдаваната система с действителното изпълнение на дадените команди. Без постоянното действие на такива връзки от управляваните системи към управляващите органи не е възможно да се извършва управляването върху научна основа“ (11; 3—4).

В досегашната работа на отделите „Народна просвета“, без да се съобразяват с принципа за обратната връзка, се е прилагал принципът за контрол, още повече, че те са и контролиращи държавни органи. Изхожда се от Лениновото изискване за значението на контрола в изграждането на социалистическото и комунистическото общество. „Отчетност и контрол — ето главното, което е необходимо за „уреждането“, за правилното функциониране на първата фаза на комунистическото общество“ (2; 502). Обаче основна слабост на утвърдили се в практиката контрол е преди всичко неговият констатиращ, регистриращ характер. Обикновено се извършва, след като дадена дейност е или в своя завършен вид, или е преди завършване, а не по време на протичане на самата дейност. Принципът за обратна връзка изисква повремени контрол на всички или на основните дейности в сферата на народното образование. Цел на този контрол е да осигури нормално и резултатно протичане и завършване на дейностите. Главната задача на педагогическия контрол в повечето случаи е „умелото поправяне навреме“ (4; 33), грешките, които допускат както директорите на училищата, учителите и възпитателите в организационната и учебно-възпитателната работа, така и учениците при усвояването на учебното съдържание в клас, извън клас и в къщи.

Като функция на управлението на педагогическия труд „контролът е система на наблюдения и проверка дали процесът на функциониране на обекта отговаря на взетите управленчески решения — законите, плановете, нормите, стандартите, правилниците, заповедите и т. н., откриване на резултатите от въздействието на

субекта върху обекта, на допусканите отклонения от изискванията на управленческите решения, от приетите принципи на организация и регулиране. Като открива отклоненията и техните причини, контролът определя как да се коригира организацията на обекта на управлението, как да се въздейства върху субекта, за да се преодоляват отклоненията, да се премахват пречките по пътя на оптималното функциониране на системата“ (10; 270—271).

Важно за отделите като контролиращи органи е да определят задълженията на всеки контролиращ, да ги разграничат. На второ място трябва да се определи времето, необходимо за ефективен контрол. На трето място трябва да се определи честотата на контрола съобразно с конкретните управленчески задачи и функции. На четвърто място е необходимо координация и синхронизация на всички видове контрол и на всички контролиращи лица и органи. На пето място трябва да се прави анализ на резултатите от контрола, който да отчита нивото на изпълнените задачи, отклоненията и грешките. На шесто място резултатите от контрола трябва да служат при изграждането на стратегията на управлението и при вземането на нови управленчески решения.

Педагогическият контрол „трябва да отговаря на Лениновите изисквания за обективност и действеност, за ефективност, системност“ (10; 273), последователност, достъпност, регулиране.

В. Принцип за моделиране. Моделирането е принцип и метод, който има важно значение в процеса на управлението. То не е ново, създадено от кибернетиката. Като метод е използван за изследване на явленията и процесите с помощта на теорията за подобие във физиката, астрономията и др. много отдавна. Известен е моделът на атома във физиката, планетарният модел на слънчевата система и др.

Моделът отразява съществените страни на даден обект, явление или процес. Той служи на теорията и практиката. „Ние използваме понятието модел, за да означим едно нещо, чието изследване ни разкрива качества, дава ни сведения, позволява ни да направим изводи, допълва нашето познание за друг обект, за друго нещо. Моделът е средство за познаване на друг обект. От тази гледна точка моделирането е метод за получаване на познания, на информация за обектите чрез модела“ (12; 128).

Моделът има такава положителна страна като конкретност, нагледност, достъпност. Всичко това улеснява практическата работа на всеки работник и помага за получаване на оптимални резултати.

Научната организация на педагогическия труд изисква да моделираме основните дейности и процеси в сферата на народното образование. Като се основаваме на кибернетиката, нашето моделиране е функционално и структурно. Това означава най-напред да „се дефинират функциите на системата, а след това да се проектира нейната структура.“

Да се започне отгоре (тъй да се каже, от най-общото, да се дефинират функциите на системата като цяло, след това функциите на най-горното равнище на системата.

Равнището на всяка система се определят, като изхождаме от общата схема за управление, а именно, че всяко управление е процес на получаване, преработване и предаване на информация. Това означава, че всяка система на управление трябва да има органи, които да систематизират получената информация, да комбинират, т. е. да съставят комбинации — определени варианти за поведение на системата, и органи, които да вземат решение. Решението, това е същността на всеки процес на управление“ (13; 5—6).

Като изхождаме от тези теоретични постановки, ние моделираме функционално отделите „Народна просвета“ като цяло, а след това моделираме функциите на секторите, секциите, отделните работници в отдела, директорите, учителите, възпитателите. Ние моделираме структурно учебния процес, което ни помага да разработим ефективна стратегия на неговото управление.

Г. *Принцип за информация.* Управлението е информационен процес, защото се осъществява чрез предаване и преработване на информация от управляващата и управляваната подсистема.

Този принцип се основава на четири правила, които имат значение и за управлението на педагогическия труд.

„Първото правило гласи, че винаги трябва строго да се разграничава изследването на количествените показатели на информацията от качествените“ (13; 8).

Количеството информация е необходимо, но недостатъчно условие за ефективно и оптимално управление на педагогическия труд. Често пъти съдържанието на информацията не зависи от количеството на документите и сведенията. Получава се така, че началникът, инспекторите, директорите, учителите имат крайно недостатъчно информация по основни организационни, педагогически и методически въпроси. Съответно и тяхната намеса в управлението е неефективна. Научната организация на управлението на педагогическия труд изисква изследване качествените показатели на движещата се информация, която може да ни улесни при обяснение мотивацията на поведението на управляващите и управлявани подсистеми. „В рамките на една система за управление най-напред трябва да се решат проблемите, свързани със съдържанието на протичащата информация, а след това да се премине към изследване на количествените показатели на информацията и проектиране на нейното механизмирано получаване, обработване и предаване“ (13; 9). Количествената обработка на информацията, нейното систематизиране, класифициране и филтриране трябва да става в електронно-изчислителен център.

Второто правило гласи: „за да бъде системата по-устойчива, трябва да нарасне информацията, която се получава“ (13; 9). То-

ва означава, че с усъвършенствуването на системата трябва да се усъвършенствува количествено, трябва да нарасне входящата информация. Нужно е непрестанно да се увеличава информацията, дошла по обратните връзки, по каналите, които ни дават сведения за състоянието и нивото на цялостната работа в училищата. Освен това е необходимо непрекъснато нарастване на ръководно-контролната, педагогическата, научната, методическата и организационната информация за сметка на информацията, получена от заседания, съвещания, събрания. (виж таблицата).

Входяща информация
от учебните и учебно-възпитателните заведения в окръга

№ по ред	Периодичност	В и д	Докладват	Времетраене
1.	Ежедневна	Писма, сведения	Деловодство, счетоводство	10 минути
2.	Седмична	Контролни карти, частични резултати от контролни работи с учениците, анкети	Завеждащ секторите	15 минути
3	Месечна	Месечни сборни контролни карти, резултати от контролни работи с учениците, анкети, систематизирани впечатления на инспекторите от посещенията в училищата, устни и писмени доклади на училища, на директорите на станциите на младите агробиолози и младите техници и кабинета за професионално ориентиране	Завеждащ секторите, завеждащ секциите, учителите методисти, директори	20 минути
4	Срочна	Писмени отчети на секторите, директорите на станциите, кабинета по профориентация	Директорите на станциите Завеждащ секторите и кабинета	30 минути
5.	Годишна	Писмен отчет за работата на отдела през годината	Началникът	45 минути

По отношение на стратегията на информацията се налага да се определи съотношението между входящата и изходящата информация, както и разнообразните видове прави и обратни, преки и косвени връзки.

Третото правило гласи: „когато една система изпълнява една

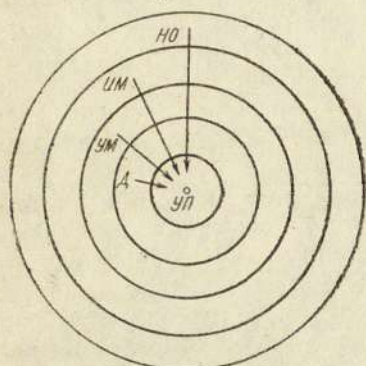
и съща функция, тя усъвършенствува своя опит и информацията, необходима за изпълнението на тази функция, намалява. Колкото повече нараства опитът на системата в изпълнението на дадена функция, толкова по-малко външна информация ѝ е необходима. Така че изпълнението на дадена функция е критерий за необходимостта и достатъчността по количество и съдържание информация. С колкото по-малко информация се осъществява преходът от едно състояние в друго, толкова по-съвършен е механизмът на управление“ (13; 9).

Изводите от това правило ни задължават да въведем строги норми, особено на изходящата информация — писма, указания, нареждания от отдела към училищата. Често пъти обилната информация, дошла по пряк път, пречи на учебно-възпитателната работа. Такъв вид информация говори за слабости и несъвършенство на народното образование. Това ни задължава да прогнозираме нашата работа преди започването на новата учебна година. На всеки директор, учител и работник в сферата на народното образование трябва да бъде ясно преди започване на учебната година какво ще работи, кои са основните проблеми в работата за годината, в какви срокове ще се изпълняват, как и кога ще се отчитат.

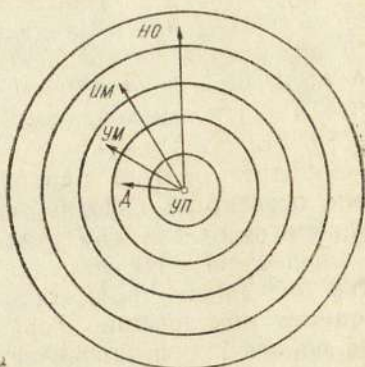
Четвъртото правило от информационния принцип гласи: „критерий за всяка организирана от хората информация е обективно протичащата информация“ (13; 10). Трябва да се уточни, че информацията се разделя на две: обективно протичаща, която е независима от желанията и стремежите на хората, и организирана от хората информация, която е предназначена да отразява колкото се може по-пълно и точно, по-адекватно обективно протичащата информация.

Като изхождаме от това правило, ние разделяме каналните връзки, по които протича педагогическата управленческа информация, на прави преки и прави косвени и обратни прави и обратни косвени. (виж. графиките). По-голям носител на обективно протичащата информация са правите и обратните преки канали. Те осигуряват информацията, която се получава при прякото наблюдение, и участие в управлението на народното образование и учебно-възпитателния процес. Трябва да се отбележи, за съжаление, че доста много в практиката се срещат правите и обратните косвени връзки, които често пъти отразяват субективно несъществени страни на педагогическите явления и процеси. Такива са случаите, при които информацията, която началникът, инспекторите, директорите, учителите получават косвено чрез друг човек или по пътя на съжденията и умозаклученията, а не от пряко наблюдение. Например за състоянието на обучението или за поведението на даден ученик учителят донася на директора (допустима е субективна оценка), директорът донася на инспектора (елементът на субективизъм се увеличава), инспекторът донася на началника (елементът на субективизъм е още по-голям). От обективно протичащата

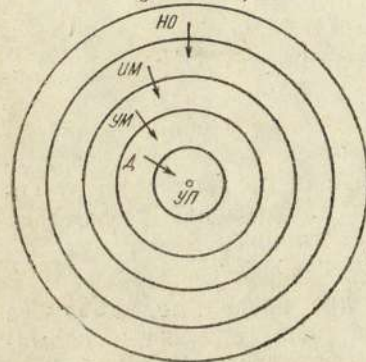
Модел на прави преки връзки на работниците в отделите и директорите с учебния процес

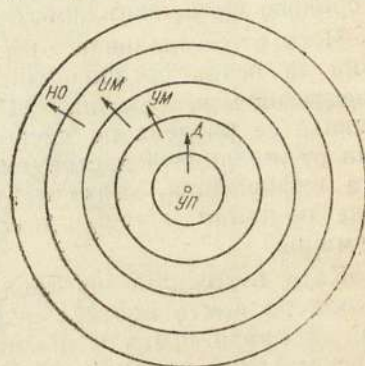
Модел на обратни преки връзки на работниците в отделите и директорите с учебния процес

Модел на прави косвени връзки на работниците в отделите и директорите с учебния процес

Модел на обратни косвени връзки на работниците в отделите и директорите с учебния процес

Легенда:

- НО - началник на отдела
- ИМ - инспектор-методист
- УМ - учителя-методист
- Д - директор на училище
- УП - учебен процес

първоначална информация при нейното пренасяне и преработване в нейния последен стадий остава съвсем малко реално съдържание, тя в някои случаи се „изкривява“, деформира. Изводът е много важен и с решаващо значение за управлението на народното образование: колкото се може повече да се получава информация по пряк път, чрез собствено наблюдение. За да се отговори на това изискване, в отдел „Народна просвета“, Михайловград, където две години експериментирахме нашите идеи, са приети следните норми: всеки инспектор-методист и всеки организационен инспектор да посети по 250 урока през учебната година и от 60–100 учители; всеки да посети по 8 пъти училищата-образци, по 8 пъти трябва да посети педагогически съвет и 8 методически сбирки в училищата.

Д. Принцип за избор на управленческото решение. Понятие

то „управленческо решение“ се определя като избор на начина на действие в дадени конкретни условия за осъществяване на определена цел“ (14; 3). Избор на управленческо решение е негов съществен компонент. „От възможния вариант за действие решаващата инстанция избира оня, който по нейна преценка ще осигури постигането на най-големи резултати“ (14, 3).

Управленческите решения имат различен характер и насоченост. Едни обхващат по-големи, а други по-малки обекти за управление. Други се различават по сложност и структура. Трети — по продължителност на времето, през което действуват. Четвърти — по значението, което имат за правилното и оптимално функциониране на системата. Пети — по степен на задължителност.

Според обхвата на своето действие съществуват две категории управленчески решения: комплексни и оперативни, които имат принципно и практическо значение. Комплексните са основните и съществени решения, които изхождат от основните правителствени и държавни решения по въпросите на народното образование. Това са решенията на пленумите на ЦК на БКП и ОК на БКП, постановленията на Министерския съвет, сесиите на ИК на ОНС, решенията, залегнали в годишните планове на отдел „Народна просвета“.

Оперативните решения имат конкретен характер, насочени са към изпълнението на отделни детайли от годишния план, работата за месеца, отразена в календарните графици, и др. Тяхното количесво обикновено превишава това на комплексните решения. Съществува зависимост и съотношения между тях. „Следва обаче да се отбележи, че наличието на непрекъснат поток от оперативни решения в някои случаи е показател на несъвършенството на системата на управление“ (14; 5).

Тук е в сила правилото: усъвършенствуването на управляваната система изисква усъвършенствуване и на управляващата система. Когато не се отчита това правило, когато се проявява стереотипия, когато не се отчита организационното, педагогическото и научното усъвършенствувание и развитие на работниците в отделите, директорите и учителите, се вземат управленчески решения, които са под шивото на управляемите. В такива случаи решенията губят своя управленчески характер и ефект, защото пречат, не помагат за усъвършенствувание на работата. Не е необходимо, а понякога е вредно да се вземат решения за изпълнението на несъществени и малки задачи. Тук съществува такава зависимост: когато броят на задачите се раздробява и те нарушат мярата, се увеличава броят на управленческите решения. В такива случаи основното и главното се раздвояват, „потъват“ в дребното, несъщественото. Губи се яснотата, оперативността, целенасочеността. Ето защо е необходимо строгая мяра при разпределението на основните задачи на по-малки детайли. Всяка от тях трябва да има логически

завършен вид и да улеснява протичането на управленческия процес.

Управленческото решение се основава на субективна оценка на обективната действителност, която искаме да управляваме. Това налага два важни извода: достатъчно необходима информация и анализ на тази информация. На второ място самата същност на решението има творчески характер. Вземането на решения от психологическа гледна точка е мисловен творчески процес. Решаващо значение има творческият анализ и синтез, точността на съжденията и умозаклученията, логичността на индукцията и дедукцията, дълбочината и широтата на мисленето. „Трябва да имаме собствена глава на плещите, за да можем да се ориентираме във всеки определен случай“ (3; 55).

Вземането на управленческо решение минава през четири етапи: а) набиране достатъчно необходима информация чрез прави преки и косвени и обратни преки и косвени връзки. Под прави преки връзки ще разбираме тези, които осигуряват информация пряко от управляващата подсистема към управляваната подсистема, както се посочи по-горе. Понятието прави косвени връзки включва връзките, които осигуряват информацията, получена по косвен път от управляващата подсистема към управляваната подсистема. Те са по-широко употребявани, но крият субективен елемент, който може да има творчески характер и да помогне за по-бързото протичане на управленческите процеси и операции. Но те могат да не са издържани и да променят, „да изкривяват“ нарежданията, правилата, заповедите, които управляващата подсистема отправя към управляваната подсистема. Ето защо необходимо условие е да има съотношение и зависимост, взаимодействие между правите преки и правите косвени връзки. В нашия случай това изискване може да се осъществи чрез увеличаване посещенията на училищата от началника и целия личен състав на отделите, където на място да се дават конкретни указания и се оказва творческа помощ на директорите, учителите, възпитателите, административния и помощния персонал, пионерската и комсомолската организации. Понятието обратни прави връзки включва каналите, които осигуряват информацията за ефекта на управленческото решение и състоянието на управляваната подсистема. Това са впечатленията, наблюденията от организацията и ръководството на учебното заведение, резултатите от учебно-възпитателния процес и урочната работа на учителите, получени пряко, непосредствено от началника на отделите и всички работници от тях.

Обратните косвени връзки осигуряват информация, получена от управляваната система по косвен път. И при нея има субективна оценка, която може да бъде творческа или посредствена, нетворческа. Ето защо е необходимо и тук съотношение и съпоставяне на обратните прави и обратните косвени връзки.

Необходимо е да се спазва още едно изискване: съпоставяне

на информацията, получена по прави и обратни, преки и косвени връзки. Това може да се осъществи само чрез творческа стратегия на информацията. б) Систематизиране и обработване на информацията съобразно с предстоящите решения. Тука е необходимо да се обърне внимание на обективността на информацията и по тази съществена страна да се систематизира. Обработката включва анализ и синтез, индукция и дедукция, сравнение и обобщение. При нея има още един важен момент: бързина на обработката. В досегашната управленческа информация се допуска бавен темп на обработката, което забавя навременността на управленческото решение. Ето защо през последните години се практикува механизирано или машинно обработване. За ефективността на управленческото решение особено значение има филтрирането на информацията. То предполага обобщаване на информацията за съответстващото управленческо ниво. Този подход предпазва от „затъване“ в лабиринта на информацията, той се налага от увеличаващия ѝ се обем. Филтрирането на информацията означава систематизирано обобщение на най-съществените сведения за резултатите от нашата работа с оглед да се вземат решения за по-нататъшното ѝ усъвършенстване. Тя дава възможност за общ реален поглед върху нашата работа. в) Изработване система за управленчески решения. Това е логическа система от основни документи, нареждания и указания от управляващата към управляваната система. За постигане на оперативност тук е необходимо издаване в писмена форма на основните задачи, адресирани до изпълнителите. В отдел „Народна просвета“ в Михайловград въвеждането на картони за задачи на секторите има за цел да изпълнява и да отговаря на това изискване.

г) Изработване на програма за изпълнението на решенията. Това е заключителният и най-важен етап от цикъла на управленческите решения. Тя има творчески характер и цели осигуряване на изпълнението на решенията. Това са конкретните методи, прилагани за постигане на управленческите решения. Програмата се отнася преди всичко за управляваната подсистема. В нея са включени и предвидени от управляващата подсистема допустими отклонения и влияния (шумове) отвън и отвътре на системата.

Тук особено значение има отчитането и съобразяването с предполагаемите грешки. Това са грешките, които миналият опит ни е показал. И вместо да чакаме тяхното допускане и тогава да ги констатираме, оправдано е, от управленческа гледна точка, да ги предвидим и предпазим изпълнителите от допускането им.

Принципите на ЦОПТ са най-общата основа, върху която се построява цялостно и комплексно нашата работа. Тяхното съдържание и количество ще се допълва, обогатява и коригира от практиката в отделите „Народна просвета“.

III. ЗА ПРАКТИЧЕСКО ВНЕДРЯВАНЕ НА НОПТ В ОТДЕЛИТЕ „НАРОДНА ПРОСВЕТА“

1. *Отделите „Народна просвета“, разгледани като кибернетична система.* „Разглеждането на явленията и процесите като системи са в същност израз на марксистическата диалектика и по-специално на закона за всеобщата връзка и взаимодействие между предметите и явленията в природата и обществото“ (23; 17). Според съветския академик А. И. Берг кибернетиката е наука за управлението на процесите в сложните динамични системи (7; 495). Всяка кибернетична система има два основни белега: елементи и връзки на тези елементи, които ги свързват в едно цяло.

От гледна точка на сложността системите биват три вида:

а) прости, които са съставени от два или няколко елемента, нямат сложни връзки и могат лесно да се установяват, опишат и подредят;

б) сложни, които имат сложни структури и сложни връзки между елементите;

в) твърде сложни, които имат твърде голям брой елементи и връзки, които не могат лесно да се обхванат и опишат.

Българският икономист проф. д-р Хр. Калигоров разделя системите от гледна точка на тяхната резултатност и поведение на две главни групи: детерминирани системи и вероятностни системи. „Детерминирана е онази система, при която може съвсем точно да се определи поведението на съставляващите я части. При нейното изследване не може да се стигне до неопределеност. Ако се знае предишното състояние, може точно да се предвиди следващото състояние, ако е известен начинът на обработката на информацията. С други думи, входът влияе по точно определен начин на изхода на системата“ (24; 6).

Разглеждайки детерминирани системи откъм тяхната резултатна страна, трябва да допълним, че при тях винаги резултатът е определен и се знае предварително. Детерминирани системи са такива системи, при които, ако във входа на системата постъпи определен вид информация, след нейната преработка винаги резултатът е определен, един и същ, ако системата е в изправност.

Следователно получават се три нови групи системи: проста детерминирана, сложна детерминирана и твърде сложна детерминирана. Тези системи се срещат преди всичко в техниката, механиката, химията, електричеството, магнетизма, астрономията.

В биологията и социалните отношения се срещат предимно вероятностните системи. При тях „особеното се състои в това, че когато се знае даденото състояние и е известна програмата за обработка на информацията, не може точно да се предскаже бъдещото състояние. Разбира се, това не означава, че не трябва да има стремеж постепенно тази трудност да се преодолява“ (24; 6).

При вероятностните системи резултатът е вероятностен. Той

може да настъпи в завършен вид, може да настъпи частично, може да настъпи в непълен вид, може въобще да не настъпи, неговото настъпване е вероятно.

В природата и обществото се срещат три такива системи: прости вероятностни, сложни вероятностни и твърде сложни вероятностни.

Системите могат да бъдат разгледани и от друга страна. Срещат се и такива, които имат и детерминиран, и вероятностен характер. В повечето от социалните системи не всичко е вероятно. У тях има различни степени и елементи на детерминираност.

Като изхождаме от определенията за кибернетични системи, можем да определим отделите „Народна просвета“ към кой вид системи принадлежат. Ако ги дефинираме, като изходим само от количествена страна, т. е. за елементи се вземат броят на служителите в тях, те се явяват като сложни детерминирани системи за управлението на народното образование в окръзите. Това определение разделя системата количествено на управляваща подсистема (служителите на отделите) и управлявана подсистема (директори на училища, учители, възпитатели, административно-стопански персонал). В този случай може да се сравнява съответствава ли количеството на управляващата подсистема на количеството на управляваната подсистема. По колко директори и учители средно се падат на един служител от отдела за ръководство и управление.

В отдел „Народна просвета“ в Михайловград има общо 33 служители, които се разпределят, както следва: началник, трима организационни инспектори, 7 инспектори-методисти, 9 учители-методисти, 6 работници в кабинета по професионално ориентиране, в окръжната филмотека, в окръжната база за учебно-технически средства и други, 7 в административно-стопанския сектор. В окръга има 2680 директори, учители, възпитатели и 800 административно-стопански служители, или общо 3480. Средно на един служител се падат по 105.4 бройки. Тази цифра е по-голяма, ако съпоставим инспекторите с директорите, учителите и възпитателите. Средно на един инспектор се падат по 134 директори, учители и възпитатели. От тази цифра има големи отклонения. Например за учителите от начална училищна степен, които са 615 на брой, отговаря само един инспектор-методист. Такова е положението и на инспекторите по предучилищно възпитание.

Може да бъде направено и още едно сравнение между средния брой учители, за които отговарят инспекторите, и посещенията, които трябва да осъществяват през годината. Ако изходим от критерия, че всеки учител трябва да бъде посетен поне един път от инспектора през годината, то в нашия случай това е невъзможно. При норма два урока на ден и 4 дни за посещение в седмицата възможностите се движат в параметри от 60 до 100 учители с общо 250 посещения на уроци за годината. При това положение, за да бъдат посетени всички учители, трябва да се увеличи щатът

в отдела най-малко с още $\frac{1}{3}$, защото при сегашното състояние се падат 134 учители за посещение на годишната, а ако се вземе горната граница, която е оптимална, при посочените норми е 100 учители.

Ако разгледаме отделите „Народна просвета“ от управленческа страна, те се явяват като твърде сложни системи. Защото елементите и техните връзки и отношения са контролно-ръководни, организационни, педагогически, методически, психологически, социални. Същността на тези връзки и отношение е твърде сложна. Ако ги разгледаме от резултатна страна, те се явяват като твърде сложни детерминирани-вероятностни, саморегулиращи се, самоуправляващи се и самоусъвършенстващи се системи.

Детерминираността се обуславя от количествената страна на управленческата система, т. е. необходимостта на определен брой служители в отделите, директори, учители, възпитатели и административно-стопански служители, които са в определено съотношение. Тази зависимост от своя страна се определя от концепциите, критериите, целите и задачите на народното образование на даден етап от развитието на социалистическото общество.

Вероятностният характер на отделите „Народна просвета“ се обуславя от сложността на управленческите процеси и тяхната многообразна същност.

Отделите „Народна просвета“ са самостоятелни системи по отношение на своите управленчески подсистеми — училищата, директорите, учителите и т. н. В системата на народното образование на страната те са управлявани подсистеми, защото се управляват от МНП и други партийни и държавни органи. В единия случай те са управляващи подсистеми, а в другия случай са управлявани подсистеми.

2. Структурен модел на отдел „Народна просвета при ОНС в Михайловград.

Понятието структура на системата отдел „Народна просвета“ изразява „множество връзки между елементите на системата“ (23; 17). Структурното моделиране определя в систематизиран вид връзките и отношенията между управляващата и управляваната подсистема, както и между техните елементи в процеса на управление с крайна цел: получаване оптимални учебно-възпитателни резултати.

Структурата на системата е устойчива, доколкото осигурява правилно функциониране на системата. Тя се изменя и усъвършенствува с изменението и усъвършенствването на системата.

Ще използваме моделирането като метод, за по-ефективно управление. Всеки модел има познавателна и практическа страна. Предимствата на модела се състоят в това, че винаги е „някакво конкретно построение, в една или друга форма или степен нагледно, крайно и достъпно за наблюдение или практическо действие“ (25; 15). Трябва да добавим още, че чрез него можем да отразим

бързо изменящи се процеси и явления, които са сложни и недостъпни за проучване в статично състояние. А това ни дава възможност да ги изучаваме по-подробно и по-точно, помага ни да ги управляваме по-ефективно. От познателна гледна точка моделирането представя абстракциите в конкретен вид и форма. Например като моделираме абстракции като човешка психика, учебен процес, ние ги представяме в особено преобразен, материализиран вид в статично състояние. Това ни дава възможност да ги изучаваме по-подробно и конкретно, да ги преценяваме от различни страни.

Моделът отразява съществените страни на обектите, явленията и процесите. Той „съкращава“ пространството и отразява времето в статичност. Можем да моделираме гигантски обекти, които не сме в състояние да възприемем. Можем да моделираме планетите, системите, галактиките, живите организми, клетките, молекулите, атомите, съставките на атомите, като отразяваме техните съществени белези и страни.

Ние моделираме структурата на отдел „Народна просвета“, отразявайки нейните съществени страни, за да преценим дали тя е организационно и педагогически издържана. Структурният модел на отдел „Народна просвета“ отразява неговия строеж, неговите управленчески връзки, общото и особеното в него. Общото на структурния модел на отдел „Народна просвета“ в Михайловград с другите отдели е, че е ръководен орган на народното образование в окръга, че се ръководи от началник, има 4 сектора и т. н. Особеното на този модел, което го отличава от другите в страната, има количествена и качествена страна. Количествената се изразява в това, че общият брой на служителите е 33. Качествената страна се изразява в това, че тук има изграден съвет по образованието, в който участвуват представители на 14 обществени, икономически и масови организации и органи. Това е орган, който има за цел да съдействува при обсъждането и популяризирането на всички актуални проблеми и задачи на народното образование в окръга. Чрез него отделът се свързва по-здраво с обществеността на окръга. На проблемите на образованието се дава по-широк обществен характер. От друга страна, неговите членове, участвайки в обсъждането на въпросите на образованието, допринасят то да отговаря на обществено-икономическите, социалните и културните нужди и задачи, които се решават на сегашния етап от нашето развитие.

Този орган има една основна задача: да помогне за свързването на училището с производствените предприятия и апропромшлените комплекси, с живота.

Светът функционира чрез обсъждане и разработване на проблеми, които се докладват на заседания на съвета. Нормата за заседанията през годината е 8. Отговорен за работата и изпълнението на плана и графика на съвета по образованието е началникът

на отдела и неговото ръководство съвместно с ресорните отговорници от ИК по народна просвета.

3. Функционален модел на отделите „Народна просвета“.

За да изясним същността на управленческите функции на секторите, ще трябва да ги сравним и поставим в хронологически и логически ред, ще трябва да посочим и мястото им в общата управленческа подсистема. Докато общото изходно начало при управлението е целта, в която се определя главното, основното, същественото. Докато в структурния модел се определят основните връзки и той се явява второто управленческо стъпало по пътя на разширяването и конкретизирането на управленческия процес. То функционалният модел отразява същността на управленческите функции. Той представлява в действие, конкретизирано, целите, прераснали и преобразени в управленчески функции, които се осъществяват при строго регламентирани структурни връзки.

В основните управленчески функции на четирите сектора на отделите са включени специфичните особености на всеки от тях. Това е стройна логическа система, в която са отразени необходимите и задължителни функции на секторите като подсистеми на управленческата подсистема отдел. Тяхната структура отразява произтичащите за всеки сектор управленчески функции на четири управленчески нива:

а) Партийни и правителствени документи и закони; указание и инструкции от МНП и ЦК на СБУ.

б) Решения на пленуми и сесии на ОК на БКП и ИК на ОНС; ОК на ДКМС, ОК на СБУ.

в) Документи, решения, планове на отделите и педагогическите кабинети.

г) Основни контролно-ръководни, организационни, педагогически, психологически, методически и научни задачи за работа с директорите, учителите, възпитателите, педагогическите съвети, методическите обединения, квалификация на учителите, учителските кадри, съвместна работа с местните народни съвети.

Функционалните модели се приемат на заседание на всеки сектор и отразяват натрупания положителен опит, създадените традиции; осигуряват внедряването на съвременен стил в работата на всеки сектор като отделно управленческо звено, помагат за утвърждаването им.

4. Управлението на народното образование, разгледано като процес.

Акад. А. Берг определя управлението като процес, чрез който се осъществява привеждането на една сложна динамична система от едно състояние в друго по пътя на въздействието“ (6; 29). Разглеждането на управлението като процес е диалектично определение. Това значи, че управлението се изменя и усъвършенствува. Върху тази основа е изградено и кибернетичното правило: усъвършенствването на управляваната подсистема изисква съответству-

ващо усъвършенствуване на управляващата подсистема. Тук съществува такава зависимост: в процеса на управлението управляващата подсистема се усъвършенствува. Под нейно въздействие се усъвършенствува и управляваната подсистема. Но за да продължи съществуването на системата за управление и нейното усъвършенствуване, е необходимо преди всичко усъвършенствуване на управляващата подсистема.

В системата на народното образование това правило има следната модификация: под въздействието на отдел „Народна просвета“, разгледан като управляваща подсистема, училищата, директорите, учителите, учебно-възпитателният процес се развиват, обогатяват и усъвършенствуват. Но за да продължи прогресивната тенденция на развитието, е необходимо съответстващо усъвършенствуване на отдела. То изключва всякакво изоставане и откъсване от проблемите.

Акад. В. Трапезников определя три фази на процеса на управление: избор на ход, контрол върху осъществяването на този ход и въздействие върху системата, за да се осигури развитието ѝ в желаната насока (26; 38).

За значението на нуждата от управление се изказва и К. Маркс. Той поставя изискването за хармония, за координация и синхронизация на управляващата и управляваната подсистема в процеса на управлението на труда. „Всеки непосредствено обществен или общ труд в по-голям мащаб изисква повече или по-малко такова ръководство, което постига хармония между индивидуалните дейности и изпълнява общи функции, произтичащи от движението на целокупния производствен организъм (системата на управление, (б. м. Г. Ц.) за разлика от неговите самостоятелни органи (елементите на системата и подсистемата, (б. м. Г. Ц.). Един отделен цигулар се дирижира сам, но един оркестър има нужда от диригент“ (управляваща подсистема, (б. м. Г. Ц.) (1; 270—271). За управлението на народното образование е нужно точността и съзвучието на хармония. За да звучи като хармония в общата хармония на социалистическото общество с полагащата се сила, народното образование се нуждае от добри диригенти. Това са работниците от отделите на „Народна просвета“, директорите на училищата, учителите и възпитателите.

Според съветския педагог Н. И. Соцедотов процесът на управление има 4 фази: проучване на обстановката, изработване и приемане на решения, реализация на решенията и контрол върху изпълнението (27; 8). Като използваме неговите идеи, ние разделяме процеса на управление на структурна фаза и функционална фаза (виж схемата).

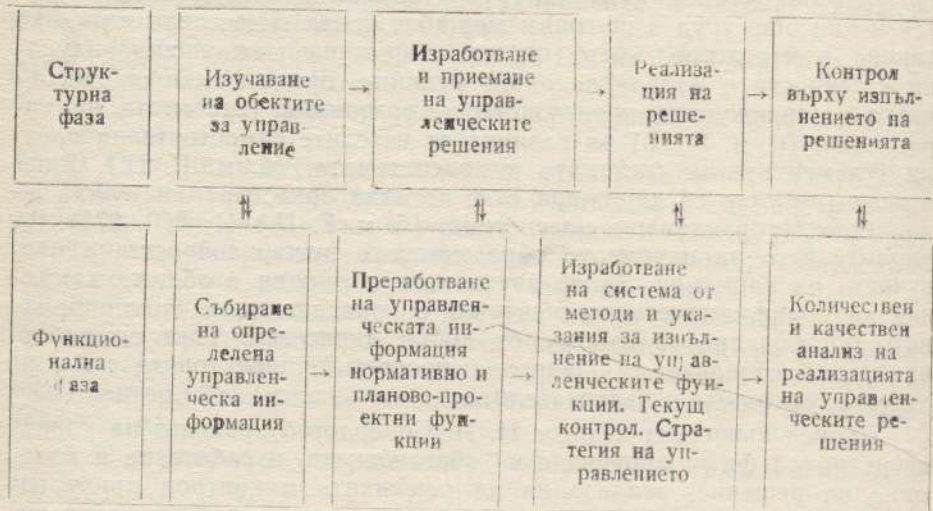
При изучаване на обектите за управление се прави групиране и систематизиране на основните дейности, които произлизат от учебно-възпитателните цели, поставени от Партията и правителството през шестата петилетка. За тази фаза е характерно ориенти-

равето, което изисква осведоменост за състоянието на учебно-възпитателния процес, организацията и методическата работа в определен момент на годината (27; 8).

За първата функционална фаза е задължително събирането на определена управленческа информация. Съществена нейна страна е определяне каналите за информация — прави, обратни, преки, косвени; определяне видовете, честотата и количеството на информацията.

Втората структурна фаза се състои в изработване и приемане на управленчески решения. Тя е в тясна връзка и зависимост от втората функционална фаза, която се състои в обработката на управленческата информация. Съществена страна на тази фаза е определяне на нормативи и изработване на програма за изпълнението на решенията. Този въпрос беше подробно разработен в Принципи за изработване на управленческото решение. Тук се изработва стратегия на управлението. Това е приемането на такъв вариант на управленчески решения, който осигурява оптимални резултати и отговаря на сегашния етап от развитието на народното образование в окръга.

Фази на процеса на управление в отдел „Народна просвета“ в Михайловград

Третата структурна фаза се отнася до реализация на управленческите решения. Тя съответствува на третата функционална фаза, в която се изработва системата от методи и указания, осигуряващи изпълнението на управленческите решения. Тази фаза е най-съществената. Тук управленческите решения от субективни идеи стават обективна реалност, идеите придобиват материализи-

рана форма и вид. Поради сложността на процеса е необходимо достатъчно количество обективна информация, дошла по обратни връзки, което се осъществява чрез текущ контрол.

Четвъртата структурна фаза се отнася до осъществяване контрол върху изпълнението на управленческите решения. Тя съвпада с четвъртата завършваща функционална фаза. Тук е задължителен количествен и качествен анализ на реализацията на управленческите решения. Резултатите от обработката са един от компонентите при изработването на следващия цикъл от фазите на процеса на управлението.

5. Научна организация на дейностите в отделите „Народна просвета“.

Понятието дейности включва труда, който употребяват и изразходват работниците от отдела, за да управляват ефективно народното образование в окръга. Този труд в повечето случаи има характер на въздействащ. Пряко или косвено той въздейства върху работата на училищата, директорите, учителите, възпитателите. Това е основният показател, който го прави управленчески от кибернетична гледна точка, защото „кибернетиката се занимава с действията на един обект върху друг, бил той същество или машина, създадена от човека (28; 122).

Френският проф. Л. Куфинял смята измененията на външната среда като резултат от целенасоченото управленческо действие, което поставя във времето. „Действието има определена цел, която се заключава в това да доведе (приведе) външната среда в някое ново състояние.

Действието се развива във времето. То започва в определен начален момент на времето и завършва така също в определен краен момент. В началния момент външната среда се намира в някакво начално състояние, а в крайния момент се оказва в ново, крайно състояние. Действието се счита ефективно, ако крайното състояние на външната среда съответствува на целта. . .

Всяко действие винаги се предприема с предположение, че то ще бъде ефективно. Затова се провежда подготовка за действието, което се заключава в изработването на негова програма“ (28; 123)

Научната организация на педагогическия труд изисква най-напред да се определят и групират основните дейности за годината, месеца, седмицата. След това тези дейности да бъдат разпределени, „доставени“ във времето, т. е. в работното време на служителите.

Опит за поставяне на основните дейности в отделите на научна основа е графиката за научна организация на основните дейности за годината на отдел „Народна просвета“. В него най-напред основните дейности са групирани в четири групи:

а) контролно-ръководна педагогическа и методическа дейност, в която влизат следните видове дейности: посещения на уроци, по-

НАУЧНА ОРГАНИЗАЦИЯ НА ОСНОВНИТЕ ДЕЙНОСТИ ЗА ГОДИНАТА НА ОТДЕЛ „НАРОДНА ПРОСВЕТА“

		ВИДОВЕ ДЕЙНОСТИ	Норма	Кой подготвя	Кой провежда	Присъстващи	Анализ и решения	
Дейности за седмицата, месеца и годината	Контролно-ръководна педагогическа и метод. дейност	Посетени уроци	250	Учителите	Учителите	Инсп. учит.-методист, директор	Учителите, директорите	
		Посещения на учители	60—100	Инспектор — учит.-методист	Учителите	Началникът, членовете на секциите и директорите	Началникът, членовете на секциите директорите и учителите	
		Посещения на учил.-образци	8	Началникът, членовете на секторите	Учителите	Началникът, членовете на секторите и директорите	Началникът, членовете на секторите директорите и учителите	
		Разработка на уроци с учители	8—3	Началникът, членовете на секторите	Началникът, членовете на секторите	Началникът, членовете на секторите и директорите	Началникът, членовете на секторите директорите и учителите	
		Изнасяне на лекции, беседи, доклади	5	Началникът, членовете на секторите	Началникът, членовете на секторите	Учителите	Началникът, членовете на секторите	
		Доклади и педагогически информации	1+1	Членовете на секторите	Началникът, членовете на секторите	Началникът, членовете на секторите	Началникът, членовете на секторите	
		Осгуряване на статии за местния и централен печат	2	Членовете на секторите	Началникът, членовете на секторите			
	Заседания	На ръководството на отдел „Народна просвета“	12	Началникът	Началникът	Членовете на ръководството	Членовете на ръководството	
		На съвета по образованието	4	Началникът	Началникът	Членовете на съвета	Началникът	
		На секторите	12	Зав. секторите	Зав. секторите	Членовете на сектора	Членовете на сектора	
		На секциите	3	Зав. секциите	Зав. секциите	Членовете на секциите	Зав. секциите и членовете	
		Общи с членовете на секторите за получаване на задачи	12	Началникът Зав. секторите	Началникът	Членовете на секторите	Началникът, зав. секторите	
		Общи с членовете на секторите за отчитане на задачи	12	Началникът, инспекторите Зав. секторите	Зав. секторите	Членовете на секторите	Завеждащ секторите	
		Общи с членовете на секциите		Зав. секциите	Зав. секциите	Зав. секциите	Зав. секциите	
		Съвещания	С учителите-методисти	3	В секциите	Зав. секторите	Учителите	Зав. секциите
			С директорите на училищата	3	Организационно-педагогически инспектори	Организационно-педагогически инспектори	Директорите	Организационно-педагогически инспектори
		Събрания	Организационни Партийни	12	Партийният секретар	Партийният секретар	Партийните членове	Партийният секретар
			Открити партийни	3	Партийният секретар	Партийният секретар	Членовете на сектора	Парт. секретар, началникът
Профсъюзни	12		Председателят на СБУ	Председателят на СБУ	Членовете на СБУ	Ръководството на СБУ		
Общоградски	3		Партийният секретар Председателят на СБУ		Членовете на секторите	Партиен секретар Председател на СБУ		

сещения на учители, посещение на училища-образци, разработване на уроци с учители, изнасяне на лекции, доклади; самообразование, осигуряване на статии за местния и централния печат.

б) заседания: на ръководството на отдел „Народна просвета“ на съвета по образованието, на секторите, на секциите, общи с членовете на секторите за отчитане и получаване на задачи, общи с членовете на секцията.

в) съвещания: с учителите-методисти, с директорите на училищата, организационно-педагогически.

г) събрания: организационни, партийни, открити партийни, общоградски. Следващите моменти от научната организация на дейностите имат такава хронология и структура: норма за всяка дейност за годината, реализация на определената норма, кой подготвя провеждането на дейността, кой провежда, кой упражнява дейността, кои присъствуват, анализ и вземане на управленчески решения, съставяне график на дейностите.

Ефективността на този модел се състои в предварителното разпределение на основните дейности в отдела. Дава се възможност да се прави предварителен и повремени количествен и качествен анализ, да се съпоставят и преценяват нормата и мярата.

През годината, когато се осъществяват комплексно управленчески решения на дело, е важно да се прави анализ на всяка основна дейност по четири количествени показателя, свързани с плановостта. Цели се да се установи изпълнява ли се плануваното. Какво не се изпълнява. Какво ново се допълва в плана по време на неговото осъществяване.

Деловитостта на заседанията, съвещанията и събранията е основен показател на научната организация на педагогическия труд.

За показатели на деловитост вземаме: а) предварителната организация, която включва предварително обявен дневен ред в срък от шест до три дни; б) предварително изготвени указания; в) предварително осигурено помещение; г) посещаемост; д) брой на разгледаните въпроси; е) брой на изказалите се; ж) брой на направените и приети предложения.

Деловитостта на основните дейности се отчита на заседания на ръководството на отдела и на заседания на секторите по тримесечия и за цялата година от началника на отдела и завеждащ секторите.

6. Научна организация на работното време в отделите „Народна просвета“.

Стратегията на управлението на народното образование изисква да се осигури съответстващо време за всяка дейност. Ето защо след определянето на основните дейности вторият стадий се отнася до тяхното хронологично поставяне в работния ден, седмица, месец, година, защото „да се научим да планираме времето си... това е истинска трудова, културна победа, която може да се извою-

ва, без да се прибегва към никакви сложни инструменти нито към книги, лекции, театри“ (15; 76).

Основателят на Централния институт на труда в СССР А. Гастев, няколко години след революцията, в труда си „Как трябва да се работи“ поставя три основни компонента на научната организация на труда: режима на времето, съставянето на плана и борбата за неговото изпълнение. „Режимът на времето е първата крачка.

Съставянето на плана е втората.

Борбата за изпълнението на плана е третата и решаваща крачка по пътя на истинската рационализация за изразходването на своето и чуждото време“ (15; 105).

Разпределението на работата във времето е друго важно изискване, което има значение както за изпълнението на задачите, така и за здравето на човека. „От осемте часа можеш четири да работиш, четири да почиваш и да се чувствуваш разбит. От осемте часа можеш да почиваш само половин час и да не бъдеш уморен. Всичко зависи от това, как ще разредиш времето си“ (15; 74).

Научната организация на педагогическия труд изисква и редуването на работа с малки активни или пасивни почивки. „Научната организация на труда е установила, че общото време за работа трябва да включва в себе си и периоди на малки почивки“ (15; 74—75).

Научната организация на работното време е изразена в месечно разписание за работата на отделите „Народна просвета“. В него са посочени основните дейности за месеца, разпределени по часове, дни и седмици. То е основата, върху която са направени месечно разписание за работата на началника, месечно разписание за работата на инспекторите-методисти, месечно разписание за работата на учителите-методисти, месечно разписание на сектор „Организационно-педагогически“, месечно разписание на завеждащ сектор „Административно-стопански“. За по-голяма оперативност ние вземаме работния месец с четири работни седмици. Тъй като месеците на годината имат повече от четири седмици, остатъкът от дните в повече ще се смята като дни от първата седмица на следващия месец.

Характерна особеност за месечните разписания е осигуряване на стереотипия в дейностите. Тази определеност улеснява, внася яснота, предпазва от стихийност, спестява сили и енергия на служителите. Така например всеки първи понеделник от месеца е определен за отчитане на изпълнението на задачите през месеца по сектори и поставяне на задачи за следващия месец. Вторият понеделник е определен за педагогическа квалификация. Провеждат се педагогически семинари и педагогически информации. Третият понеделник е определен за приемане на директори, учители, възпитатели и граждани. Той е преди всичко административен ден, в който се уреждат и разрешават административните задачи за месеца. Четвъртият понеделник е определен за заседания, на които се раз-

глеждат материали от и за МНП, ОК на БКП, ИК на ОНС и други институти. Провеждат се заседания на ръководството на отдела, заседания на съвета по образованието, заседания за разглеждане работата на училищата-образци, заседания за разглеждане работата на директори с член опит и заседания за разглеждане работата на учители, възпитатели и директори с незадоволителна работа.

В останалите дни от седмицата на месеца инспекторите са четири дни в училищата, а началникът на отдела — два дни.

Регламентира се и текущата административна работа на сектор „Административно-стопански“.

7. *Научна организация на бюджета на времето и в отделите „Народна просвета“.*

Един от основните показатели на научната организация на педагогическия труд е бюджетът на времето, неговото рационално и ефективно изразходване. „Не започвайте да промените коренно сегашното си разпределение на времето, не създавайте блестящи планове за рационално използване на времето в бъдеще, не издавайте инструкции и заповеди към самите себе си кога да ставате, да почивате, да си лягате, колко време да изразходвате за храна и тоалети, докато не сте пресметнали с молив и хартия как изразходване сега времето“ (15; 73).

Често пъти се срещат съществени отклонения в изразходването на работното време. Нарушава се съотношението. Основните дейности и работното време не са в синхрон. За основните дейности на ръководителя на предприятието или учреждениято не се осигурява необходимото време. Един пример от промишлеността ще потвърди това. „Бюджетът на работното време на началник-рудинци в ДМП „Ватия“ показва, че изразходват за икономическа дейност около 1,1% от своето работно време, от което почти нула процента за икономически анализ, за икономически прогнози, за икономически проекти и т. н.“ (13; 11).

Изследване на бюджета на времето в отдел „Народна просвета“ в Михайловград не е провеждано. Но нашето наблюдение показва, че и тук се срещат отклонения. За някои основни дейности, като заседанията се отделя сравнително много време. Ето защо върху основата на научната организация на основните дейности и месечното разписание сме определили следните бюджети на времето:

а) бюджет на времето на началника на отдел „Народна просвета“. Основните показатели показват следната картина. За контролно-ръководна дейност с членовете на секторите изразходва: 22 часа за седмицата, 94 часа за месеца и 996 часове за учебната година, или 47,80% от работното време.

За заседания изразходва 7,80% от времето. За съвещания — 2,20%, за педагогическа квалификация — 14,65%, за опитно-изследователска работа — 30,64%, за административна работа — 4,40%.

*Месечно разписание
за работата на отдел „Народна просвета“*

Седмич. Дни	Часове	ДЕЙНОСТИ
I П	7.30—8	Подготовка на заседания
	8—12	Отчитане работата по сектори
	13.30—15	Отчитане работата на секторите пред ръководството на отдела
	15—16	Анализ на информацията от месечните отчети и изработване задачи за следващия месец
	16—16.45	Поставяне задачи за месеца на секторите
	16.45—17	Приемане на служители от началника
	13.30—16	Текуща административна работа за всички работници от отдела
В С Ч П		Ръководно-контролна, организационна, педагогическа, методическа работа
		В училищата
		Текуща административна работа
		Окръжни съвещания с директорите — норма, график
С		Самообразование
		Текуща административна работа
II	7.30—8	Оперативки
	8—11	Педагогически семинар
	11—12	Педагогически информации — норма, график
	13.0—17	Приемане на директори, учители, възпитатели и граждани
		Текуща административна работа
В С Ч П		Ръководно-контролна, организационна, педагогическа и методическа работа в училищата — норма, график
		Текуща административна работа
		Окръжни съвещания с учителите — норма, график

	С	7—13	Самообразование Текуща административна работа
III	П	7. 0—8	Оперативки
		8—12 13.30—16	Приемане на директори, учители, възпитатели и граждани; Текуща административна работа
	В		Опитно-изследователна работа в училищата-образци — норма, график
	С		Ръководно-контролна, организационна, педагогическа и методическа работа в училищата
	Ч		Текуща административна работа
	П		Пунктови съвещания с учителите — норма, график
	С		Самообразование Текуща административна работа
IV	П	7.30—8	Оперативки
		8—12 13.30—17	Заседания за разглеждане материали от и за МНП, ОК и БКП, ИК на ОНС и други институти Заседания с ръководството на отдела Съвещания със съвета по образованието Заседание за разглеждане работата на училищата-образци Заседания с доклади на директорите с челен опит Заседания с директори, учители и възпитатели с незадоволителна работа Текуща административна работа
	В С Ч П		Ръководно-контролна, организационна, педагогическа и методическа работа в училищата — норма, график
	С	7—13	Самообразование Текуща административна работа

Бюджетът на времето на сектор „Организационно-педагогически“ е съобразен с основните функции и дейности на този сектор. За организационно-педагогическа и контролно-ръководна работа в училищата се осигуряват 70,00% от работното време, за педагогическа квалификация — 14,65%, за административна — 14,65% и т. н.

Бюджетът на времето на инспекторите-методисти осигурява 76,70% от работното време за ръководна, педагогическа и методическа работа. Останалото време съпада с това на сектор „Организационно-педагогически“. Почти същите са показателите от бюджета на времето на учителите-методисти.

От бюджета на времето на завеждащ сектор „Административно-стопански“ основното е, че се осигурява 72,08% от работното време за текуща административна работа.

8. *Календарните графици — основа за съставянето на мрежови графици на отделите „Народна просвета“.*

В календарния график за ръководно-контролната работа на началника на отдел „Народна просвета“ е включена неговата основна дейност с инспекторите в училищата. Нормата за годинага е 91 посещение. Организационните инспектори и инспекторите-методисти, както и градските инспектори ще бъдат посещавани от него три пъти в учебната година. А учителите-методисти и други работници от отдела той ще посещава по четири пъти.

Особен интерес представлява календарният график на инспекторите за посещенията на учители и уроци. Норма за посещенията на уроци е 250 урока и 60—100 учители. Посещенията са разпределени по срокове, месеци и дати.

В календарен график за работата с училищата-образци, посещенията и подготовката на педагогически съвети и методически сбирки е определена норма, датите и месеците на всяка една от трите дейности.

В календарния график за методическите съвещания на секциите към педагогическия кабинет е определена нормата за годината, месеците и датите, както и видовете методически съвещания, пунктови, районни, окръжни и септемврийски.

В календарния график за отчетните информации на организационните инспектори или на инспекторите-методисти се определя нормата, видът, месецът и датата за изпълнение.

По същия начин са направени и следните календарни графици: за работата с училищата-образци, за цялостните и тематичните проверки в училищата, за осигуряването на статии в местния и централния печат, за темите, върху които ще работят членовете на секторите по време на самообразованието, за педагогическия семинар в отдела, за педагогическите информации.

9. *Научна организация на планоността в отделите „Народна просвета“.*

Планирането на педагогическия труд в отделите „Народна

Бюджет на времето
на инспекторите-методисти в отдел „Народна просвета“

№ по ред	Основни групи дейности	№ по ред	Видове дейности	За седмица		За месец		За година	
				часове	%	часове	%	часове	%
I	Ръководно-контролна, педагогическа работа	1	Ръководно-контр., педагогическа и методическа работа в училищата	32	70,4	128,0	70,4	1350	70,4
		2	Консулт. с директори, учители и възпитатели	7/8	1,8	3,5	1,8	39	1,8
		3	Спитно-изследов. работа в училищата-образци						
			Разработка на уроци.	2	4,5	8	4,5	93	4,5
			Всичко	347/8	76,7	140,3	71,3	1482	71,3
II	Педагогическа квалификация	4	Педагогически семинар	7/8	1/8	3,5	1,8	39	1,8
		5	Педагогически информации	1/4	0,5	1	0,5	11	0,5
		6	Самообразование	6	13,2	26	13,2	272	13,2
			Всичко	71/8	15,5	30,5	15,5	324	15,5
III	Заседания	7	Подготовка за заседания						
		8	За отчитане на работата						
		9	За поставяне на задачи						
		10	За разглеждане материали от и за МНП. ОК на БКП, ИК на ОНС и други институти						
		11	За разглеждане работата на училищата-образци						
		12	С доклади на директори с челен опит						
		13	С доклади на директори с незадоволителна работа						
			Всичко	35/8	7,8	141/8	7,8	1697/8	7,8
IV	Административна работа	14	Изработване месечен план — график						
		15	Отговаряне на писма и жалби						
		16	Оперативки						
			Всичко	56/8	11,8	241/5	11,8	246	11,8
V	Съвещания	17	Скръжни сбирки						
		18	Пунктови сбирки						

просвета“ има голямо значение за ефективността на управлението на народното образование. Германският проф. Г. Клаус разглежда планирането от кибернетична гледна точка. „В много отношения планирането представлява кибернетичен феномен. Това се вижда от факта, че при разбирането на понятието план се включват такива понятия като цел, средства за постигане на целта (стратегия, тактика), пътища, водещи към целта (алгоритми), и т. н. За планирането на всяка специална област в социалистическото общество всички тези общи категории играят важна роля“ (16; 265). Той „различава два вида планове съобразно нуждите на управлението с думата „план“ ние обозначаваме в действителност две разни понятия. В първия случай под план ние разбираме стратегия, която се използва за постигане на определена цел или изразявайки математически алгоритъм, необходим за постигане на определени резултати. Във втория случай под план ние разбираме съвкупност на цели от определена частична област“ (16; 265).

Ние разглеждаме понятието план от структурна и функционална страна. Ето защо плановете биват перспективни план-програми за развитието на народното образование през шестата петилетка, годишни планове на отдел „Народна просвета“, училищата и учителите, план-графици на отдела и училищата.

Координацията на плановете за народното образование има съществено значение за резултатите от управлението. Тази координация върви по две линии: вертикална и хоризонтална (виж графиката).

Вертикалната страна изисква координация и съгласуваност на перспективните план-програми на отделите с перспективните план-програми на всяко училище, с перспективните план-програми за квалификацията на учителите.

Вторият ред на вертикалата изисква координация и съгласуваност при изработването на годишните планове на отделите с годишните планове на училищата и годишните планове на учителите за възпитателната работа.

Третата вертикала изисква координация и съгласуваност на план-графиците на отдела с план-графиците в училищата.

Първата хоризонтала изисква координация с перспективните планове за развитие на народното образование с годишните планове на отделите и план-графиците на отделите.

Втората хоризонтала изисква координация на перспективните планове за развитието на отделните училища с годишните планове на училищата с план-графиците на училищата в окръга.

Третата хоризонтала изисква координация между перспективните планове за квалификацията на учителите и годишните планове на учителите за обучението и възпитанието на учащите се.

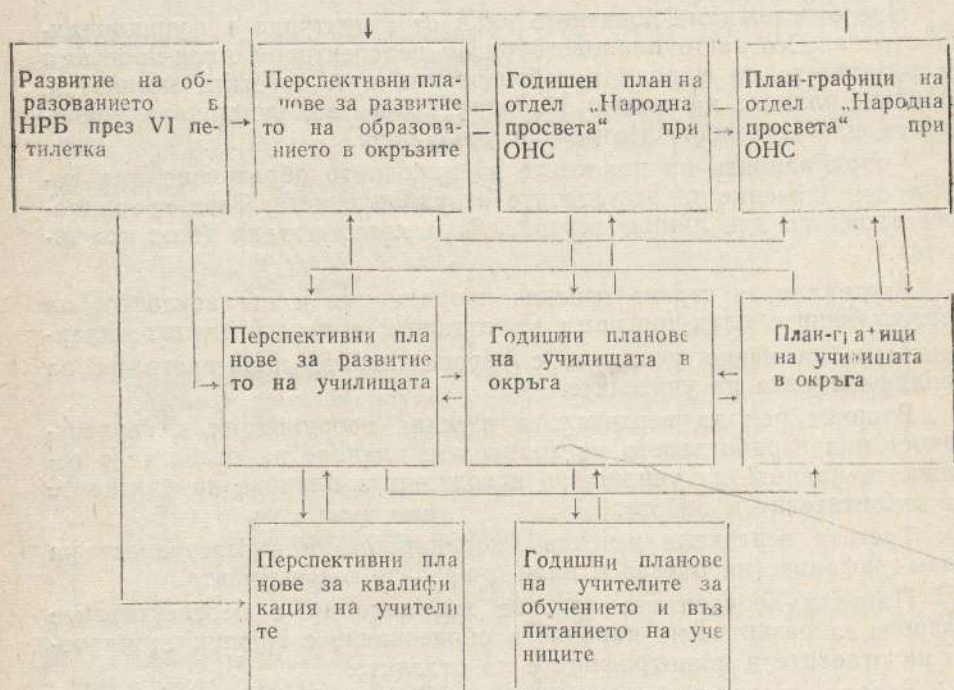
Основната закономерност тук е, че всички видове планове се разглеждат като част от цялото, което е в структурна и функцио-

пална зависимост. Отделният план се разглежда като част от цялото народно образование. Народното образование в окръга е общото, което е съставено от отделни, диалектически свързани части.

Синхронизацията на плановете има също структурно и функционално значение. Тя дава своето отражение не само при съставянето на плановете, но преди всичко при тяхното изпълнение. В нейната основа лежи изискването за единодействие, едновременност, съгласуваност, логика при изпълнението на всички видове плановете, т. е. при всички видове дейности, при функционирането на системата за управление. Тя цели хармонично и сигурно протичане на процеса на управление (виж графиката).

Синхронизацията бива четири вида: а) организационна синхронизация. Тя изисква да има хармония и съгласуваност при из-

Координация на плановете в народното образование

пълнението на всички плановете. Изключва често срещаната се неорганизираност в някое от звената на управление по отношение изпълнението на плановете. Това прекъсване или забавяне на веригата на плановете смущава управленческия процес и резултатите са незадоволителни, не отговарят на първоначално поставената цел.

б) педагогическа синхронизация. Тя изисква всеки план да изхожда от основната цел, поставена пред народното образование в окръга — изграждането на комунистическа личност. Необходимо е съществена страна на всеки план да бъде педагогическата синхронизация. Често срещано явление е всеки план, откъснато от другите, да действа сам за себе си. Особено големи отклонения от това изискване има в плановете за възпитателна работа както в училищата, така и в другите институти, които изпълняват възпитателни задачи и преди всичко ДПО „Септемвриче“ и ДКМС.

в) логическа синхронизация. Често пъти, както се подчертава, плановете се правят откъснато един от друг. Липсва им педагогическа последователност и насоченост. Ето защо се налага логическа съгласуваност и обработка (анализ, синтез, съпоставяне, сравняване), за да не се получават противоречия, различия и конфликтни ситуации.

г) синхронизация по време. Не са редки случаите, когато задачите от различните плановете, които имат общи и еднакви цели се провеждат в различно време. Това „разводняване“, това „удължаване“ не дава желаните резултати. Обратно. Прави управленческият процес мудар, отегчителен. Сила има едновременното въздействие на всички плановете, когато имат едни и същи цели и задачи.

Посочените четири вида синхронизации се отнасят до плановете на отделите „Народна просвета“; педагогическият кабинет, училищата, ОК на БКП, ОК на СБУ, ППО и организациите на СБУ.

10. *Научна организация на контрола в отделите „Народна просвета“.* Контролът е основен метод в процеса на управлението. Той е последна негова фаза, въпреки че съпътствува целия процес на управление. Ето защо изграждането на ефективна система за контрол и отчетност е важно условие за научната организация на педагогическия труд.

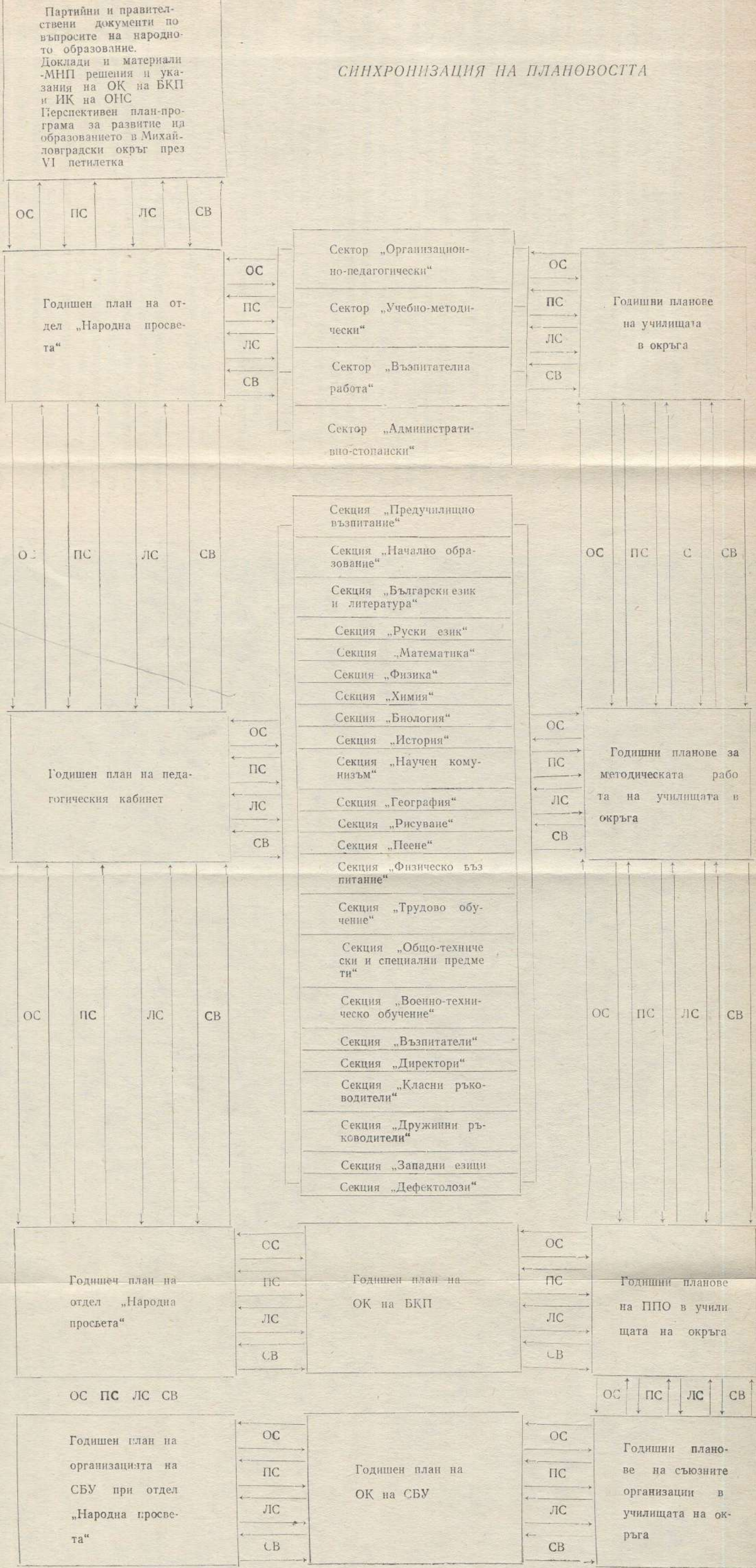
В графиката за научна организация на контрола са отразени пет съществени момента, които осигуряват ефикасност, всестранност и действеност на контрола:

а) основни обекти за контрол. Първото условие за изграждане на научна организация на контрола е да се определят и систематизират по важност обектите за контрол. Ние определяме 13 обекта за контрол, които са показани в таблица. Започва се от перспективните план-програми и се стига до календарните графици.

Съществена страна тук е да се определи и знае кой кои обекти ще контролира. И на трето място за ефективността на контрола е определяне нормата за контролиране през годината. Колко пъти се нуждаят от проверка различните контролирани обекти има съществено значение в процеса на управлението.

б) научна организация на контрола върху плановете. Основното в този вид контрол е да се определят хората и органите, които упражняват контрол върху различните видове плановете. На второ място е необходимо да се определят средствата, с които ще се

СИНХРОНИЗАЦИЯ НА ПЛАНОВОСТТА

ЛЕГЕНДА: ОС—организационна синхронизация
 PS—педагогическа синхронизация
 LS—логическа синхронизация
 СВ—синхронизация по време

провежда контролът. Ние определяме следните средства за контрола. Писмени и устни отчети пред бюрото на ОК на БКП, ИК на ОНС, информация на ръководството на отдела, отчетни информации на секторите, отчетни информации на секциите, контролни карти.

Определя се и нормата за контрол на всеки вид план, както и график за неговото провеждане. Посочва се пред кого се отчитат резултатите от контрола.

в) педагогически и методически контрол. Същественото за този вид контрол е, че определя точно какво трябва да контролира всеки работник от отдела при посещението на училищата.

г) научна организация на контрола върху разписанията и графика в отдела. Определят се и се систематизират различните видове графици. След това се определя контролиращият, посочват се средствата за контрол, определя се нормата, съставя се график и на края се отбелязва пред кого се отчитат резултатите от контрола.

д) изследване научната организация на контрола. Тук същественото е, че се определят точки за всяко средство за контрол на базата на Ранговата скала в зависимост от тяхната ефективност. Точките се движат от 12 до 0.

Особеност на контрола, който предлагаме, не е неговият констатиращ характер, което често се среща в практиката. Разглеждаме го като средство за набиране на информация по всяко време на управленческия процес за организационното, педагогическото, научното и методическото състояние на училищата и учебно-възпитателния процес. Това поставя изискването пред инспекторите да бъдат знаещи, можещи, помагачи на директорите и учителите. В това се състои творческият характер на контрола, който осигурява делови отношения между работниците от отделите „Народна просвета“, от една страна, и директорите, учителите и възпитателите, от друга.

За количествено и качествено регистриране и отчитане резултатите от дейностите и контрола предлагаме въвеждането на контролни карти. Ще разгледаме някои от основните, които са въведени в отдел „Народна просвета“ в Михайловград.

а) лична контролна карта № 1 за посещаване на учители и уроци (виж образца).

Този вид карта има голямо значение за отчетността. Тя се препоръчва още и от А. Гастев. „Като използваш картата за отчитане, ще направиш революция на времето си.

Ако имаш ключ към времето, ти си въоръжен инженер на своя живот, ти си монтьор и на чуждото време, на завода, на учреждението“ (15; 64).

Той препоръчва и контролни карти за времето. „Картичката за времето е ключ за икономия на времето; към плановата работа, към здравия режим, към умствената хигиена, към несъкрушима воля“ (15; 63).

ЛИЧНА КОНТРОЛНА КАРТА № 1

за месец.....197... г.

Инспекторът (учителят) методист.....

по.....

ПОСЕЩЕНИЕ НА

.....учител по.....

.....училище с. гр..... окр.....

I. Състояние на годишното разпределение, документация, дневници, седмично разпределение на часовете и други.

ОЛ

МД

ДБ

НД

II Оценка на урока по..... тема.....

.....клас..... дата.....

1. Научност	ОЛ	МД	ДБ	НД
2. Проблемност	ОЛ	МД	ДБ	НД
3. Форми за самостоятелна работа	ОЛ	МД	ДБ	НД
4. Учебно-технически средства	ОЛ	МД	ДБ	НД
5. Индивидуализация и деференциация	ОЛ	МД	ДБ	НД
6. Психологически страни	ОЛ	МД	ДБ	НД
7. Възпитателно въздействие	ОЛ	МД	ДБ	НД

III. Основни положителни страни.....

IV. Основни пропуски и слабости.....

ЛЕГЕНДА

ОЛ—отличен

МД—много добър

ДБ—добър

НД—незадоволително

Забележка: оценките се нанасят, като се оградят с кръгче съответните символи от легендата

Инспектор (учител) —методист:

Ние въвеждаме лични контролни карти за организационно-педагогическите инспектори, инспекторите-методисти, учителите-методисти при посещенията им в училищата. В тях се отразяват и се дава оценка отличен, много добър, добър, незадоволителен на състоянието на годишното разпределение на учебния материал, документацията, дневниците и други съвременни критерии за оценка на посещения урок, основните положителни страни; основните слабости в урока.

б) в личната контролна карта № 2 за участие в педагогическия семинар се отразяват изнесените доклади на семинара, дадените предложения за свързване на педагогическата теория с учебно-възпитателната работа, изнесените педагогически информации, изнесените доклади в училищата. Необходимо е да се въведат контролни карти за регистрирането на всички основни дейности и мероприятия.

в) в сборните контролни карти по сектори се сумират показателите от личните контролни карти за месеца. На края се прави обща сборна контролна карта за работата на отдела през месеца.

За ефективното вземане на управленчески решения значение има навременната обработка на получената информация за цялостния управленчески процес. Ето защо контролните карти трябва да са пригодени за машинна обработка.

ИЗВОДИ И ПРЕПОРЪКИ

За успешната теоретическа разработка и резултатно практическо внедряване на научната организация на педагогическия труд в отделите „Народна просвета“ можем да направим следните изводи и препоръки:

1. Творческа и задълбочена преценка на работата в отделите с цел да се утвърдят (в някои случаи се дооткриват и доосъзнават) постиженията в работата, положителният опит и традиции. Въвеждането на научната организация на педагогическия труд да се яви като естествено усъвършенствуване на работата. В някои случаи може да се внедряват само основни елементи и страни, като постепенно се оформи цялостен модел.

2. Необходимо е да се създаде вътрешна убеденост у всеки служител за необходимостта от въвеждането на научната организация на педагогическия труд. Нужно е създаване на обществено мнение по проблема, предизвикване желание и движение за усъвършенствуване на работата. Нужно е осъзнаването на общата и лична полза и значението на НОПТ. Всякакво администриране се отразява отрицателно. Въвеждането на НОПТ има сложни социално-психологически страни, които трябва да познаваме, за да ни служат в борбата за успешното ѝ внедряване.

3. Нужно е изпращането на окръжна комисия за разработка и внедряване на научната организация на педагогическия труд със следната структура:

а) председател, който проучва и разработва теоретическата част, съобразно условията и особеностите на всеки отдел;

б) подкомисия за разработване структурния и функционален модел;

в) подкомисия за научна организация на дейностите и бюджета на времето;

г) подкомисия за координация и синхронизация на плановете;

д) подкомисия за научна организация на контрола и обработка на информацията.

4. Обсъждане на модела по сектори и цялостно обсъждане на заседание на отдела.

5. Приемане модел за НОПТ на съвместно административно, профсъюзно и партийно събрание.

6. Осведомяване за внедряване на модел за НОПТ висшестоящите инстанции и организации: МНП, ОК на БКП, ИК на ОНС и училищата в окръга.

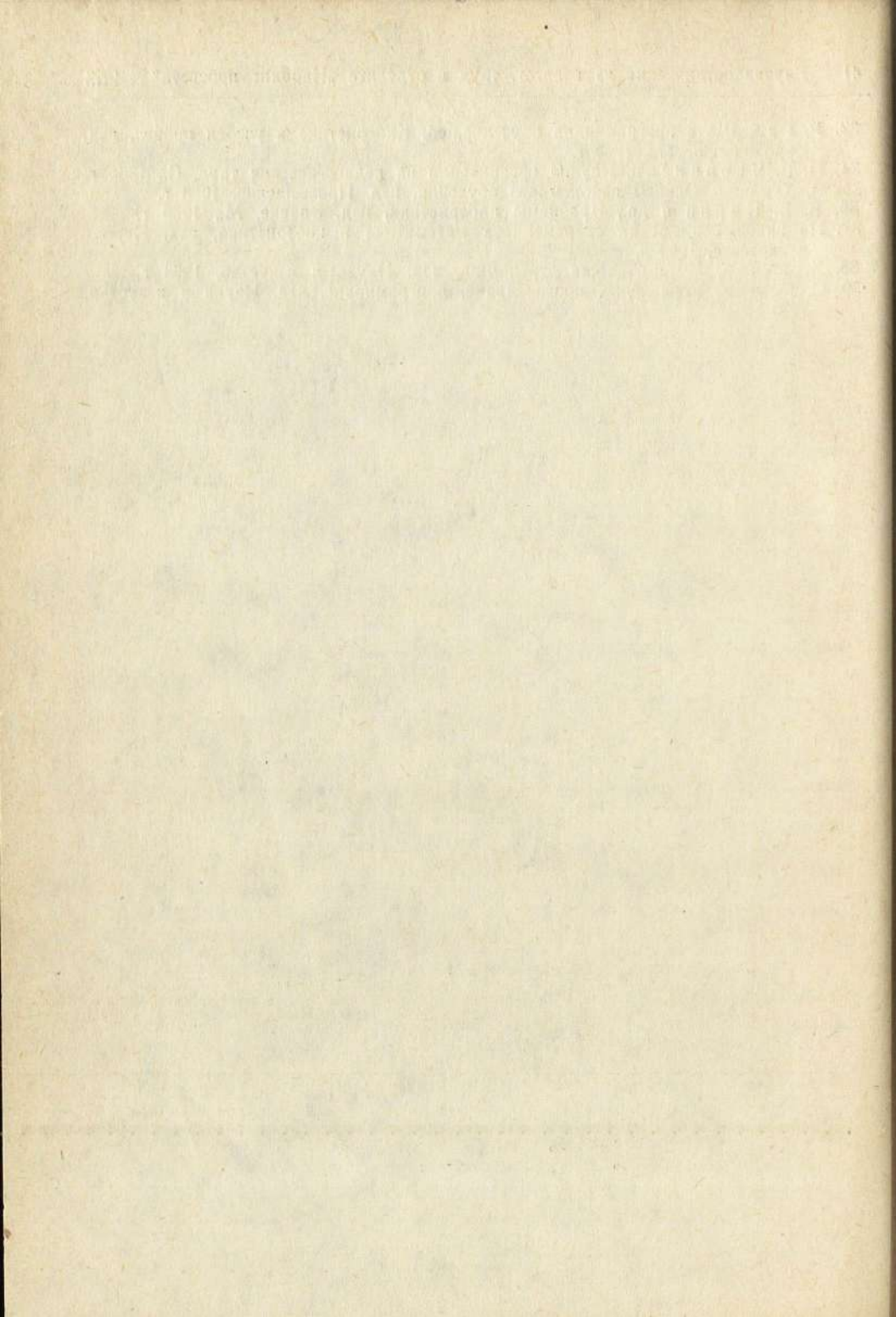
7. Популяризиране резултатите от внедряване на НОПТ в местния и централния ежедневен периодичен печат.

8. След въвеждането на модела на НОПТ в отделите „Народна просвета“ се определят подходящи училища за внедряване с помощта на окръжната комисия модел за научна организация на педагогическия и учебния труд в училище, които включват организацията на труда на директорите, учителите, възпитателите и учениците.

ИЗПОЛЗУВАНА ЛИТЕРАТУРА

1. К. Маркс, Капиталът, т. I, изд. БКП, 1950 г.
2. В. И. Ленин, Съч., т. 25, изд. БКП, 1959 г.
3. В. И. Ленин, Съч., т. 31, изд. БКП, 1959 г.
4. В. И. Ленин, Съч., т. 33, изд. БКП, 1959 г.
5. В. И. Ленин, Философские тетради, ОГИЗ, 1947 г.
6. А. И. Берг, т. I, изд. АН СССР, 1961 г.
7. А. И. Берг и др., Кибернетика, Философская энциклопедия, т. 2, „Советская энциклопедия“, 1962 г.
8. А. К. Гастев, Как надо работать, изд. „Экономика“, 1966 г.
9. С. т. Бир, Кибернетика и управление производствам, М., 1965 г.
10. В. Афанасиев, Научното управление на обществото, изд. БКП, 1968 г.
11. Е. Сибинов и Т. Игнатов, Управление и кибернетика, приложение към сп. „Икономически живот“, бр. 31, 1968 г.
12. Ив. Николов, Кибернетика и икономика, изд. Наука и изкуство, 1968 г.
13. Ив. Николов, Теоретични принципи при изготвяне на методика за изследване на управлението на икономическите системи, Варна, 1968 г.
14. М. Марков, Теоретични основи на управленческото решение, сп. „Ново време“, 1970 г., кн. 8.
15. Г. Попов, Техника на личната работа, изд. Техника, 1969 г.
16. Г. Клаус, Кибернетика и общество, М., изд. Прогресс, 1967 г.
17. Г. Хрусанов и др., Педагогика, изд. Наука и изкуство, 1966 г.
18. А. Матеев, Основни понятия в алгебрата, сп. Математика, 1968 г., кн. 2.
19. К. Пенков, Алгебра на наредените двойки, сп. Математика, 1969 г., кн. 2.
20. Г. Ценков, Грешки и отговорност в семейното възпитание, изд. Народна просвета, 1970 г.
21. А. Файл, Учение за ръководството, сб. Научна организация и ръководство, изд. Техника, 1968 г.
22. Н. И. Болдырев, О качественном своеобразии процесса нравственного воспитания, ж. Советская педагогика, 1965 г., кн. 8.
23. Р. Янакиев, Автоматични системи за информация и управление на стопанските организации, сп. Ново време, 1970 г., кн. 8.
24. Хр. Калигоров, Теоретични основи на управлението, Варна, 1968 г.
25. В. А. Штофф, Моделирование и философия, М., 1966 г.
26. Сесия академики наук СССР по научни проблеми автомат. производства, т. I, М., 1957 г.
27. Н. И. Соцердотов, Проблемы школоведения, лекция, изд. АПН СССР, 1969 г.
28. Р. Куффеняль, Кибернетика — искусство управления, сб. Кибернетика оживданная, кибернетика неожиданная, изд. Наука, М., 1968 г.
29. А. Н. Леонтьев и П. Я. Галперин, Теорията за управляване на знания и програмираното обучение, сб. Кибернетика и учебен процес, изд. Нар. просвета, 1969 г.
30. Л. Н. Ланда, Алгоритмични предписания, алгоритмични описания и алгоритмични процеси, сб. Кибернетика и учебен процес, изд. Нар. просвета, 1969 г.
31. Л. Н. Ланда, О кибернетическом подходе к теории обучения, ж. Вопросы философии, 1962 г., кн. 4.
32. Вопросы програмираного обучения, Киев, 1963 г.

33. Р. Гал, Шо е програмирано обучение, сб. Кибернетика и учебен процес, изд. Народна просвета, 1969 г.
34. Н. В. Черпински, Научна организация на педагогическия труд, С., 1969 г.
35. В. Оконь, Основы проблемного обучения, изд. Просвещение, 1968 г.
36. В. В. Парин и др., Проблемы кибернетики, изд. Знание, М., 1969 г.
37. По някои въпроси на съвременната математика и кибернетика, изд. Народна просвета, 1968 г.
38. Х. Тъкер, Математическа статистика, изд. Наука и изкуство, 1968 г.
39. С. Яхияев, Управление, прогнозиране, програмиране, изд. Наука и изкуство, 1970 г.

НАУЧНАЯ ОРГАНИЗАЦИЯ ПЕДАГОГИЧЕСКОГО ТРУДА ОТДЕЛОВ „НАРОДНОГО ПРОСВЕЩЕНИЯ“

(Аннотация)

Социально-экономическое, идейно-политическое и нравственное развитие и усовершенствование социалистического общества все больше требует соответствующего усовершенствования социально-го управления, в том числе, усовершенствования управления народным образованием.

То ставит многочисленные вопросы, требующие скорейшего разрешения. Последние связаны с эффективностью образовательной системы, с творческим характером учебного процесса, с повышением квалификации учительских кадров, с экономикой образования.

Отделы Народного просвещения при Областных народных Советах — одни из основных управленческих звеньев народного образования. Это обстоятельство предполагает, что их деятельность должна основываться на внедрении модели научной организации педагогического труда, на творческом использовании достижений педагогического опыта у нас и в других странах.

Для достижения цели необходимо создать гармоническое, координированное и синхронизированное развитие (протекание) процессов связанных с организацией и управлением отделами, школами, учебно-воспитательным процессам, методической работой и квалификацией учителей и воспитателей при максимальной экономии труда и максимальном достижении учебно-воспитательных результатов.

Для эффективного достижения вышеуказанной цели, как и для обеспечения большей надежности и детерминированности результатов, мы попытались организовать работу в отделах Народного просвещения на основе творческого использования принципов, взятых из трех наук: НОТ, кибернетики и педагогики. Мы их привели в систему и классификацию в следующем порядке: принцип оптимальных цел и результатов; принцип гуманизации педагогического труда; принцип эстетики в работе и учебно-воспитательном процессе; принцип коллективизма; принцип экономизации; принцип специализации; принцип программирования, нормирования и стимулирования; принцип научного планирования и прогнозирования; принцип кибернетических систем; принцип обязательной обратной связи; принцип моделирования; принцип информации; принцип выбора управленческого решения.

Мы разрабатывали на строго научных основах структурной и функциональной моделей; точные расчеты времени; классификация и систематизация деятельностей; комплексного отчета факторов, влияющих на организацию труда; координации и синхронизации всех видов планов; принятия управленческих решений на основе необходимой систематизированной и анализируемой информации; обеспечения надежности необходимой фронтальной и обратной, прямой и косвенной связи с целью оптимального контроля и управления всеми подсистемами в отделах Народного просвещения и народным образованием в областях.

ORGANISATION SCIENTIFIQUE DU TRAVAIL PEDAGOGIQUE DANS LES SECTIONS „EDUCATION NATIONALE“

Georgi Cenkou

(anotation)

Le développement et le perfectionnement de la société socialiste dans le domaine social, économique, idéologique, politique et moral nécessite le perfectionnement incessant de la gestion de la société et particulier le perfectionnement de la gestion de l'éducation nationale. Ceci pose un grand nombre de problèmes concernant l'efficacité du système d'enseignement, le caractère créateur du procès de l'enseignement, le besoin d'une qualification toujours plus grande des cadres enseignants, l'économie de l'enseignement.

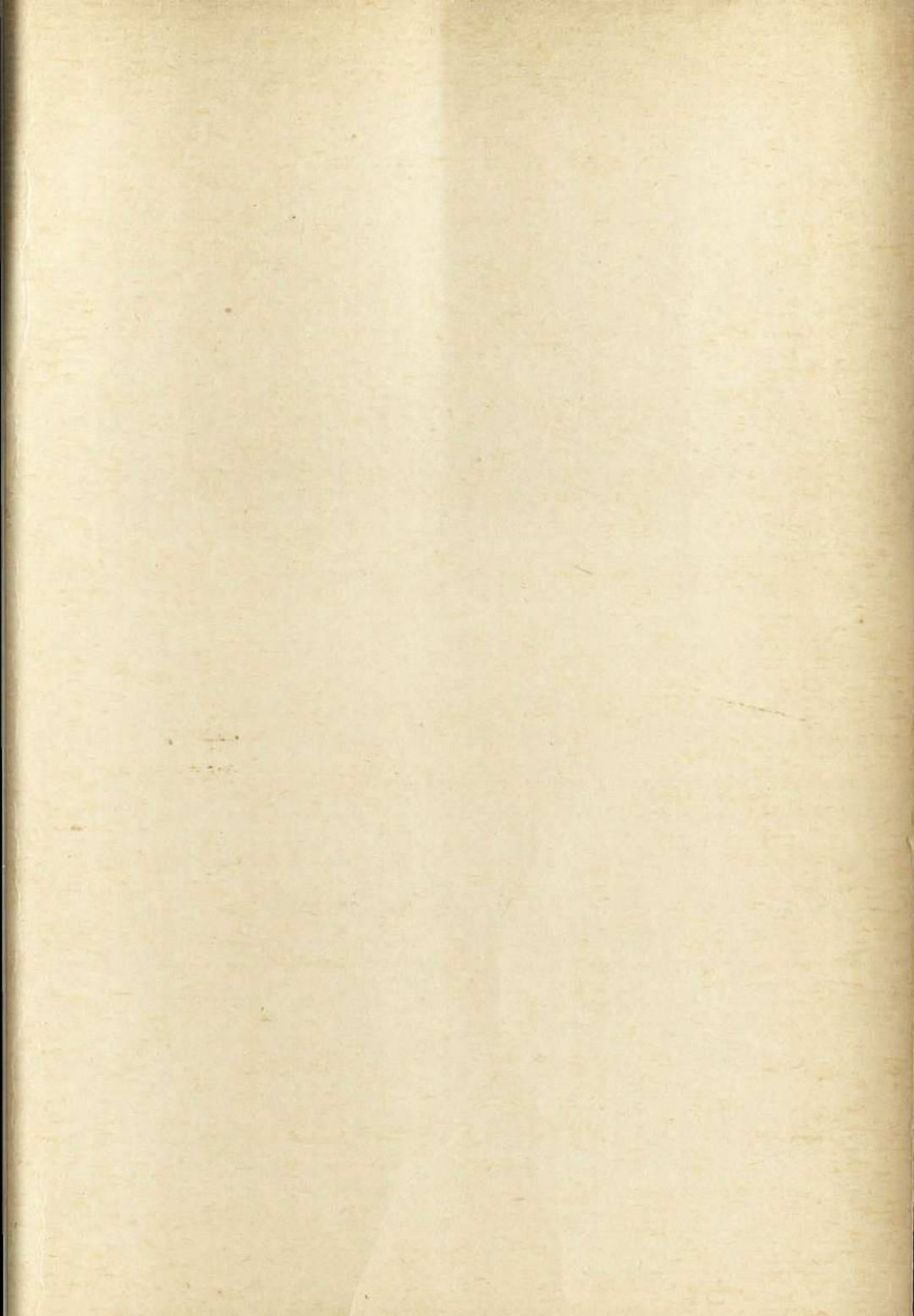
Les sections „Education nationale“ près les Conceils populaires départementaux sont un des maillons de base de gestion de l'éducation nationale. Leurs activités doivent être basées sur les acquisitions de la science moderne, ce qui ne peut être obtenu que grâce à l'application d'un modèle d'organisation scientifique du travail pédagogique qui comprend l'utilisation créatrice des acquisitions et des expériences dans ce domaine et qui représente un perfectionnement ultérieur du travail pédagogique.

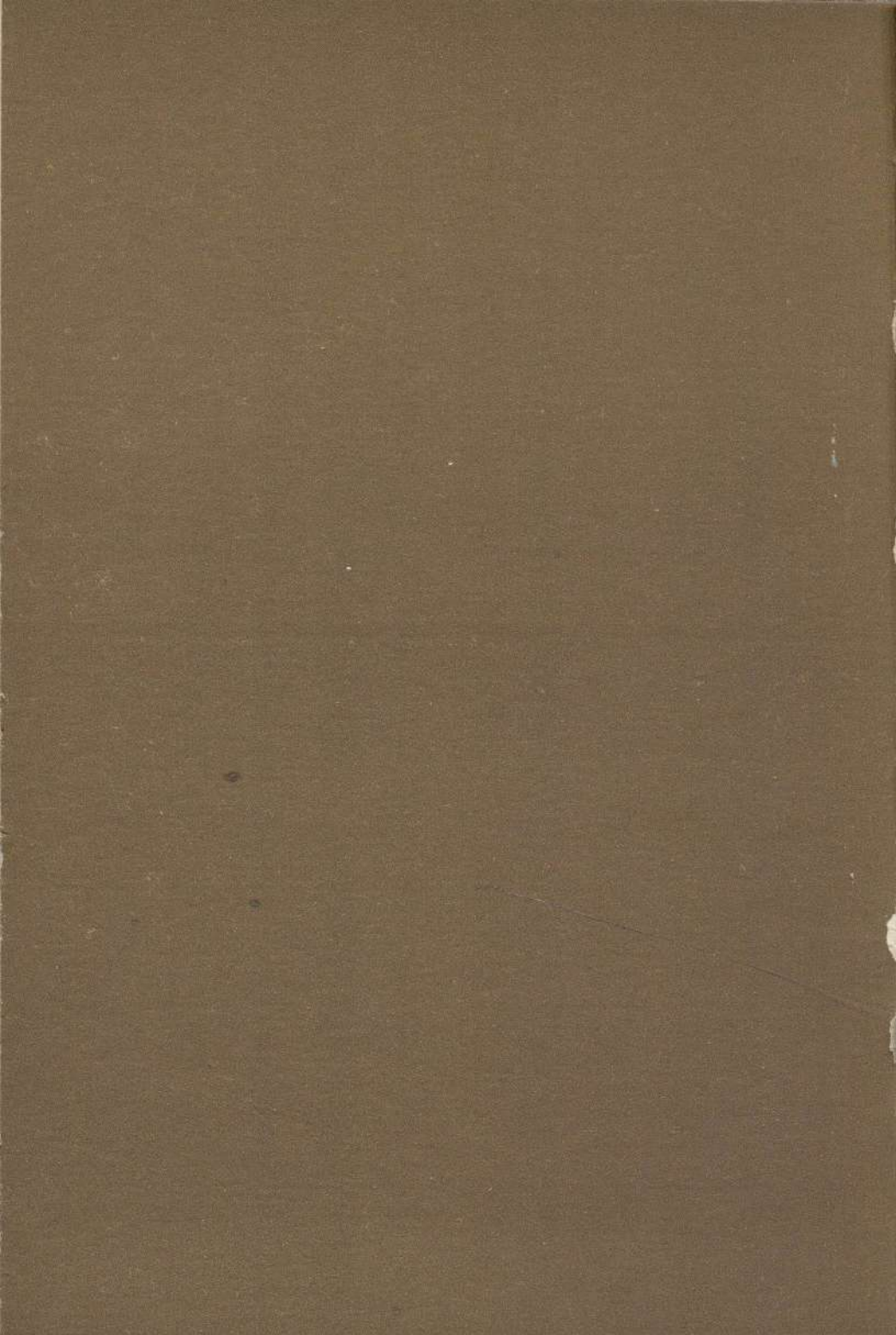
Les objectifs de base du modèle proposé peuvent être définis de la façon suivante: il faut assurer, dans des conditions favorables, le déroulement harmonieux, coordonné et synchronisé des procès liés à l'organisation et à la gestion des sections et des écoles, à l'éducation et à l'enseignement, au travail méthodologique, à la qualification des professeurs et des précepteurs avec une économie maximale d'efforts pour obtenir les meilleurs résultats possibles dans l'éducation et dans l'enseignement.

Pour assurer l'efficacité des objectifs et une plus grande certitude dans les résultats obtenus nous avons essayé d'élaborer l'organisation du travail dans les section „Education nationale“ à la base de certains principes empruntés à trois sciences différentes: l'organisation scientifique du travail, la cybernétique et la pédagogie. Ces principes, nous systématisés et classés dans l'ordre qui suit: principe des résultats et des objectifs optimaux, principe d'humansation du travail pédagogique, principe d'esthétique dans le travail et dans le procès d'éducation et d'enseignement, principe d'individualisation du travail, principe de collectivité, principe d'économie, principe de spécialisa-

tion, principe de programmation, d'établissement des normes et de stimulation, principe de planification et de pronostics scientifiques, principe de système cybernétique, principe de liens inverses obligatoires, principe de modelage, principe d'information, principe de choix d'une solution de gestion.

On a élaboré sur une stricte base scientifique un modèle structural et un modèle fonctionnel, un emploi minutieux du temps, un classement et une systématisation des activités, des normes bien établies pour tout employé des sections, des diagrammes effectifs pour toute sorte d'activité, une méthode complexe de rendre compte des facteurs qui influencent l'organisation du travail, la coordination et la synchronisation des plans de toute sorte. Le modèle permet de prendre les meilleures solutions de gestion à la base d'une information suffisante analysée et systématisée selon les exigences, d'assurer à temps et selon les besoins la fiabilité du lien droit et inverse, du lien direct et indirect afin de contrôler et de diriger le mieux possible tous les sous-systèmev dans les sections „Education nationale“ et dans l'enseignement populaire des départements.

1917-1918. THE HISTORY OF THE
CITY OF BOSTON